

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

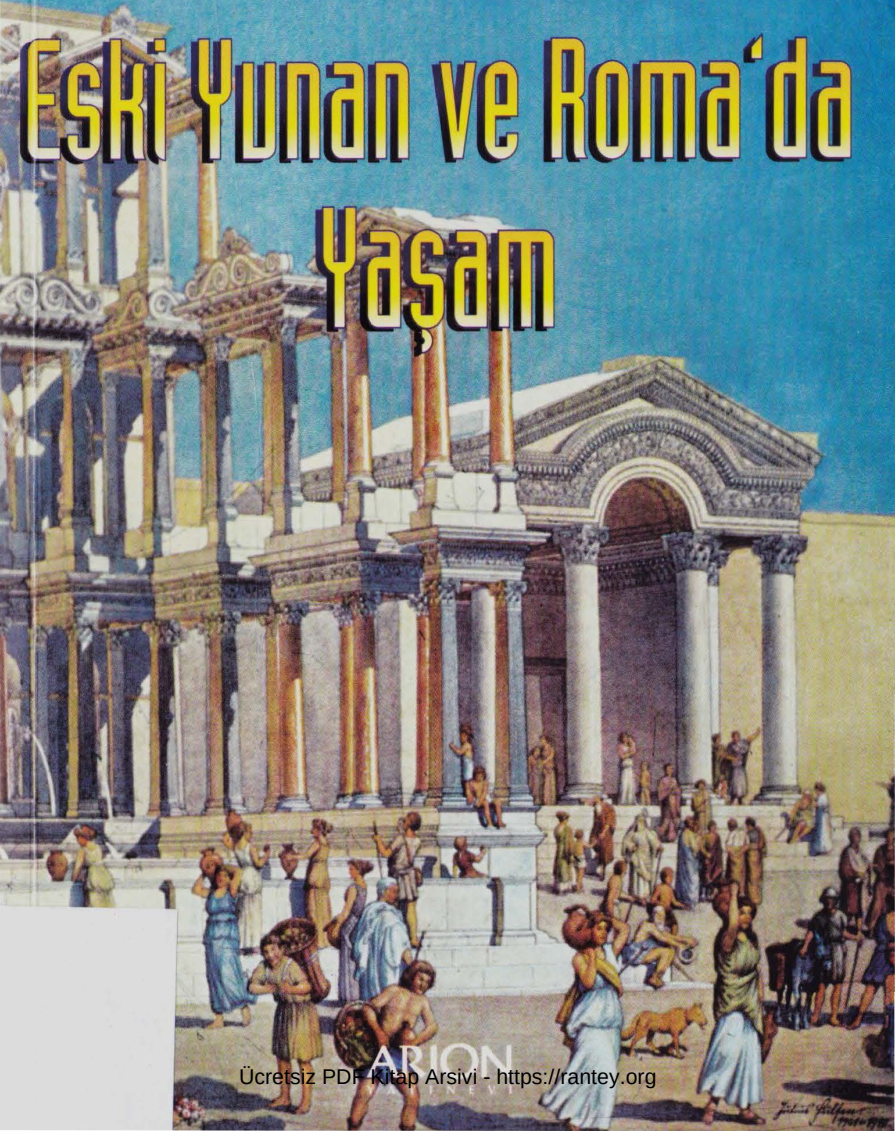
Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

HORST BLANCK

Eski Yunan ve Roma'da Yaşam

Horst Blanck

ESKİ YUNAN ve ROMA'DA
YAŞAM

ESKİ YUNAN ve ROMA'DA YAŞAM

H o r s t B l a n c k

Çeviren:
İslam Tanrıkut

ARION
YAYINEVİ

ARION YAYINEVİ

Haziran - 1999 (1. Basım, İstanbul)

"Bu eserin tüm yayın hakları ARION YAYINEVİ Ltd. Şti.ne aittir."

© 1996 by Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt

**Kitabın Orijinal Adı : Einführung in das Privatleben der
Griechen und Römer**
Yazar : Horst Blanck
Çeviren : İslam Tanrıkut
Kapak Fotoğrafi : Milet Nymphaeum
Baskı : Kurtiş Matbaacılık

**Adres : Siraselviler Cad. Taner Palas Apt.
No: 25 Kat: 3 Daire: 7
Taksim-İstanbul**
Tel. : (0212) 292 81 64 - 65 - 66
Fax : (0212) 292 81 67

ISBN - 975-571-073-6

NAUKRATİSLİ ATHENAIOS'UN
anısına ithaf edilmiştir.

İÇİNDEKİLER

İkinci baskı üzerine.....	9
Çevirmenin önsözü	11
Giriş	15
1. Bölüm: Antikçağ kaynakları	19
A. Yazılı kaynaklar	20
a-) Yazınsal Kaynaklar.....	20
b-) Papiruslar	26
c-) Tabulae ceratae ¹ , graffiti ²	28
d-) Yazıtlar	29
B. Arkeolojik kaynaklar	33
2. Bölüm: Konut ve döşenmesi	37
A. Yunan Evi	38
B. Roma Evi	63
3. Bölüm: Giysi, Takı, Saç biçimi.....	87
A. Yunanlılarda	93
a-) Giyim	93
b-) Takı	108
c-) Saç biçimi	111
B. Romalılarda	116

1 yazım tahtaları (Çev.)

2 duvar yazıları (Çev.)

a-) Giyim	116
b-) Takı.....	128
c-) Saç biçimi	132
4. Bölüm: Yeme ve İçme	141
A. Yunanlılarda.....	145
B. Romalılarda	151
5. Bölüm: Aile yaşamının bazı yönleri	161
A. Yunanlılarda.....	162
a-) Aile	162
b-) Çocuk ve yetiştirilmesi	163
c-) Evlilik, düğün ve kadının konumu.....	169
d-) Ölü kültürü	176
e-) Ev köleleri.....	182
B. Romalılarda	184
a-) Aile	184
b-) Çocuk ve yetiştirilmesi	189
c-) Evlilik, düğün ve kadının konumu.....	193
d-) Ölü kültürü	200
e-) Ev köleleri.....	208
Ek: Yunan ve Romalıların özel ve toplumsal yaşamını konu alan bir seçki.....	211
Yer ve konu dizini.....	217
Resimler	223

İKİNCİ BASKI ÜZERİNE

Tüm Antikçağ biliminde yaklaşık bir kuşağı aşan süreden beri, sosyo-ekonomik alanlara olan ilgi sürekli çoğalmaktadır. Bunun sonucunda filoloji, tarihbilimi, nümizmatik, yazıtbilimi, arkeoloji vb. bölümlerin kendi içlerinde geleneksel sınırlarının çekilmesi daha az belirgin olmaktadır. Yunan ve Romalıların günlük yaşamı ile ilgili genel ve özel sorular, bilimsel çalışmaların tümü kıstas alındığında monografi ve makalelerde göz ardı edilemeyecek bir artış bulunduğu görülecektir. Bu Yunan ve Romalıların özel yaşamına giriş çalışmasının ilk baskısının yapıldığı 1976 yılından sonra Archäologische Bibliographie'de³ “konut” konusunda 535 yazı kayıtlıdır. Fakat aynı zamanda bu, konu tercihindeki zorluğu da beraberinde getirmektedir. Okuyucu, bizim burada tek bir konu üzerindeki çalışmalar yerine daha çok geniş kapsamlı ve toparlayıcı monografileri tercih ettiğimizi görecektir. Bu baskıda, konularımızla olan ilişkisinden dolayı kaynakça daha da genişletilmiştir. Kimi alanlarda, örneğin evlerde, yeni bilimsel araştırmaların ışığında bazı değişiklikler veya tamamlamalar yapılması zorunlu oldu.

3 Yıllık bütün arkeolojik çalışmaları konu ve yazarına göre sınıflayan almanca yayını. (Çev.)

ÇEVİRMENİN ÖNSÖZÜ

Antik dönem insanları da günümüzdeki gibi belli bir yaşam treni içindeydiler. Bireyin özel yaşamı doğal olarak günlük yaşamın bir parçasıydı. Ve bu alan üzerinde yeteri derecede malzeme yer almaktadır, fakat arkeolojik çalışmalar alanında bilimsel araştırmalar genelde daha çok Antikçağ dünyasının görkemli, anıtsal ve coşku verici eserleri üzerinde yoğunlaşmış, tapınaklar, tiyatrolar, agora, hazine binaları, stadyumlar vb. gösterişli ve dikkat çekici eserleri çalışmaların ağırlık noktasını oluşturmuştur. Fakat bu eserleri meydana getiren toplumların kimliği ile ilgili sorular ise, o toplumun Eskiçağ tarihi içinde genelleştirildi. O toplumun kendisine detaylı olarak ve özellikle bireye hemen hemen hiç inilmedi. Antikçağdan kalma buluntular genelde ait olduğu halkın emeğinden soyutlanarak, eserlerin sadece mimari, teknik, stil ve sanatsal öğeleri ön plana çıkarıldı ve böylece bu eserlerin sahiplerinin insansı yönü hep arka planda kaldı. Özellikle son yıllarda hem Antikçağ insanının doğal olarak günlük ve özel yaşamına ışık tutacak olan konutlar üzerinde yoğunlaşan araştırmalar ve hem de bu konularda özellikle yazılı ve epigrafik eserlerdeki bilgiler, vazolar ve kabartmalardaki günlük yaşam tasvirlerinin yorumu tarzında bir çok çalışmanın ortaya çıkmaya başlaması sevindirici. Antikçağ'da yaşayan insanların çok özel yönlerini yakalayabileceğimiz, öfke ve

sevgilerine kadar ulaşabileceğimiz yeteri derecede malzeme aslında araştırmacılar için hazır beklemektedir. Atinalı bir babanın oğluna iyi derecede hatiplik yeteneğini kazandıramadığına inandığı bir filozofun heykellerini taşılamasından, bölgelerindeki sorunlar ile ilgili bizzat İmparatorlara yazılan mektuplara ve günümüzde özellikle Asya ülkelerine özgü olan, tanıdık iki kişinin tokalaşıp yanaktan öpüşmesinin kökenine kadar inilebilecek düzeyde Antik çağdan kalma yazılı, epigrafik ve arkeolijik buluntular mevcuttur. Bu kitap Antikçağ dünyasından günümüze kalan kalıntıları bazen bir araştırmacı ve bazen de bir turist olarak gezdiğimiz, büyük bir hayranlıkla ve çoğunlukla hayretle gözlemlediğimiz antik kentlerin, bu kentler içerisindeki yapıların ve kalıntıların sahibini, onları inşa eden, kullanan topluma inmekte ve onun ev gibi içinde en gizemli ve özel anıların bulunduğu eserlerinden yola çıkarak insan yönünü ortaya koymaktadır. Bu, toplumdaki insanların aile içindeki sınıflaşmasından, kadın-erkek ilişkisine, içinde yaşadığı çevreden, yemeğine, düğünlerinden giyim kuşamına kadar nasıl bir yaşam tarzı sürdürdükleri, nasıl bir eğitim aldıklarından, sevdiği yiyeceklere ve kadınların o dönemdeki gizli dünyasına kadar Antikçağ bireylerini öne çıkarmaktadır. Böyle bir çalışmayı okuyan bir okuyucuda eminim antik bir kentin kalıntıları arasında gezerken o dönem insanların yaşamı belirginleşecek ve belki de böyle bir yapıya baktığında o yapının kalıntılarından çok, o dönem insanları gözünde canlanacak ve onları seyredecektir. Büyük bir zevkle Türkçe'ye çevirdiğim bu çalışmada okuyucu, Antikçağ özel yaşamından bir çok şeyin hâlâ hem toplumsal ve hem de bireysel bazda

günümüzde de devam ettiğini görüp şaşıracaktır. Arkeoloji terminolojisine yabancı okuyucunun daha akıcı bir şekilde bu kitabın içinde yoğunlaşmasını sağlamak için, kitap yazarının vermediği kavramları dipnot biçiminde vermeye ve hem de mümkün derecede açık ve sade bir dil ile tercüme-yi yapmaya çalıştım. Böyle güzel bir çalışmanın tercüme-sini öneren Bergama Müzesi Müdürü Ahmet Yaraş'a, çalışmayı inceleyip düşüncelerini yazma lütfunda bulunan Prof. Dr. Baki Öğün'e teşekkür ederken, Türkiyede bu alandaki önemli bir boşluğu bu kitap ile dolduran ve bunu hem arkeoloji dünyasına ve hem de Antikçağ kültürüne ilgi duyan bir okuyucu kitlesi ile buluşturduğundan Arion Yayınevi'ni kutlamak isterim.

İslam Tanrıkut Haziran 1998, Heidelberg

GİRİŞ

Bütün çağlarda kültürlerin en üst aşamalarında olduğu gibi, Antikçağ'da da Yunan ve Roma'da özel yaşam insan varlığının önemli bir kesitini oluşturmaktaydı. Yaşamın meslek, din, örf ve âdetler, devlet, bireyin içinde bulunduğu toplumsal yapı gibi alanlarıyla ve o alanlardaki görünüşleriyle bireyin özel yaşamı arasındaki sınırlar, hiçbir zaman, yeterince ve bir alanın bir başka alanı az ya da çok hissedilir biçimde etkilediği kalıcı birtakım ilişkilerle belirlenemez. Öte yandan, özel yaşamın kendisi, aslında, hiç bir zaman tespit edilemeyecek sayısız ve karşılıklı olarak birbirlerine bağlı olan boyut ve oluşumların bir toplamıdır. Ve bunların bilimsel olarak kavranması elbette genel bir metoda göre değil, ancak bizzat özel yaşamın özgün görünüm ve belirtilerinin bağlantılı olduğu uzmanlık dalına veya bütün Antikçağ bilim dallarının -özel olarak Yunan ve Roma ilişkileri göz önüne alınarak- araştırmasına bağlı olarak mümkün olabilir. Buna somut bir örnek vermek gerekirse: Özel yaşamın kendi içerisindeki önemli faktörlerinden bir tanesini bireyin içinde oturduğu ev oluşturur. Antikçağ evlerinin araştırılması, ilk bakışta, arkeolojinin kendi metotlarına göre yapılmaktadır. Fakat konut aynı zamanda bir çok yönü ile büyük bir yapı kompleksidir ve bu

açından arkeolojinin alt birimlerinin temsilcilerinin, örneğin mimarın, sanat tarihçisinin veya topografin da araştırmaya göre tek veya birlikte etkin bir şekilde söz sahibi olabilecekleri bir alandır. Diğer yandan Antikçağ'da konut (yine özel yaşam dikkate alınarak) sosyal bilimin bir nesnesi olarak sosyoloğun, tıp adamının, halk sağlığı uzmanının veya Antikçağ ev kültü ile uğraşan din araştırmacılarının da çalışma alanlarına girer. Sözü edilen tüm bilim dalları kendi metotlarını bu konuya yani eve uygulayacaklardır. Bu durum özel yaşamın diğer bölümlerinde de hemen hemen aynıdır. Şu halde özel yaşamın karmalığundan ortaya çıkıyor ki, bu yaşamın araştırılması Eskiçağ biliminin içinde, örneğin bir nümismatik, bir yazıtbilimi (epigrafi) ya da bir yapı araştırması gibi sınırları kesin belirlenmiş bir dal olarak değerlendirilemez. Kitapta zorunlu olarak Antikçağ biliminin diğer alanlarının çerçevesinden uzak durulmuştur. Bilimin fevkalade ilerlemesi ve buna bağlı olarak Antikçağ özel yaşamının tüm coğrafi farkları içinde, erken Yunan döneminden geç Antikçağ'a kadar olan gelişme ve değişmesindeki çeşitli görünüm ve alanları ile ilgili yayınların sınırsız artışı karşısında, hiç kimsenin eldeki toplu malzemeye, bunu ortaya koymak şöyle dursun, tam ege- men olamayacağını rahatça söyleyebiliriz. Yüzyılımızın başında K.F.Hermann, H.Blümner⁴ ve J.Marquardt'ın yazdıkları gibi zamanın tüm bilgisini içeren elkitapları bugün artık mümkün değildir. Fakat bu eserler, Antikçağ yazılı kaynaklarının tümü içinde değerlerini korumaktadırlar;

4 H. Blümner, *Die römischen Privataltertümer*, München 1911. (Handbuch der Altertumswissenschaft. IV, 2, 2.) Bu kitapta sadece Blümner olarak adlandırılacaktır.

ve böylece, kısaca bu kitapta, yazılı kaynakların ayrıntılı olarak ele alınmasından kaçınılmıştır. Daha çok örneğe dayalı ve bazı konuların dışında sadece Yunanlıların ve Romalıların özel yaşamlarının belli bazı önemli alanları hakkında bir çalışma amacı güdülmüştür. Aslında bir çok konuda Yunanlıların ve Romalıların arasına belli bir sınır çekmek kolay değildir ve bu çalışmada ‘Romalılar’ deyişini daha çok ‘Roma dönemi’ olarak anlamak gerekir. Yunanlıların kendi içerisinde genelde tek yönlü bir Atina ilişkisinin göz önüne alınmasından dolayı, burada her şeyden önce henüz tam olarak incelenmeyen kaynakçalar ve bilimsel araştırmalara bağlılık söz konusu değildir. Bilimsel literatürün kapsamı büyük bir sayıya ulaşmakla birlikte bu çalışmada genelde yeni literatür ve bunda da konuları daha çok bir bütün olarak veren eserler göz önüne alınmış ve bunlardan bahsedilmiştir. Bu giriş çalışması belli bir konuda uzmanlaşmış kişilere yeni bir şey getirmemektedir, ancak Antikçağ kültürüne ilgi duyan ve bu konularda uzman olmayan bir okuyucu kitlesine bir şeyler verebilmesini ümit ederim. Bana bu çalışmamda fotoğraf göndererek destek veren bütün kişi ve kurumlara teşekkür ederim. Özellikle bu çalışmadaki çizimlerin büyük bir kısmını yapan bayan R.Za-Sponer’e teşekkür borçluyum.

1. Bölüm

ANTİKÇAĞ KAYNAKLARI

Her ne kadar bugünkü kültürümüz ve uygarlığımız bizim çoğu zaman farkında olmadığımız bir çeşitlilikte Antikçağ mirasının üzerine kuruluysa da, şu bir gerçektir ki, Yunan-Roma Antikçağ'ı ve o dönemin insanları bin beş yüz yıldan beri, bir daha geri dönmeyecek bir geçmişe aittirler. Ve bundan ötürü, elbette Antikçağ'daki yaşam, kamusal, dinsel ve kişisel alanlar da, bizim için günümüzdeki yabancı toplumların gelenek ve göreneklerini inceleyen, araştıran, soran ve onların yaşamlarını direkt ve bizzat inceleme olanağı bulabilen toplumbilimcilerin ve etnologları kadar doğrudan ulaşılabilir değildir. Antikçağ hakkındaki bugünkü bilgimiz, onların arkalarında bıraktıkları ve bize az ya da çok eksiksizlikle ulaşmış olan kalıntıların üzerine kuruludur ve topluca eskiçağ bilimi, bu anlamı ile bu kalıntıların bir araya getirilmesi, yorumlanması, değerlendirilmesi ya da kaynağıdır. Bir bütün olarak bu kaynaklar kendi formları ve içeriğine göre, tıpkı insan yaşamı gibi, o kadar çeşitli ve ayrı cinstendirler ki hepsi şu ya da bu görünümü altında Antikçağ özel yaşamının araştırılması

için önemli olabilir. Yine de bu kaynaklar topluluğunun içinden Antikçağ'daki kişisel yaşam ve onunla ilgili alanlarda ötekilerden daha fazla önem taşıyan birtakım kaynak öbekleri sıvrilip öne çıkmaktadır.

A. Yazılı Kaynaklar

a-) Yazınsal Kaynaklar

Yunanlılardan bize kalan en eski yazınsal yapıtlar, Homeros'un İlyada ve Odysseus destanı, yani Antiquarium denen yapıtlar bile bir çok konuda pratik yaşam ile ilgili pek çok ayrıntı vermektedirler. Bunlardan Truva savaşlarını anlatan İlyada, barışçıl Odysseus'a göre özel yaşam hakkında bize daha az bilgi aktarmaktadır. Odysseus sadece soylu büyük beylerin saray yaşamlarını bize aktarmaz, aynı zamanda Eumaios'un kulübesini ziyaretinde (Od. XIV) bir kölenin içinde bulunduğu etki alanını ve doğasını da çizer. Elbette Homeros söz konusu olduğunda düşünülmesi gereken şey, onun, kahramanların zamanı, yani Girit-Myken kültürleri dönemi ile eserin yazıldığı İÖ 8/7. yy.'ların birbirine karıştırmış olmasıdır. Bu, Homeros'un yorumlanmasında sayısız tartışmalara yol açmıştır. Hesiodos, daha anlatıcı biçimde, ayrıca da Homeros'taki gibi idealize edilmiş ve çoğu zaman masalsı nitelikli karakterlerden farklı olarak, 'İşler ve Günler' adlı eserinde Boiotia'lı sıradan çiftçilerin günlük yaşam ve uğraşlarını, günlük ve yıllık değişimleriyle vermektedir. Yine de hatırdan çıkarmamak gerekir ki, bu çalışma, sadece bir kesimin belli

bir bölgedeki yaşamını belli bir zaman dilimi içinden aktardığı için Antikçağ yaşamı için genelleştirilemez.

İÖ7-6. yy. lirik şairlerinin, özellikle Arkhilokhos, Alkaios ve Sappho'nun şiirlerinde bir dizi âlet, giysi ve takı adı geçer. Sappho'nunkilerde genç bir kızın içinde yaşadığı toplumun tümü göz önüne alınarak, sadece onun özel yaşam çerçevesinin bir kısmı tasvir edilmektedir. Burada tam açıklanamayan olgu, bunun dönemin genel Yunan yaşamını kapsayıp kapsayamadığıdır.

Bizim konumuz için, tanrılar ve kahramanların dünyasında geçen klasik Atik trajedilerden çok, malzemesi günlük yaşamdan alınmış konularıyla komediler daha yararlıdır. Bu oyunlarda dönemin insanların kendini beğenmişliği ve zayıf yönleri hicvedilmektedir. Antik dönem kaynaklarının aktarımıyla o dönem Attika komedyasının önemli bir temsilcisi olduğu görülen Aristophanes oyunlarında kadınların süslenmeye olan düşkünlüğünü hicvedip, onların kullandığı çeşitli moda eşyaları ve süslenme araçlarını oyunlarında gevezece sayıp döktüğünde, mutlaka seyirci üzerinde etkili olmaktan da geri kalmıyordu. (Thes-moph. alt. 321). Doğal olarak, o zamanlar da moda kısa ömürlüydü ve daha sonraki dönemlerde Aristophanes'in bahsettiği bu eşyalar artık bilinir, anlaşılır şeyler olmaktan çıkmıştı ve bundan dolayı eski scholiastlar¹ ve leksikograflar² tıpkı bugünkü araştırmacılar gibi, bunların açıklanmasında zorlanıyorlardı. Komedilerdeki bu tür tasvirlerin doğru bir şekilde yorumlanabilmesi için göz önünde tutulması

1 Yunan ve Latin yazısıyla sayfaların kenarlarına metin ile ilgili ek bilgi (derkenar) yazan İskenderiyeli filologlar. (Çev.)

2 Sözlükçüler (Çev.)

gereken bir gerçek, bu eserlerin yazarlarının daha çok abartı metodunu kullanmış olmalarıdır. İÖ 4 yy.'ın orta komedi adı verilen oyun türü, daha sonra ortaya çıkan yeni komedi türü -bunların önemli, tanınmış temsilcisi Menandros'tur-, işledikleri oyunların yönünü hemen hemen tümüyle orta sınıf insanların özel yaşam alanlarına çekerek ortaya çıkardıkları belli tipler, örneğin asalaklar, kadın satıcıları, aşçılar veya yaşlı zenginler üzerine kurmuşlardır. Bu orta sınıf renkliliğini tasvir eden oyunlar aynı zamanda yiyecek içecekleri, şölenleri, cimri bir yaşlının parasını evin içinde nasıl sakladığını, moda düşkününü bir züppenin zengin giyimini ve benzeri şeyleri içerirlerdi. Bu yazın malzemesinin günümüze kadar aktarımının kopukluğa uğraması, geç dönem gramercileri ve bir çok yazılı belgeyi bir araya toplayan kompilasyoncular tarafından, -özellikle Naukratisli çalışkan Athenaios'un "Deipnosophistai" (~İS 200) eseri kayda değer- bunların komedileri kendi amaçları için özetlemeleri ve böylece bize günlük yaşamdan kaçak gibi, giyim eşyası ya da mobilya veya yiyecek maddesi (bunlar arasında, helenizmde yüksek bir yeri olan balık yemekleri) adı aktarmalarıyla bir ölçüye kadar engellenmiştir. Bunların dışında Yunan komedyası üzerindeki Latin araştırmacıları, özellikle Terentius ve Plautus, orijinal eserlerin içeriğinin değiştirilmeden günümüze ulaştırılmasında önemli rol oynamışlardır.

Tarihçiler kendi halkı olan Yunanlıların günlük ve özel yaşamları yerine daha çok kendilerine yabancı olan ve daha az bilinen diğer halkların gelenek-göreneklerine çalışmalarında yer vermişlerdir. Örneğin Herodotos, Yunanlıların örf ve âdetlerinden çok, yabancı halklarınkiler için

bir kaynak oluşturur. Yine bunun gibi yabancı bir kültürün çekiciliğinden dolayı Polybios bizzat kendi zamanında Roma'nın önde gelen ailelerinin cenaze merasimlerini ayrıntılı bir şekilde aktarmaktadır (VI, 53). Biyografilerde de, olağandışı bir durum olmadıkça, genellikle, kişinin özel yaşamının detaylı bir şekilde verilmesine rastlanmaz. Burada rnek olarak Plutarchos'un Alkibiades'in (16) yaşamı üzerine olan bölümünden bir parça verilebilir. Alkibiades kendi evinin duvarlarının resmetmesi için ressam Agatharchos'u evine hapis etmekte ve ona ancak, evinin duvarlarının boyanmasını bitirdikten sonra özgürlüğüne kavuşabileceğini söylemektedir. Daha o tarihte, Andokides adı altında verilmiş bir söylevde (Bkz.Alcibiad.17) Alkibiades'in ataklığına örnek olarak bu hikaye anlatılır. Ancak, bir kimsenin evinin baştan başa resimlerle süslenerek boyanması konusunda herhangi bir şaşkınlık belirtilmez. Bundan da, her ne kadar yazılı kaynaklar bu konuda fazla bir şey aktarmıyorlarsa da eskiden Atina'da boyanmış evlerin alışılagermiş bir şey öldüğü sonucu çıkarılabilir. Söz konusu söylevde Alkibiades ile ilgili bu bölüm bize yazınsal bir kaynağın dolaylı olarak başka bir konu hakkında önemli bilgiler verebileceğini göstermektedir. Özellikle Demosthenes ve Isokrates gibi Attika hatiplerinin eserleri özel yaşamın farklı yönlerini ve medeni hukuka ait bir çok notlar içermektedirler.

Aynı zamanda Latin yazını içerisinde özel yaşam için geniş kaynaklar sunan pek çok yapıt vardır ve bunlardan bazıları Yunan yapıtlarıyla karşılaştırıldıklarında onlardan daha zengin bir içeriğe sahip oldukları görülmektedir. Burada Cicero'nun arkadaşı Atticus'a gönderdiği

mektuplardan söz edilebilir; bunlarda kendi günlük sorunlarını, özel çevresini o kadar ayrıntılı anlatır ki, Cicero bizim için Antikçağ insanları içerisinde her yönüyle tam olarak bilinen kişidir. Elbette bu zengin kaynağın değerlendirilmesinde, Cicero'nun aktardıklarından ne kadarının genel, ne kadarının da ona ve bir dereceye kadar çevresindeki çağdaşlarına özgü bilgi değeri taşıdığını araştırmak önemlidir. Yine genç Plinius bir çok mektupları içerisinde günlük yaşamını (ep. IX, 361) veya kendi evlerini (ep.II,17; V,6; IX,7;39) betimlemektedir; bunlar zengin çevrelerin, edebiyat ve hümanizme düşkün bir grubun ve aynı zamanda Senato çevresi ile İmparatorluğun yüksek yöneticilerinin İS 2 yy.'nin sonlarına kadar olan yaşamı hakkında önemli bilgiler aktaran kaynaklardır.

Ana konusunu ünlü 'Cena Trimalchionis'in³ oluşturduğu Petronius'un Saturna'ları ise bizi çok farklı bir dünyaya sürüklemektedirler. Burada Nero döneminde azat edilen ve kısa sürede muazzam derecede zenginliğe ulaşan, israf müptelası, fakat işleri ters giden ihtiraslı bir tutsağın yaşamından kesitler verilmekte, aynı zamanda onun kültürsüzlüğü de eserde çok etkili bir şekilde vurgulanmaktadır. Bu eserde bir ziyafetteki kalabalığı anlatan yazı Trimalchios'un evindeki mobilya, sofrta takımı, duvar resimleri vb. eşyaları detaylı olarak betimlemesi açısından önemlidir.

Satirik drama yazarları, özellikle Horatius ve Iuvenalis, dönemlerinin örf ve âdetlerini bize iletirler. Bunlardan Horatius, çağdaşı insanların zayıf yönlerini nükteli bir dille anlatırken, Iuvenalis Roma şehrinin zengin tabakasının

3 Trimalchio'nun yemek şöleni. Trimalchio Petronius'un eserinde zengin, görgüsüz ve kaba bir kişilik olarak gösterilir. (Çev.)

ahlak dışı yaşamından iğrenerek söz eder. Martialis'in epigrammaları da Roma yaşamının çeşitli zamanlardaki çeşitli görünümlerine yönelik keskin gözlemleri ile İS 1 yy. için çok değerli eserlerdir.

Ovidius'un erotik ve öğretici şiirleri 'Ars amatoria', 'De medicamine faciei' ve 'Remedia amoris' bizi zamanın kadınlarının yaşamındaki koket dünyaya götürmekte ve onların çeşit çeşit elbiseleri, takıları, kozmetikleri ve benzeri şeyleri aktarmakta, 'Fasti'si ise Romalıların tatil ve bayram günleri gibi konular ile dindeki kişisel uygulamalarını vermesi açısından önemli bir kaynaktır.

Antikçağ uzmanlık literatürüne bir örnek olarak, Augustus döneminde yaşamış olan Vitruvius'un "De architectura" adlı eseri gösterilebilir. Bu çalışma, Antikçağ'daki sivil mimarlık için önemli bir kaynaktır.

Hukuk eserleri arasında, Roma yurttaşlar hukuku sorunları için, İS 2. yy.'da yaşamış olan Gaius'un "Institutiones" adlı ve daha sonra Iustinianus'un 'Corpus iuris'ninin temelini oluşturmuş olan eseri, çok anlamlı bir yere sahiptir.

Geç Antik dönemdeki özel yaşam hakkında küçümsenmeyecek bir başka kaynağı da, kilise yazarlarının günlük yaşamı, çevrelerinin örf ve âdetleriyle daha çok polemik tarzındaki çatışmalar içinde çeşitli açılardan ele alan eserleri oluşturur.

Antikçağ yazarlarının kendi dönemlerindeki günlük hayata olan bakışlarının değerlendirilmesi için iki monografi örneği: V. Ehrenberg, The People of Aristophanes. Oxford. 1951 (Almancası: Aristophanes und das Volk von Athen. Zürich, Stuttgart 1968). J. Gerard, Juvenal et la réalité contemporaine. Paris 1976.

b) Papirüsler

Antikçağ yazınının tümü gibi hemen hepsi Ortaçağ yazılarından bize aktarılmış olduğu bilinen önemli Antikçağ yazın yapıtlarını -yalnızca belli başlılarını- o çağın özel yaşamına birer kaynak oluşturan nitelikleriyle gözden geçirdikten sonra, şimdi de zamanından yani Antikçağ'dan bugüne kadar kalabilen orijinal kanıtlardan söz etmemiz gerekiyor. Önce papirüsler: Yunan dilinde ve Yunanistan'da elde bulunan en eski papirüs parçası -Makedonya'da Derveni'de- İS 4. yy.'a tarihlenen bir mezardaki buluntulardan biri olarak ele geçmişe de, bütün Klasikçağ dünyasında kullanılan papirusler büyük çoğunlukla kuru iklim şartlarının uygun oluşundan dolayı en çok asıl anavatanlarında, yani Mısır'da bulunmuşlardır. Orada irili ufaklı binlerce parça halinde bulunan papirüsler hangi işaretleler için kullanılmışlarsa onların çeşitlerinin nasıl bir karışım oluşturduğunu yansıtır. Yazınsal metin taşıyan papirusler sayı olarak oldukça azdır. Memurların resmi yazılarının ve dilekçelerin yanı sıra, resmi olmayanlarında da ağırlıklı olarak özel mektuplar, genelde kısa haberleşmeler, faturalar, hesaplar, ticari sözleşmeler, vasiyetnameler, miras sözleşmeleri ve benzerleri yer alır. Böyle direkt olarak günümüze kadar ulaşan eserlerin Mısır'ın Hellenistik ve Roma dönemi özel yaşamı hakkında büyük bir kaynak oluşturduğu kuşkusuzdur. Papirüslerin doğrudan okunması ve anlaşılması doğal olarak papirologların uzmanlık alanına ve

özellikle antik el yazısı bilgisine yani paleografyaya girmektedir. Papirologlar tarafından Yunan baskı yazısına dönüştürülen papirüsler genel olarak bilimsel çalışmalara açıktırlar. Mısır'ın Yunan-Roma dönemi eşya fiyatları, kiralar, ücretler ve günlük yaşamın diğer alanlarındaki masraflar ile ilgili bilginin, diğer tüm Antikçağ bölgelerinden daha fazla olmasını sadece Nil ülkesindeki zengin papirüs buluntularına borçluyuz. Papirüslerin özel yaşam için kaynak olarak fikir verebilecekleri bir çok zengin içerikli kolleksiyon mevcuttur.

Papiroloji alanında genel bir bakış veren ve hâlâ aşılmamış olan: L. Mitteis, U. Wilcken, *Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde*. 4 kitapta 2 bölüm. Leipzig, Berlin. 1912, bunun dışında, yeni yapıtlardan bildirilmesi gereken: O. Montevecchi, *La papirologia*. Milano 1988.

Derveni Papirüsü: BCH 86, 1962, 792 vd.; E. G. Turner, *Greek Manuscripts of the Ancient World*. London 1987, Nr. 51

Özel yaşam ile ilgili seçilmiş eserler: S. Witkowski, *Epistulae privatae Graecae quae in papyris aetatis Lagidarum servantur*. 2. baskı. Lipsiae 1911. G. Ghedini, *Lettere cristiane dai papiri greci del III e IV secolo*. Milano 1923 (Suppl. zu "Aegyptus". Serie divulgazione, sez. greco-romana. 3.). B. Olsson, *Papyrusbriefe aus der frühesten Römerzeit*. Uppsala 1925. A. S. Hunt, C. C. Edgar, *Select Papyri. I. Non-literary Papyri. Private Affairs*. London 1952 (The Loeb classical Library. 266.). M. Vandoni, *Feste pubbliche e private nei documenti greci*. Milano 1964. M. Naldini, *Il cristianesimo in Egitto. Lettere private nei papiri dei secoli II-IV*. Firenze 1968. J. Hengstl, *Griechische Papyri aus Ägypten als Zeugnisse des öffentlichen und privaten Lebens*. München 1978. Geçim masrafları ve eşya fiyatları: H. J. Drexhage, *Preise, Mieten, Pachten. Kosten und Löhne im römischen Ägypten bis zum Regierungsantritt Diokletians*. St. Katherinen. 1991.

c) Tabulae ceratae, graffiti

Özellikle mektup, faturalar, notlar gibi kısa haberleşmeler, aynı zamanda okulda yazım çalışmaları için (Şekil. 18) insanlar malzeme olarak papirüs yerine, bir tarafı üzerine balmumu çekilmiş ve üzerine taştan bir kalem ile yazılan, genelde ağaçtan levhacıklar kullanıyorlardı. Bu tür yazının korunması için, genelde böyle iki tane tahta, yazılan kısım içe gelecek şekilde bir ip veya bir menteşe ile birbirlerine bağlanıyor ve böylece bir iki kanatlı levha, bir diptychon (latincesi: tabula duplex) elde ediliyordu. Bunlardan en önemli buluntu, Pompei’de sarraf ve simsar olan zengin Lucius Caecilius Iucundus’un evinde bulunmuştur ve bu, bize o dönemin sadece para alış verişinin yöntemi hakkında bilgi vermekle kalmayıp, aynı zamanda eşya, emlak ve kira ilişkileri konusunda da zengin bilgi aktarmaktadır. En az bunun kadar önemli başka bir buluntu ise 1959 yılında Pompei şehrinin kenarındaki bir villada (Murecine) ele geçen ve liman şehri Puteoli’deki bankacı bir ailenin arşivini gösteren tabulalardır.

Özel ve resmi binaların duvarlarının yazılar ile karalanması gibi bütün Antikçağ’da yaygın bir âdet, bize Antikçağ günlük yaşamı hakkında direkt bir kaynak sağlamaktadır. Graffiti olarak adlandırılan bu duvar karalamaları kişi adları, birine bir haber vermek için yazılan kısa yazılar, notlar, hesaplar, kişisel arkadaş selamları, sevgi ve öfke belirten sözcükler içerirler. Yalnız Pompei’de böyle binlerce duvar yazısı saptanmış ve burada yazılar türlerine

göre en detaylı şekilde incelenmiştir. Bunlar ile sadece kişinin ruh hali ve durumu değil, aynı zamanda genel olarak yaşamın farklı yönleri örneğin eşya fiyatları, geçim masrafı açısından bilgi aktarılmaktadır. Bu sonuncuya örnek olarak bir ailenin bir haftalık masraflarını içeren Graffito CIL IV, 8566 gösterilebilir.

Tabulae ceratae üzerine: Der Kleine Pauly, diptychon maddesi altında (H.W.Groß), Daha geniş literatür ile birlikte. H. Blanck, Das Buch in der Antike. München 1992, s. 46 vd. L. Caecilius Iucundus'un evindeki tabulae için temel bir başvuru yapısı: J. Andreau, Les affaires de Monsieur Iucundus. Rome 1974. (Collection de l'Ecole Franç. de Rome. 19.) Karşılaştı. R. Etienne, La Bove, Documenti di operazioni finanziarie dall'archivio dei Sulpicii. Tabulae pompeianae di Murecine. Napoli 1984. Graffiti üzerine genel olarak: H. Solin, L'interpretazione delle iscrizioni parietali. Note e discussioni. Faenza 1970. (Epigrafia e antichità.2.). Pompei'deki Graffiti CIL IV'de yayınlanmıştır. Bir çok örnek için: W. Krenkel, Pompejanische Inschriften. Heidelberg 1963. Pompei'deki geçim masrafları için: Etienne, op. cit. 229 vd.

d) Yazıtlar

Nihayet en kapsamlı anlamda yazıtlara gelince, bunlar, Antikçağ yaşamının hemen bütün alanları için miktar ve içerikleri açısından zengin bir kaynakça olarak önümüzde durmaktadırlar. Özellikle kişisel yaşam söz konusu olduğunda en önde gelenler, resmi bir görevi bulunmayan kişilere ait olan yazıtlardır. Fakat bunlar kendi içerisinde mezar yazıtları, özel adak yazıtları, kölelerin azat edilmesi ile ilgili yazıtlar, bağış ve miras yazıtları ve yurttaşlar

hukukunun mal-mülk gibi daha başka bir çok yönü ile ilgili yazıtlar ile oldukça çeşitli bir malzeme oluşturlar. Sayıca en zengin olanlar mezar yazıtlarıdır. Bu gerek Yunanca gerek Latince mezar yazıtlarının çoğu sadece bir ismi, bir mesajı veya bir vedayı içeren yönleri ile araştırmacılar için fazla verimli görünmeseler de, bunlardaki farklı içerik bunu telafi etmektedir. Örneğin, ölüm yaşı, ölüm sebebi, meslek, kişinin konumu, kökeni, akrabalık derecesinin ilişkisi, köle sahibi, azat edilen kişi ve köle arasındaki ilişkiler, ölmüşlerin faziletleri (bazen de faziletsizliklerinin), mezarlarına harcanan para ve benzeri konuları anlatan bu yazıtlar, istatistik, sosyoloji ve ekonomik araştırmalar gibi bilimsel çalışmalar için gittikçe artan önemde bilgiler sunarlar. Öte yandan bu yazıtlar, Atina'daki durumun, yaşamın özellikle Roma şehrindeki Latin yazarlarının kalemıyla yüceltilerek anlatılan biçimine önemli bir düzeltme oluşturur. Özel yazıtların yanı sıra bir çok resmi kurum tarafından tanzim edilen yazıtlar da kişisel yaşama bakış açısından önemli bir kaynak olarak geçerlidirler. Buna örnek olarak Gortyn'deki hukuk metni verilebilir, içinde bu Girit kentinin İÖ 5 yy.'daki kişi, aile, miras ve servet hukuku ile ilgili çok ayrıntılı veriler taşıyan ve kendi türü açısından benzersiz olan bu metin, bize direkt olarak bilgi aktarmaktadır. Yapı yıkımlarından kalma belgeleri içeren Yunan yazıtları -özellikle Atina'da Erechteion yapısının ve Epidaurus'ta Asklepios tapınağınıninkiler (İÖ 4 yy.) ünlüdür-gerek kalifiye işçiler gerek kölelerin hangi iş için ne kadar ücret aldıklarını açıklamaktadırlar. Böylece bu tür yazıtlar, belgeler, diğer yazın yapıtlarında ve yazıtlarda aktarılan eşya fiyatları ve ücretleri tamamlayarak belli bazı meslek

gruplarının yaşam standartı ve geçim masrafları hakkında önemli bir malzeme oluşturlar. Aynı dönemden kalma bir grup Attika mezar taşı yazıtı, dönemlerinde Tanrılara karşı günah işleyen bir grup ile birlikte Alkibiades'in de özel servetinin açık artırmaya çıkartılmasını belgelemekte ve gayri menkullerden ev eşyasına, elbiselere, yiyecek maddelerinden kölelere kadar çeşitli menkul malların fiyatlarını vermektedir. Tapınaklarda muhafaza edilen adak eşyalarının Yunanca olarak kaleme alınmış envanterini veren yazıtları, özel kesimden de kaplar, mobilya, takı, elbiseler vb. gibi pek çok ve çeşitli mallarını az ya da çok belirli bir betimlemeyle verirler. Velleia'daki ünlü büyük bronz tablet içerik olarak İmparator Nerva ve İmparator Traianus'un bugünkü İtalya'nın kuzey kesiminde bir bölge için kurdukları nafaka enstitüsünün Latince yazılı yönetmeliğini vermekte ve evlilik dışı yoksul çocukları korumaya yönelik bu resmi sosyal yardım kuruluşunun gerek yönetsel gerek uygulamadaki örgütlenmesi konusunda görüş sahibi olmamızı sağlamaktadır. Özel yaşam ile ilgili geniş kapsamlı bilgi sunan resmi yazıtlara bir başka örnek olarak Diokletianus'un İS 301 yılında bastırılan ve Roma İmparatorluğunun bütün sınırları içerisinde bir çok kopyası dağıtılan, hayati önemde çeşitli mal ve hizmetler için devletin tespit ettiği en yüksek yardımı bildiren kararı gösterilebilir.

Detaylı olarak epigrafi⁴ uzmanlık dalına giriş için: G. Klaffenbach, Griechische Epigraphik. Göttingen. 1966. E. Meyer, Einführung in die lateinische Epigraphik. Darmstadt 1991. Yunan epigrafisi üzerine

4 Yazıtbilim

detaylı el kitabı; M. Guarducci, *Epigrafia greca*. 4. Cilt. Roma 1967-68, Latin epigrafisi için şimdiye kadar yerini henüz başka bir yayının almadığı; R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*. 4. baskı. Paris 1914. Mezaryazıtları için: Guarducci, op.cit. Cilt 3, 119 vd.; Meyer, op. cit. 69 vd. Tercihen topluca; R. Lattimore, *Themes in Greek and Latin Epitaphs*. Urbana 1942. (Illinois Studies in Language and Literature. 28, 1-2). W. Peek, *Griechische Grabgedichte griechisch und deutsch*. Berlin 1960. H. Geist, G. Pfohl, *Römische Grabinschriften*. Bir araya getirilmiş ve Almancaya çevrilmiş haliyle. München 1969. L. Storoni Mazzolani, *Iscrizioni funerarie sortilegi e pronostici di Roma antica*. Torino 1973.

Mezar yazıtlarının demografik değerlendirmesi: L. Moretti, *Statistica demografica ed epigrafia*. *Durata media della vita in Roma imperiale*. *Epigraphica* 21 1959, 60vd. I. Kajanto, *On the Problem of Average Duration of Life in the Roman Empire*. *Annales Acad. scientiarum Fennicae*. Ser. B, 153, 2. 1968. M. Clauss, *Probleme der Lebensaltersstatistiken aufgrund römischer Grabinschriften*. *Chiron* 3, 1973, 395 vd. G. Raepsaet, *A propos de l'utilisation de statistiques en demographie grecque*. *Le nombre d'enfants par famille*. *Ant. class.*42, 1973, 536. Araştırma bildirileri: C. Garcia Merino, *Analisis sobre el estudio de la demografia de la antigüedad y un nuevo metodo para la epoca romana*. Valladolid 1974. (*Studia Archaeologica*. 26) P. Salmon, *Les insuffisances du matériel épigraphique sur la mortalité dans l'antiquité romaine*. *La mort, les morts et l'au-dela dans le monde romain* içinde, 113 vd. (Son iki çalışma yazıtların istatistik değerlendirilmesine eleştirel olarak yaklaşmaktadır.)

Gortyn şehir hukuku: M. Guarducci, *Inscriptiones Creticae*. Bd. 4, Roma 1950, Nr.72 St. Phiorakes, *Ἡ μεγάλη δωδεκάδελτος ἐπιγραφή τῆς Γόρτυνος*. Heakleion 1973

Sosyolojik kaynak olarak yapı harcamaları: H. Lauter, *Zur gesellschaftlichen Stellung des bildenden Künstlers in der griechischen Klassik*. Mit Anhang von L. Semmlinger: *Fünf klassische Bauurkunden ins Deutsche übertragen*. Erlangen 1974. (Erlanger Forschungen, Reihe A,

Geiteswiss. Bd. 23.) Hermokopide yazıtlarını yorumlayan: W. K. Pritchett, Attic Stelai. Hesperia 22, 1953, 225 vd.; 25, 1956, 178 vd.

Tapınak envanterleri için: Bkz.. s. 52 vd.;

Velleia Yazıtı: CIL XI, 114 vd.

Diokletianus'un fiyat emirnamesi için: S. Lauffer, Diokletians Preisdikt. Berlin 1971. (metin ve yorumlanması S. 5) Metnin yeni yayımı: M. Giaccherio, Edictum Diocletiani et Collegarum de pretiis rerum venalium in integrum fere restitutum e Latinis Graecisque fragmentis. Genova 1974. (Pubblicazioni dell'Ist. di Storia antica Scienze ausiliari dell'Univ. di Genova. 8.)

B. Arkeolojik Kaynaklar

Eskiçağdan günümüze Arkeolojinin yöntemlerince kazılar yoluyla gün ışığına çıkarılıp ve yorumlanarak gelen nesneler, yazılı kaynaklardan aşağı kalmayan ve hatta genelde onlardan daha fazla doğrudan doğruya bilgi aktarırlar. Hemen hemen sınırsız çeşitliliği ve direkt olarak Antikçağ yaşamıyla ilişkisi olan nesneleri -veya arkeoloğun dediği gibi, eserleri- iki kategoriye ayırmak mümkündür: birincisi bütün yönüyle ortaya çıkarılmış, her türlü ev döşenmesinde kullanılan eşyalardan en küçük bir âlete, toka ya, saç iğnesi gibi kişisel araç ve gereçlere kadar herşeyiyle birlikte konut, ikincisi Yunan vazo resimleri, Etrüsk ve Roma duvar tasvirleri, mozaikler veya Roma lahit kabartmaları aracılığı ile vita humanadan⁵ bir çok, hemen hemen sayısız bölümler sunan, nesneleri ya da özel yaşamın çeşitli sahnelerini veren antik dönem tasvirleridir. Günlük yaşam ile ilgili kabartmalarından dolayı, Trier yöresinde

bulunan İmparatorluk dönemine ait mezar anıtları önemli bir örnek olarak gösterilebilir. Eserler genelde bizim yukarıda yaptığımız ayrıma uygun bir karakter vermektedirler, tıpkı günlük ihtiyacın bir nesnesi olarak Yunan vazolarının aynı zamanda zengin tasvirleri ile bize resim aktarmaları gibi.

Antik dönem tasvirlerinin günlük yaşam için bir kaynak olarak değerlendirilmesinde, elbette gözden kaçmaması gereken husus, zenginler ve yoksulların her dönemde var olduğu, buna karşın yoksul kesimin Antikçağ'daki yaşamının oldukça ender tasvir edildiği, bu tür tasvirlerde de genelde idealize ya da karikatürize edildiğidir. İÖ 5 yy.'daki her Atinalının, bir çok vazo resimlerinde görüldüğü gibi süslenmiş konforlu klineler üzerinde içki âlemine dalacak ve kendisini Kottabos⁶ oyununa kaptıracak kadar zamanı ve parası yoktu. Ve bunun gibi, Roma döneminde sadece küçük bir üst tabaka, örneğin Pompei'deki Casa del Menandro buluntusunda olduğu gibi, gösterişli bir gümüş sofra takımına sahip olabilirdi. Halkın büyük bir kesimi ya terra-sigillata veya daha kaba toprak kaplarda yemek yiyordu. Roma'nın sanat ve kültür tarihini gözde canlandırmak için sunulan, çoğu zaman tek yönlü seçilmiş yani el sanatı yapıtlarının yalnız gösterişli, lüks örneklerini gösterir resimler aracılığıyla tanıtılması, pek eleştirel gözle bakmayan okurda genel yaşam düzeyinin böylesine bol harcamalı olduğu yolunda yanlış bir bilgi yerleştirmiştir. Kentlerin, yerleşim yerlerinin olduğu gibi bir bütün olarak ortaya

6 İÖ6-4 yy.larda oldukça sevilerek oynanan bir toplum oyunu. Bir çok antik yazılı kaynaklar (Alkaios) bu oyunu tasvirlemektedir. Oyuncu parmak hareketleri ile bir çubuğun ucunda döndürdüğü ve içinde şarap olan kabı bu şekilde başka bir kaba aktarmaya çalışırdı. Kazanan yarışmacılara çeşitli hediyeler verilirdi (Çev.)

ıkarılması bu bakımdan önemlidir. İS 79 yılındaki yanardağ patlamasından bozulmadan kalan Pompei ve Herculaneum şehirleri, karşılaştırılmayacak derecede bilgi vermekte ve bunlar sadece bizim Antikçağ günlük yaşıamının farklı boyutlarına bakmamızı sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda şehirde oturan insanların arasındaki tabaka ayrımlarını da tanımamıza olanak vermektedirler. Günlük yaşıamda kullanılan malzeme hakkında aydınlatıcı bilgileri, Antikçağ dünyasının kenarındaki ülkelerde, aşırı derecedeki kuru iklim şartlarından dolayı özellikle Mısır ve Yakın Doğuda, ve yine Roma İmparatorluğu'nun kuzeyindeki rutubetli bölgelerde yapılan arkeolojik araştırmalara borçluyuz. Bunlardan birincisinde kuru iklim organik maddelerin rmesini durdururken, rutubetli bölgelerde de, battal kuyulardaki havasız ortamın oluşturduğu uygun koşullar ve çamur tabakaları aynı görevi görüyorlardı. Bu yolla, tahtadan aletler, kumaşlar, deri eşıyalar ve hatta yiyecek maddeleri de olduğu gibi kalabilmiştir. Oldukça yeni bir bilim dalı olan sualtı ve gemi arkeolojisi de sadece antik dönem ticaret ve ekonomi tarihi üzerine değil, aynı zamanda bizim konumuzla ilgili de sürekli yeni malzemeler ortaya çıkarmaktadır. rnek olarak Adria denizinde bugünkü Comacchio'daki Spina yakınlarında karaya oturmuş ve İÖ 1. yy. sonuna ait olan bir gemi batığının kurtarılması gösterilebilir. Geminin gövdesinde yükün büyük bir kısmı daha olduğu gibi duruyordu: Tahtadan aletler ve kaplar, seramik eşıya, kurşundan minyatür tapınaklar, deri ayakabı ve çantalar, bitkilerden yapılmış sepetler, torbalar, gemiye yüklenilen eti gösterir sığır, kuzu ve domuz kemikleri ve bunun gibi daha bir çok şey.

Arkeolojiye giriş için: A. Rumpf, Archäologie. 2 Cilt. Berlin 1953-56; (Sammlung Götschen. 538-539). H.G. Niemeyer, Einführung in die Archäologie. Darmstadt 1983. E. Gersbach, Ausgrabung heute. Darmstadt 1991. Sualtı arkeolojisi için: P. A. Gianfrotta, P. Pomey, Archeologia subacquea. Milano 1981. Comacchio'daki gemi buluntusu için: F. Berti, Fortuna maris. La nave romana di Comacchio [1990 Comacchio sergisi kataloğu]. Bologna 1990. Trier'deki kabartmalar: M. Baltzer, Die Alltagsdarstellungen der treverischen Grabmäler. Trierer Zeitschr. 46, 1983, 7 vd.

2. Bölüm

KONUT VE DÖŞENMESİ

Roma ve Yunan evleri hakkındaki bilgimiz daha çok yine toprak altından çıkarılmış bu yapılardan arta kalan parçalara dayanır. Daha önceki yıllarda yapılan kazı araştırmaları, genelde büyük ilginin resmi ve dinsel yapılara yönelik olmasından ötürü sadece az sayıda bazı yerleşmelerdeki -Yunan bölgesinde Priene ve Olynthos, Roma bölgesinde Vezüv¹ şehirleri ve Ostia- konutlar üzerinde yoğunlaşmıştı. Bugün arkeolojik girişimler ise gittikçe daha fazla olarak konutları da içine almakta ve bundan dolayı konutlarla ilgili olarak bulunan malzeme sürekli çoğalmaktadır. Bu sadece klasik çağın önemli bölgelerindeki şehir evleri için değil, aynı zamanda Yunan ve Roma dünyasının diğer bölgelerindeki köylü evleri ve kenar bölgelerdeki koloniler için de geçerlidir. Arkeolojik buluntulardan sonra gelen en önemli kaynak, hâlâ Vitruvius'un Yunan (VI, 7, 1-5) ve Roma (VI, 3-5) eviyle ilgili olarak

1 Lat.Vesuvius, İtalya'nın Campania bölgesindeki yanardağ. İS 79 yılı 24-26 Ağustos günlerindeki patlamada Pompei, Herculaneum ve Stabiae kentlerini kapamıştır. Bunu bir çok Antikçağ yazarları eserlerinde dile getirirken, olayın canı tanıklarından birisi de genç Plinius'tur. (epst. 6, 16, 26). Vezüv şehirlerinden bu kentler anlaşılmalıdır. (Çev.)

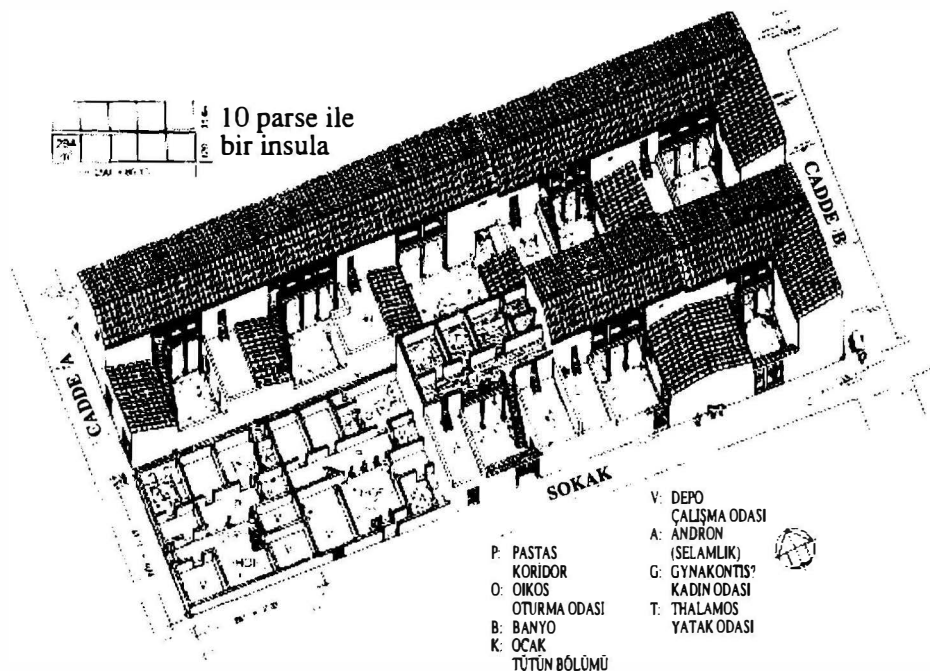
ayrıntılı biçimde yazdıklarıdır; ancak bunlardan Yunan eviyle ilgili olanlar Hellenistik çağa ait bilgileridir. Bu nedenle, Xenophon'un kendi dönemindeki Attika evlerinden kısaca söz ettiği iki metin (Mem. 3.8.8-10; Oec. 9.2-10), bu boşluğu kapayarak çok değerli tamamlayıcı bilgi oluşturur; diğer taraftan Roma şairlerinin (Blümner, s. 58 dipnot 3) Roma şehrindeki 'kiralık halk konutları' konusunda ara sıra dile getirdikleri şikayetleri de Vitruvius'taki bazı bilgilerin tamamlanması açısından önemlidir.

Antikçağ evlerinin döşendiği nesneler, örneğin mobilya gibi zamanla yok olan eşya, hakkındaki bilgilerimize ilk kaynak olarak görsel tasvirler başta gelir. Bunun yanı sıra, antik dönem yazınındaki dağınık değinmeler ve yazıtlar, onların içinde de özellikle Atina'lı Hermokopiden yazıtları önemli bir yer tutarlar. Pek uygun şartlar altında, özellikle kuru iklime sahip Mısır ve Vezüv kentlerinde bazı eşyanın da resimleri değil asılları, az çok iyi bir şekilde korunmuştur.

A. Yunan Evi

Geometrik ve Arkaik dönem evleri bir veya sadece bir kaç odadan oluşan basit meskenlerdi. Oval, tabanlı evlerin yanı sıra, boyu eninden fazla bir taban üzerine oturtulmuş ve bir apsis ile sona eren yapılar oldukça çok görülür. Daha seyrek olarak da, daha Hellas-Myken dönemlerinden başlayarak rastlanan, tümenden dikdörtgen planlı, megaron tipi denen ve içinde ocak bulunan asıl bir ana mekân ile ön kısmında yanlarda bir dil gibi uzanan duvarlarının arasında iki tane destek (direk veya sütun) dikili bir önmekândan

oluşan yapı görülür. Dayanıksız hafif malzemeden (tahta, kurutulmuş kerpiç, tuğla veya balçık örgü) oluşan bu erken dönem evlerinin çatı biçimi hakkındaki bilgimizi bazı tapınaklarda ele geçen küçük ev modelleri vermektedir. Bunlardan öğrendiğimize göre, oval yapılı evler, taşıyıcı direkleri ve ek bir alınlığı olan bacaları ile üçgen bir çatıya sahipken, dikdörtgen planlı yapıların çatısı ise, bir eyer biçimindeydi. Düz çatılı evler bulundukları yerin iklim şartlarına göre düşünülmüş, Limni ve Girit modellerinden anlaşılacağı gibi burada yağmur suyunun toplanması amacı ile yapılmışlardır. Attika'daki Vari'de küçük bir korunma duvarı ile çevrilmiş Lathuresa yerleşmesi üzerindeki çalışma, geç geometrik dönem (İÖ 8 yy. sonu) konut yapıları hakkında önemli bilgi sunmaktadır. Burada hem dikdörtgen, megaron benzeri örnekler, hem de dış duvarı kavisli yaklaşık yirmi tane ev kompleksi söz konusudur. Dikkat çekici olan ise, bu evlerin ortalama 12 m² gibi küçük bir oturma alanı bulunmasıdır; çoğu zaman da, içerde duvar boyunca, üzerine ev eşyasının yığılacağı taştan bir bankın uzandığı görülür. Bu basit mekânlarla içinde bir anaktoron (yerleşmede oturan klanın yöneticisine ait makam odası) bulunan yapı kompleksi apayrı şeylerdi. İki odalı geniş bir mekân büyük olasılıkla şefin oturma yeri idi ve bu 22 ile 44 arası kişiye yetecek kadar oturma bankının olduğu apsis biçimi bir salona açılırdı; oradan da küçük bir yuvarlak oda ve C biçiminde daha büyük bir mekâna geçilirdi. Apsisli odanın önünde bir ocak izi tespit edilmiş olması, oranın klan şefinin yerleşmedeki erkeklere ve belki de konuklarına kurban yemeklerini sunduğu bir yemek salonu olarak kullanıldığını düşündürmektedir. Diğer odaların ise hizmetçilerin kaldıkları veya ev eşyalarının konulduğu depolar olarak kullanıldığı tahmin edilmektedir.

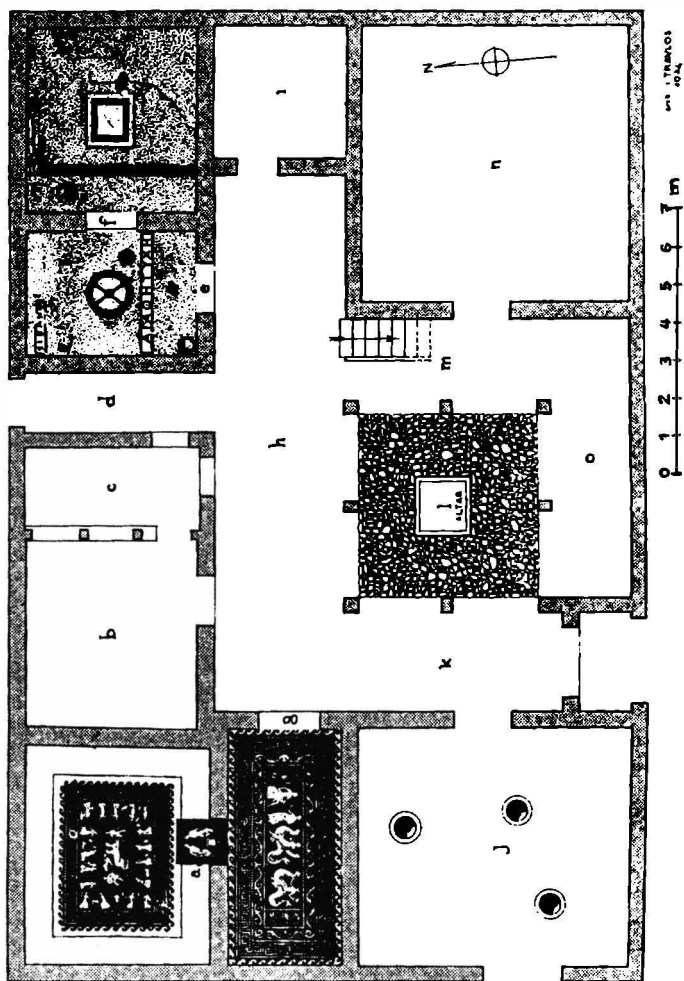
Şekil 1: Olynthos. 10 evlik tipte bir insula'nın isometrik rekonstrüksiyonu.
(Hoepfner ve Schwander, Haus u. Stadt im klass. Griechenland, res. 64)

Bir çok odalı, aralarında bağlantılı bölümlere ayrılmış ve her mekânın ayrı işleve sahip olduğu evin gelişimi, doğal olarak dikdörtgen yapı tipinde söz konusudur. İÖ 7. yy.'dan itibaren Anadolu ve İyonya bölgelerinde önmekânı (prostas)² olan dikdörtgen bir yapının, yani eski megaronun ve yanlarındaki diğer dikdörtgen odaları ile birlikte bir avluya bakan yapı tarzının varlığı gözlemlenmektedir. Diğer bir şema ise Kıta Yunanistan'da hüküm sürmekteydi: Burada enine bir koridor (pastas) ile bir birine bağlanan, sıra halinde dikdörtgen odalar, diğer yanlardaki odalar ile bir avluya açılmaktadırlar. Dikdörtgen bir mekânın yanlarındaki başka iki tane dikdörtgen oda ile birlikte doğrudan doğruya bir avluya açılması, Attika'daki yapılaşmada biraz aykırı bir gelişme olduğunu göstermektedir.

Klasik çağ Yunan evi hakkındaki bilgimizin büyük çoğunluğunu daha önce değindiğimiz Olynthos şehrindeki kazılara borçluyuz; çünkü bu kuzey Yunan şehri İS 348 yılında tümünden tahrip edildikten sonra üzerinde her hangi yeni bir yerleşme olmamıştır ve böylece geç dönem yapılarının bir çok örnekte olduğu gibi, asıl yapıların planlarını açıklayamayacak biçimde değiştirmesi durumu burada söz konusu değildir. Bu şehirde yerleşme İÖ 432'den kısa bir süre sonra gerçekleşmiştir. Bu yapılırken düzenli bir dik açılı sokak sistemi kurulmuş ve bir nazım plana göre yapılan aynı tipten onar tane evin oluşturduğu 'insula'lar³ meydana getirilmiştir. Öyle ki, sırt sırta dayanmış beşer evlik

2 Antikçağ dilinde prostas ile pastas eş anlamlıdır. (Bkz. Vitruv VI, 7,1). Tipolojik olarak prostas ile pastas arasındaki bir ayırım modern arkeoloji terminolojisinin ihtiyacından doğmuştur.

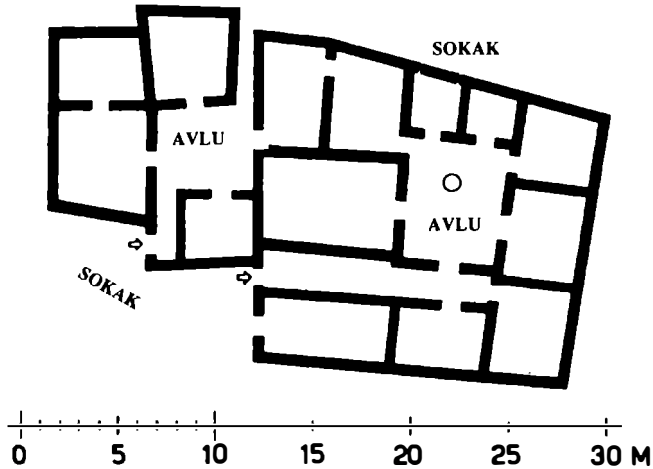
3 Domus'un (müstakil tek aile evi) tersine İnsula birçok ailenin birlikte oturduğu bir yapı kompleksiydi (Çev).

Şekil 2: Agathe Tyche'nin evi. Olynthos. (Excav. at Olynthus 8, pl. 85)

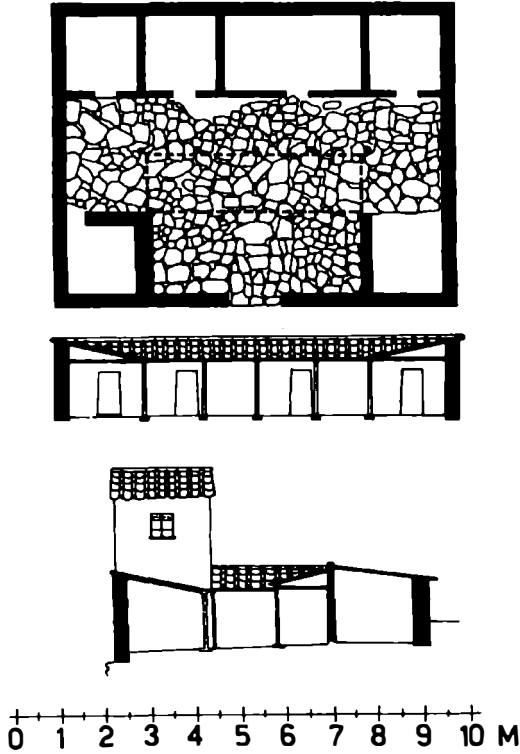
ikişer dizi görülmektedir. Her ev şu şekilde tanzim edilmişti: Bir sıra halinde yan yana dizilen mekânlar -bunlar genelde erkeklerin toplantı ve yemek odası olan andron'lardır (bak. Vitruvius VI, 7,5)-, yine ocak yeri ile ailenin oturma odası olarak oikos'lar ve bunları enine bir birine bağlayan, diğer yanı ile de avluya açılan bir koridor'dan (pastas) oluşuyorlardı. Sokaktan bir girişi olan bu avlu, yine başka odalar ile (çoğunlukla depo'lar, bazen burada andron da bulunabilirdi) çevrelenmekteydi. Pastas yapısı üzerindeki merdiven kalıntıları, içinde thalamos (yatak odası) ve kadın odalarının (bak. Lysias I, 9, s. 92) bulunduğu ikinci kata işaret etmektedir. Bu tarz yapılaşma ile Olynthos kenti bir istisna değildir. Yine buna benzer yapılaşma tarzını Klasik çağdaki diğer kentler (Örneğin Piräus, Abdera, Kuzeybatı Yunanistan'da Kassope, Priene, Dura-Europos) de vermekte ve bunlar düzenli bir şehircilik sistemine göre oluşturulmuş durumlarıyla vatandaşların bir birlerine olan eşitlik (İsonomia) anlayışını göstermektedirler. Tüm bu ev tipleri tek ailelik müstakil evler olarak tasarlanmışlardır. İÖ 379 yılından sonra Olynthos kenti genişletilmiştir. Şehrin yeni semtlerinde yapılan evler, plan ve dekor açısından diğer eski evlerden daha zengindirler ve öyle anlaşıyor ki, kentin eski evlerinden toplumun bazı kesimleri tam memnun değildi. Bu evlerden bir tanesi, odasındaki mozaik yazıtından dolayı Agathe Tyche'nin evi (Şekil. 2) olarak adlandırılmıştır. Burada tıpkı Hellenistik çağ evlerinin karakteristik yapısında olduğu gibi, avlu kare biçiminde dizilmiş sütunları ile peristil biçimindedir. Bu evin odalarında zemin çakıl taşı mozaïği ile süslenmiştir. Mozaik süslü bu odalardan birinde (Şekil. 2 a) alçak

bir podyum dört duvar boyunca yer alır. Bunun üzerinde ise klineler yer aldığı sanılmaktadır. Böylece bu odanın bir andron olması düşüncesi ağır basmaktadır. Mozaik zeminli diğer odalar ise, dinlenme ve oturma odası (diaiteteria) olarak kabul edilebilir, aynı zemindeki yan mekânlara gelince, bunlar, içinde ele geçen buluntulardan dolayı mutfak ve kiler olarak tespit edilmişlerdir. Yatak odaları ve kadın odaları ise üst katta olmalıydılar. (bak. örneğin, Lysias I, 9, s. 92). Böyle kapsamlı evlerin -Agathe Tyche'nin evi bazı araştırmacılar tarafından sıradan bir ev değil, bir dernek evi olarak yorumlanmıştır- sadece Olynthos ile sınırlı olmadığını, örneğin Atina ve Attika'daki yeni buluntular ve araştırmalar göstermektedir. Atina Agora'sındaki Amerikan kazıları orta çapta ve sade dekorlu Klasik çağ evleri ortaya çıkarırken (Şekil. 3), Pnyx çevresinde normal boyutta evler görünmektedir ve bugünkü Menandros sokağında kalite bakımından Olynthos'takinden hiç geri kalmayan mozaik tabanlı büyük bir evin kalıntıları meydana çıkarılmıştır. Bütün olarak ele alındığında Atina gibi 'doğal gelişmiş' bir kent ile çizilmiş bir plana göre kurulan Olynthos şehri elbette birbirlerinden ayrılırlar. Aynı biçimde yapılmış evler dizisi Atina'da yoktur. Yine Attika bölgesinde Vari'de ve Agelaos dağının kuzeyinde bir kaç yıl önce, kazılar sonucunda, pastas tipli (Şekil. 4 ve 5) iki tane büyük köylü evi çıkarılmıştır; bunlardan Vari'dekinde, Yunan köylü evlerinde oldukça sık görülen çok katlı bir kule vardır. Atina'nın pahalıya mal olmuş evleri, özellikle iyi bir örnek olarak Menandros sokağındaki ev, içerik olarak tek yönlü veya kötü yazın kaynaklarının, bilimsel çalışmaları, daha önce gördüğümüz gibi, nasıl yanlış sonuçlara götürebileceği

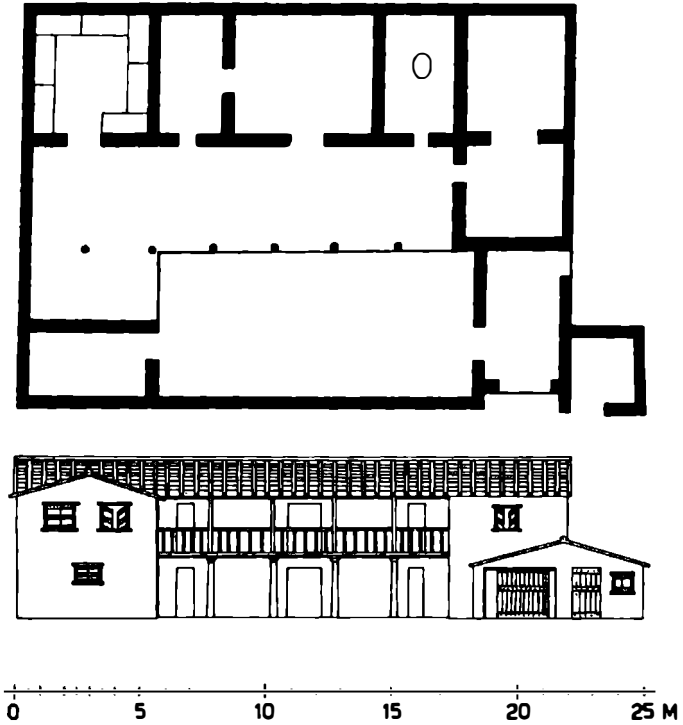
Şekil 3: Agora'daki evler. Atina
(Guide to the Excav. fig 24)

açısından iyi bir örnektir. Zira Hellenistik çağdaki bir kaynak (FGH 2. 254: Herakleides) Klasik çağ Atina konut mahallelerinin çok basit yapılaşmalardan meydana geldiğini ve bunların önünde tapınak ve resmi binaların bütün görkemleriyle kendilerini gösterdiklerini vermektedir. Yukarıda Alkibiades ile ressam Agatarkhos arasında geçmiş olay dolayısıyla ileri sürülen Klasik dönem Atina evlerinin bazen duvar resimleriyle süslendiği yolundaki tahmin, her ne kadar bunun için bugüne kadar doğrudan bir arkeolojik kanıt bulunamamışsa da, Menandros sokağındaki konutlar için fazla cesur bir varsayım gibi görünmüyor, çünkü o evlerin ayakta kalmış duvarlarından, daha sonra aynı yere yapılan yapılar nedeniyle, pek az bir şey elde edilebilmektedir. Agathe Tyche'nin Olynthos'taki evi, yer mozaiği,

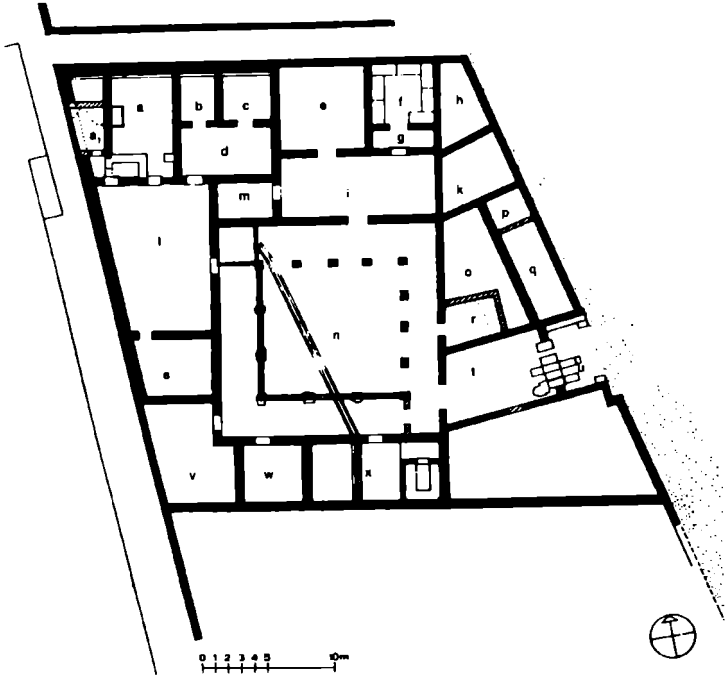
Şekil 4: Vari'deki ev, Attika.
(BSA 1973, s. 441'den alınmıştır)

özellikle peristilyumu ile zengin bir döşemeyi temsil ederken, Euboia adasındaki Eretria'da İÖ4 yy. da yapılmış bazı evler de aynı gelişmişliği göstermektedirler. Örneğin Ev II'ye (Şekil. 6) doğudaki sokaktan bir vestibulum içinden geçerek girilmekteydi. Buradan da büyük bir peristilyuma ulaşıyor ve bu da kuzeydeki girişi ile iki tane enine oturulmuş odaya bağlanan büyük bir avluya açılıyordu. Bu odalardan büyüğünde on bir ve küçüğünde ise yedi tane

Şekil 5: Agelaos dağındaki Deme - evi. Attika.
(BSA 1962, s. 112'den alınmıştır.)

kline yer alıyordu. Bu odalar evin asıl temsilcisi olan resmi alanını oluşturan andronlardı. Peristilyumun güney kısmındaki bir dizi mekânın depo, çalışma veya aynı zamanda konuk odaları olduğu sanılmaktadır. Peristilyumun batısından küçük bir kapı ile ikinci bir avluya girilmektedir. Daha küçük ve sütunsuz olan bu avludan, kuzeyde bir mutfığa geçilmekte, mutfığın yanında banyo odası ve üç odalık bir grup bulunmaktadır; söz konusu grup, her ne

Şekil 6: Eretria, Ev II. (AA 1988, s. 656'ya göre)

kadar küçük boyutlu da olsa, ortak şekil önmekânlı iki andronun kompleksine uymaktadır. Avlunun güneyinde kalan bir odada ele geçen dokuma aletleri, buranın kadınlar tarafından çalışma yeri olarak kullanıldığını göstermektedir. Böylece bu avlunun etrafını çevreleyen odaların ve genel olarak bu kısmın evin özel bölümü olduğu ortaya çıkmaktadır. Bir evin özel ve resmi olarak iki bölüme ayrılması, Vitruvius'un daha önce değindiğimiz Aedificia Graecorum'unda temel olarak ele alınmıştır. Evin resmi

bölümü için Vitruvius andronitis tanımını ve özel bölümü için ise, aslında sadece kadınlara ayrılmamış, genelde bütün ailenin günlük yaşamını geçirdiği gynaikonitis'i vermektedir. Vitruvius'un ayrıca bir konuk bölümü ile bir kitaplık ve bir pinakothek'ten söz etmesi, gynaikonitis'in basit bir avlu yerine bir peristilyuma sahip olması, bu betimlemeyle anlatılanın pek seçkin bir ev olduğunu düşündürüyor. Herhalde bu evin, Eretria'da karşımıza çıkan gibi yüksek kentsoylu evi değil, hellenistik dönemin prens sarayları türünde bir yapı olduğu düşünülebilir. Hellenistik çağda konutun, bir şehirde oturanların sosyal konumuyla bağlantılı olarak ne kadar farklılık oluşturduğuna, Peristilyumu, mozaïği, boyanmış alçılı duvar kabartmaları ve heykeltraşı süslemeleri olan yapılardan içinde küçük esnafın da mutlaka oturduğu en basit dükkânlarla kadar her türlüünü sunan Delos'taki evler tanıktır.

Ayrıca Yunan şehir evleri ne sebze meyve bahçesine ne de süs bahçesine sahipti. İç avlularında her hangi bir ağaç veya bitkinin varlığına işaret eden ipucu yoktur. Yazılı kaynaklarda sözü edilen bahçeler (kepoi), şehir yerleşiminin dışında bireysel topraklar ya da köy evleri bölgesinde bulunuyordu. Olsa olsa, Olynthos'taki bir kaç saksı buluntusundan anlaşıldığı gibi, şehir evlerinde yeşillik olarak küçük saksı bitkileri yetiştiriliyordu.

Evlerde doğal olarak sadece evin sahibinin ailesi oturmuyordu. Yunanca oikiaı ve synoikiaı sözcükleri, müstakil tek aile evleri ile içinde bir çok ailenin genelde kira ile oturduğu çok katlı evleri, yani iki ayrı şeyi gösterir. Oikiaı'leri de olduğu gibi kiralamak mümkündü. Kiralık dairelerin veya evlerin örneğin Klasik çağ Atina'sında

doğal bir olgu olarak benimsenmesi, şehirde yaşayan yabancıların taşınmaz mallar ve bununla birlikte ev satın almalarının yasak olması gerçeği ile açıklanabilir. İÖ 4 yy. sonunda Atina'da sadece askerlik çağına gelmiş yaklaşık 10.000 metoikos'un⁴ yaşadığı göz önüne alınırsa, ev sahibi olmayan yoksul Atina yurttaşları hesaba katılmasa bile, sadece bu büyük yabancı grubu için yeterli sayıda kiralık konut bulunmasının gerektiği ortaya çıkar. Ev kiralının ne kadar olduğu ve bunun yıllık gelirdeki payı ile ilgili sorulara Delos'ta ele geçen, İÖ 4 yy.'a tarihlenmiş bir yazıt detaylı olarak yanıt vermektedir. Buna göre yıllık kazancı 1260 drahmi olan bir mimar ayrıca 120 drahmi kira yardımı almaktaydı. Kira yardımı böylece tüm gelirin yaklaşık yüzde %10'una denkti.

Yunan evinin gelişim tarihi üzerine genel bir bakış için; F. Pesando, *La casa dei Greci*. Milano 1989. Neolitik çağdan arkaik çağa kadar Yunan odalarının ev formu hakkında tipolojik bir bakışı veren: S. Sinos, *Die vorklassischen Hausformen in der Ägäis*. Mainz 1971. Bu yayında Geometrik ve Arkaik dönem için özellikle sayfa 107 vd. Geometrik dönem mimarlığının tam olarak bir arada toplayan: H. Drerup, *Die griechische Baukunst in geometrischer Zeit*. Göttingen 1969. (*Archaeologia Homerica II O.*). Lathuresa yerleşmesi için: H. Lauter, *Lathuresa. Beiträge zur Architektur und Siedlungsgeschichte in spätgeometrischer Zeit*. Mainz 1985. Geometrik ve Arkaik dönem ev mimarlığı ile ilgili geniş bir bakış açısını henüz tüm kazı sonuçları yayınlanmamış olan eski İzmir'deki kazılar vermektedir. Bunun için: J. M. Cook, *Old Smyrna 1948-1951*. BSA 53/54, 1958/59, 1 vd. E. Akurgal, *Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander*. Berlin 1961,

4 Antikçağ Yunanistan'ında yerleşik olarak yaşayan, fakat hiç bir politik haka sahip olmayan yabancı topluluğu. (Çev.)

öz.S. 8 vd.; 182 vd. Prostatas ve Pastas evleri için: H. Drerup, Prostatas-
haus und Pastashaus. Zur Typologie des griechischen Hauses. Marbur-
ger Winckelmann-Progr. 1976, 6 vd. Klasik dönem konutları ile ilgili
detaylı çalışma olarak: W. Hoepfner, E.L. Schwandner, Haus und
Stadt im klassischen Griechenland (Wohnen in der klassischen Polis,
Bd.1). München 1995. Daha önce yayınlanmış literatürden: H. Lauter-
Bufe ve H. Lauter, Wohnhäuser und Stadtviertel des klassischen
Athen. AM 86, 1971, 109 vd. öz. 119 vd.

Olynthos'taki evler ile ilgili yayınlar: D. M. Robinson- J. W. Graham,
The Hellenic House. Baltimore 1938. (Excavations at Olynthos. VIII);
D.M. Robinson, Domestic and Public Architecture. Baltimore 1946.
(Excavations at Olynthos. XII.)

Atina'daki konutlar: Agora: R.S. Young, An Industrial District of An-
cient Athens. Hesperia 20, 1951, 135 vd. öz. 187 vd. The Athenian
Agora. A Guide to the Excavation and Museum. 4. baskı. Athen 1990,
187. Pnyx: H. Lauter-Bufe ve H. Lauter, a.g.y. Menandersokağı: J. W.
Graham, Houses of Classical Athens. Phoenix (Toronto) 28, 1974, 45
vd. Attika'daki köylü evleri: J. E. Jones, L. H. Sackett, A. J. Graham,
The Dema House in Attica. BSA 57, 1962, 75 vd. J. E. Jones- A. J.
Graham, L. H. Sackett, An Attic Country House below the Cave of
Pan at Vari. BSA 68, 1973, 355 vd. J. E. Jones, Another Country Hou-
se in Attica. Archaeology 28, 1975, 6 vd. Tüm Yunanistan'daki köylü
evleri ve kule'nin anlamı konusunda: J. Pecirka, Homestead Farms in
Classical and Hellenistic Hellas. Problèmes de la terre en Grèce an-
cienne içinde, Recueil de travaux publié sous la direction de M. I. Fin-
ley, Paris. 1973, 113 vd. Eretria'daki evler için: K. Reber, Aedificia
Graecorum. Vitruvius'un Yunan evleri hakkındaki tasviri için: Arch.
Anzeiger 1988, 653 vd. Tekrar Vitruvius'un Yunan evi için: J. Raeder,
Vitruv, de architectura VI 7 (Aedificia Graecorum) ve hellenistik dö-
nem konut ve saray mimarlığı için: Gymnasium 95, 1988, 316 vd. De-
los'taki evler için: J. Chamonard, Le quartier du Théâtre (Exploration
archéol. de Delos VIII). Paris 1922. P. Bruneau, C. Vatin u.a. L'ilot de
la Maison des Comédiens (Exploration archéol. de Delos XXVII).

Paris 1970. M. Kreeb, Untersuchungen zur figürlichen Ausstattung delischer Privathäuser. Chicago 1988.

Kirada oturma: A. Dreizehter, Zum Wohnen in der Antike. In: Die antike Stadt und ihre Teilbereiche. Kolloquium Deutsches Archäolog. Inst. Berlin Mai 1974 (Diskussion zur archäologischen Bauforschung. 1.), 78 vd. bak. A. Kränzlein, Eigentum und Besitz im griechischen Recht des fünften und vierten Jahrhunderts v. Chr. Berlin 1963. (Berliner Juristische Abhandlungen. 8.). Hennig, Die 'heiligen Häuser' von Delos. Chiron 13, 1983, 411 vd.; 15, 1985, 165 vd. Bahçeler için: M. Carroll-Spillecke, ΚΗΠΟΣ. Der antike griechische Garten. (Wohnen in der klassischen Polis 3) München 1989.

Hellenistik çağ öncesi Yunan evlerinin temel duvarlarından başka bir buluntunun günümüze ulaşması enderdir. Buradaki başlıca neden sadece yapı malzemesinin sonradan bir yerden bir yere götürülmesi ve tekrar kullanılması değil, aynı zamanda duvarların, kural olarak, temel taş bloklarının üzerinde, pişmemiş, açıkta kurutulmuş kerpiç tuğladan oluşması, bunların tıpkı tavan ve çatı yapılarındaki tahta malzeme gibi kalıcı olmamasıdır. İlginçtir ki, böyle ev kalıntıları bulunan alanlarda hemen daima pişmiş kilden dayanıklı çatı kiremitleri parçaları ele geçer. Bunun gibi Arkaik ve Klasik dönem evlerinin pencerelerinin varlığına her ne kadar yazınsal kaynaklarda, kabartmalarda ve vazo resimlerinde tanıklar varsa da, onlar hakkında esaslı bir bilgi mevcut değildir. Vazo tasvirlerine göre pencereler odada oldukça yüksek bir yerdeki küçük deliklerden oluşmaktaydılar. Klasik döneme ait çok az sayıdaki özgün buluntu bu resimlerin doğru olduğunu ortaya koymuştur. Bir çok odanın ışığı sadece kapıdan aldığı anlaşılıyor. Yalnız andronlar kapılar kapalı olduğu zaman da içerdeki erkek

topluluğunun yeterli ışığı almaları için kural olarak biraz daha büyük pencerelere sahiptiler. Daha sonra Hellenistik dönem evlerindeki pencereler, Delos türü taştan olduğu gibi duvar benzeri örülmüş türden de olabilirdi. Bunlar peristilyumlu avluya bakmakta ve genelde demir parmaklıklar ile kapatılmaktaydılar.

Kazılarda evlerin içinde ele geçen döşeme eşyası sayı bakımından oldukça azdır. Bunlar, günümüzdeki gibi, kalıcı olmayan maddelerden yapılmıştır. Buna rağmen örneğin eski İzmir’de İÖ 6. yy.’in ilk yarısına ait bir evde pişmiş topraktan ve içinde oturularak yıkanılacak türden bir banyo küveti bulunmuştur; daha sonraki dönemlerdeyse evlerde ayrı bir banyo odasının varlığına artık sık rastlanır. Homeros’un Asamanthos’unun tasvirini veren oturaklı banyo küvetlerinin yanı sıra, vücut temizliği için, yüksek bir ayak üzerine oturan büyük yayvan formlu kaplar (perirrhanteria) kullanılıyordu. Bunlar, sadece mermer ve terrakotta olarak orijinal haliyle evlerde bulunduklarından dolayı değil, aynı zamanda bir çok vazo resimlerinde de gösterildikleri (Lev. I. Res. 1) için bilinmektedir. Ayrıca, insanlar evin dışında üstü kapalı çeşmelerde de yıkanırlandı. Su sağlanması, bölgedeki su varlığının derecesine yakından bağlıydı. Eğer akarsu kaynaklarından yararlanma olanağı varsa, tıpkı Atina’daki kadınların ve hizmetçi kızların evin ihtiyacı için su almaya gittikleri ünlü Enneakrunos gibi çeşme binaları inşa ediliyordu. Kuraklığın yoğun olduğu ve su sıkıntısının çekildiği bölgelerde, Delos örneğinde olduğu gibi, insanlar yağmur ve yeraltı sularını sarnıçlarda toplamaktaydılar. Oralarda hemen hemen her evin kendi sarnıcı vardı. Bunun yanı sıra henüz İÖ 4. yy.’da

bazı evlerde doğrudan dışarıdan su getirilmesi için tesisat vardı; örneğin biraz önce değindiğimiz Attika Agaleos dağındaki köylü evinde durum böyleydi. Ayrı bir tuvalet yeri ve bununla ilgili eşya Hellenistik çağdan önceki evlerde yer almazdı. İnsanlar tuvalet ihtiyaçları için bir oturak (amis) kullanırlar ve bunu daha sonra sokağa boşaltırlardı. Bu dönemin evlerinde, geç dönem Roma yapılarında (bak. S. 45) olduğu gibi yerli ocaklar yoktu; hypokaust⁵ tesisatı ile odaların ısıtılması da bilinmiyordu. İnsanlar ısınmak, yemeği pişirmek ve ısıtmak için taşınabilir bir maltız (esc-hara) kullanmak zorundaydılar. Soğuğa karşı en dayanıklı korunma ise, Hesiodos'un (İşler ve Günler 536-563) tavsiye ettiği gibi, günümüzde hâlâ rakımı alçak güney ülkelerinde kullanılan sıcak, kalın giysilerdi. Geometrik ve erken Arkaik dönemde, ocakevi denen yerlerde ocak ateşi erkeklerin ısınmasını sağlıyordu. Böyle ocakevleri yerleşmedeki diğer evlerden ayrıydı, içlerindeki yerli bir ocak ve çepeçevre peykeler bulunurdu. Bir çok eski yerleşmede yapılan yeni kazılardaki gözlemler, doğru bir şekilde, burasının, erkeklerin kurban yemeği için bir araya geldikleri erkek evleri olduğunu ortaya koymuştur. Bu, bir kültürün erken aşamalarında çoğu zaman olduğu gibi, söz konusu dönemde de dinsel kült uygulamalarının, yaşamdaki bazı pratik ihtiyaçların önüne geçebileceğini göstermektedir.

Böyle, kazılarda ele geçen ve tespit edilebilen ve bir evin iç döşenmesine açıklık getirebilen esyaların yanısıra, hafif ve geçici malzemeden, ağaçtan yapılmış mobilyalar hakkındaki bilgimizi hemen hemen tümüyle yazılı kaynaklara,

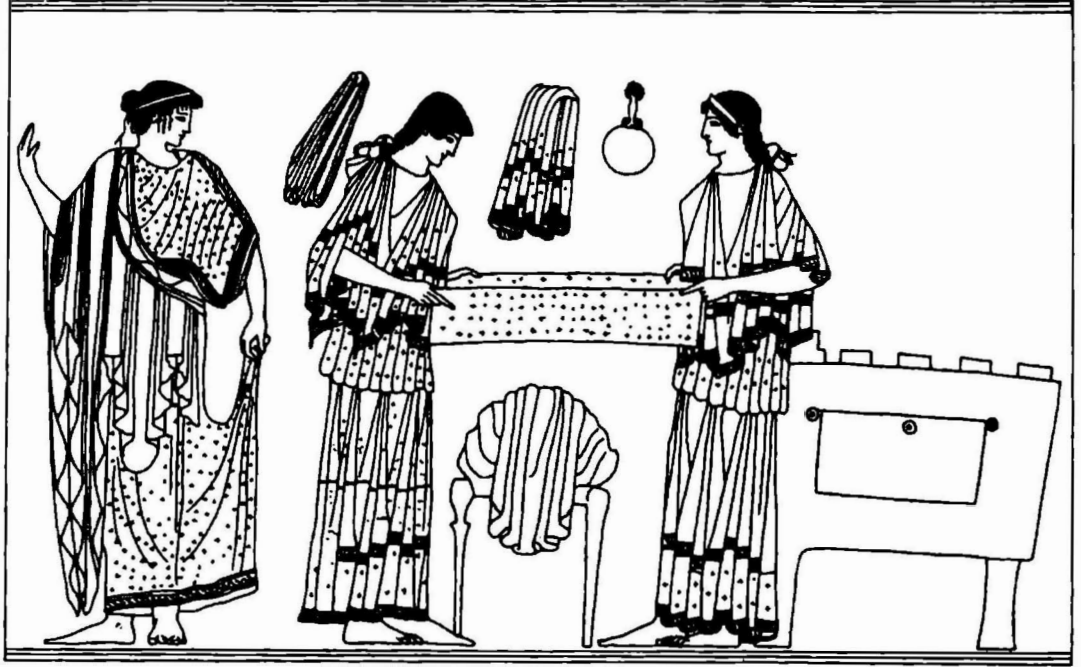
5 lat. hypocaustum. Antik Roma'da ısıtma sistemi. Sıcak hava boru (künkler) ile yerden veya duvarlardan odanın içine veriliyordu. (Çev.)

Antik dönem tasvirlerine, özellikle vazolar üzerindeki resimlere, mezar kabartmalarına ve Aşağı İtalya'da Lokris'te bulunmuş bir grup terrakotta eserlere borçluyuz. Az sayıdaki orijinal örnekleri Mısır'ın kuru ikliminde ve güney Rusya'da ele geçmiştir. Bunlara bir de bronzdan veya taştan tek tek ortaya çıkarılmış, bir birine bağlı olmayan buluntular eklenebilir. Pek çok sayıdaki görsel tasvirler bize mobilya çeşitleri ve onların kullanım amaçları üzerine yeterli bilgi vermektedirler. Hayli zor olan bir nokta ise, yazınsal metinlerde veya yazıtlarda geçen adlar ile çeşitli döşeme eşyası arasında bağlantı kurmaktır. Yunan mobilyası bütünü ile Geometrik dönemden beri sık sık vazo resimlerinde görüldüklerinden, gelişimi o resimlerde inceleyebilmiş ve sayıları oldukça az temel formlardan oluşur. Bu gelişimde temel taslaklarının değil, daha çok süslerinin ve çeşitli örneklerinin değiştiği görülmüştür. En önemli mobilya parçası günümüzdeki yatak veya koltuğun görevini yüklenmiş kline idi. Yemekte kadın -eğer orada ise- oturur, fakat erkek klineye uzanırdı. Bir kline, uzun dikdörtgen çerçevesinden, dört ayağından, yastık ve örtüyü tutacak örgülü bir kuşaktan oluşmaktaydı. Elbette değerli örneklerinin verildiği vazo resimlerinde, erken dönemden beri iki çeşit kline ayağı görülmektedir: torna ile zengin bir şekilde oyulmuş, enine kesiti yuvarlak olanlar ve görkemli işlemleri yassı bir tahta kalasa oyulmuş olanlar. Bu ikinci çeşidin, yazınsal kaynaklardan ve Hermokopid'lerin ev eşyalarının açık artırılmaya çıkarılmasıyla ilgili yazıttan ötürü Miletos klinesi olarak kabul edilmesi gerekip gerekmediği açıklanabilmiş değildir. Buna karşın yine aynı yazıtta sözü edilen amphiknephallös klinesi ile, herhalde,

sadece baş kısmında yükselti vereni değil, her iki ucunda bir yükselti veren kline tipi kastedilmektedir. Triklinion deyiimi oldukça yaygın olmasına rağmen, bir ziyafette, görsel tasvirlerde yer aldığı gibi, mutlaka üç kline olması zorunlu değildi; bunun gibi, kazısı yapılan evlerin andron'larında çoğunlukla üç klineden fazlasının bulunduğu görülür. Yemek sırasında bir klinenin önünde üzerinde yemek bulunan bir masa (trapeza) dururdu ve bu çoğunlukla üç ayaklı (tripous), bazen de daha sağlam olsun diye dört ayaklı (tetrapous) olurdu. Genelde masa altında üzerine ayakkabı bırakılan küçük bir tabure yer alırdı ki, bu aynı zamanda ayak taburesi (threnys) olarak da kullanılırdı. Daha sonraki dönemlerde trapeza çoğunlukla yuvarlak yapılmış, ve ayaklarına da hayvan bacağı şekilleri verilmiştir. Bu, andronun döşemesini oluşturuyordu. Yunanlılar şu biçimlerde oturma gereçlerine sahiptiler: arkalıksız, dörtayaklı, az çok kübik bir iskemle (diphros), kol dayayacak yeri olmayan açılıp kapanır bir iskemle (diphros thessalikos), arkalıklı ve kollar için desteği olan fakat, ev sahnelerinde çok ender olarak tasvir edilen, oturmalık olarak kökeni tanrı heykellerine ve hükümdarlara dayanan koltuk (thronos). Antik dönem tasvirleri, bize bu oturma mobilyalarının da farklı çeşitlerini ve basit düz ayaklar, oyulmuş ya da hayvan pençesi biçiminde son bulan ayaklar, oturan kişinin vücut yapısına uygun biçimde yapılmış veya bir hayvan -çoğunlukla kuğu- başını canlandıran arkalıklar gibi derece derece sanatsal süslemeleleri göstermektedir. Dikey olarak zemin üzerinde yer alan çift kapılı elbise veya mutfak dolaplarını Yunanlılar, Roma dönemine kadar bilmezlerdi. Elbiseler katlanıyor ve kapağı tepeden devrilerek

kapanan bir sandığa (kibotos, larnax) konuluyordu (Şekil. 7). Birden fazla kapağı ve büyük ihtimalle fazla sayıda bölümleri olan sandıklar da bilinmektedir. Kibotoslar çok farklı büyüklükte, kadınların küçük takı çekmecesine kadar bile olabiliyordu. Yemek takımları ve âletler ya açık raflarda duruyor ya da merdiven tarzındaki bir tezgâha (skeuotheke veya sadece yemek takımları için ise, kylikeion) konuluyorlardı. Bunlarda -tasvirlerde gösterildikleri biçimiyle kabul etmek gerekirse- yemek takımlarının, ikişer ikişer, simetrik ve düzenli bir şekilde raflara yerleştirilmesine büyük önem verildiği anlaşılmaktadır.

Antikçağ dünyası, bugün kullanılan içi kırıktan doldurulmuş koltuk ve benzeri mobilyayı tanımadığından, fakat rahata düşkünlük de eksik olmadığından yastıklar, örtüler ve halıların önemli bir işlevi vardı. Yunan dönemi ev eşyaları için en iyi bakış açısını yine vazo resimleri vermektedir; bu eşyaların tanımı yazın ve yazıt kaynaklarında belirtilmektedir. Hermokopiden yazıtında da kumaştan yapılmış bazı tekstil eşyalarının adı verilmiştir. Knephallon, kline-lerin yastığı veya döşegi idi. Sanıldığına göre proskephalion, pamuktan, ketenden veya deriden yapılabilen bir baş yastığı, tapes, klineler için bir örtüydü ve aynı zamanda yer halısı olarak da kullanılmaktaydı. Olağan durumlarda pamuktan bir halı yerine basit olarak samandan veya saz kamışından yapılmış daha az değerli minderler (psiathos) kullanılmaktaydı. Klasik çağda Pazyryk'ta (Altay bölgesinde) İÖ 5 yy.'la tarihlenen bir İskit mezarında bulunmuş bir halı parçasından görüleceği gibi doğuda çok yüksek bir halı sanatı yeşermişti. Yunan evlerindeki çakılda mozaiklerin desenlerinin doğudaki halıların bir taklidi veya uyarımı

Şekil 7: Bir havluyu katlayan kadınlar ve çamaşır sandığı. Vazo resmi, Eski De Witte, Kolleks. Paris.
(Gerhard, Auserl, Vasenbilder Levha 301'den.)

olduğu haklı olarak dile getirilmektedir. Oldukça büyük bir mekânın içini bölümlere ayırmak üzere kapı yerine bazen karışık renkli ve egzotik desenlerle süslü perdeler kullanıldığı açıkça belli olmaktadır.

Bir evin döşenmesini doğal olarak bir çok araç gereç oluşturmaktaydı ve bu eşyaların envanterinin çıkarılması sadece ev sahibinin maddi durumuna, zevkine ve eğitim düzeyine bağlı değildi, köylülerin de şehirde ev sahibi olabileceklerini, aradaki ayırımın aslında çok keskin olmadığını düşünürsek, konutun döşenmesi aynı zamanda o evin, öz bir şehir evi mi yoksa bir köylü evi mi olduğuna bağlıydı. Çok çeşitli kullanım alanlarındaki eşyaların -lambalar, kaplar, kadınların süs eşyaları, silahlar, müzik aletleri vb.- tasvirlerde görüldüğü gibi, genelde oda duvarına asılı olarak görülmekte ve bunlardan toprak kaplar, yapıldıkları maddeden dolayı, tekrar eritilerek ikinci kez imal edilmeleri mümkün olmadığından kazılarda çok sayıda ele geçmektedirler. Bu eşyalar içerisinde en iyi incelenen yine kaplardır. Yunan toprak kapları denilince ilk önce boyalı vazolar akla gelmektedir. Bu vazolar esas Yunan sanatının başlangıcından, yani protogeometrik dönemden (İÖ 11 yy.) rölyefli kapların bunların yerini aldığı İÖ 4 yy. sonu ve 3 yy. başına kadar büyük bir miktarda ve farklı üretim merkezlerine ait olarak ele geçmişlerdir. Formlarının ve özellikle üzerlerindeki resimlerin stil gelişiminden dolayı 6 yy.'dan itibaren, 20 yıllık bir yanılma payı ile, tam olarak tarihlenebilmektedirler. Bunlar eğer tahribata uğramamış bir biçimde diğer eserler ile birlikte kazılarda bulunursa, arkeolog için tarihlemeye önemli bir yardımcı görev görürler. Bu çeşit boyalı kaplar, bundan başka, yerleşmeleri

ve evleri tarihleme aracı olarak büyük önem taşıdıkları gibi, öte yandan, hellenistik dönem öncesine ait hemen her özel ev kazısında kalıntılarının bulunması, açıkça bunların sadece kült eşyaları ve mezar hediyeleri olmadığını, kullanım gereçleri olduklarını kanıtladığı için de önemli bir yere sahiptirler. Boyalı vazoların günlük ihtiyaç için de kullanılmış olduğunu doğrulayan diğer bir olgu da, bunların çeşmelerde diğer kap kakak ile birlikte bulunmuş olmaları ve vazo resimlerinde de bu doğrultuda tasvirlerin yer almasıdır. Bunlar yüksek düzeyde, özel gün ve olaylarda kullanılan kaplardı. Daha basit ihtiyaçlar için Yunanlılar sade keramikleri kullanmaktaydılar; Klasik ve Hellenistik dönemde, form güzelliği bakımından boyalı kaplarla aynı düzeyde olan tamamı siyah cila ile kaplanmış kaplar ortada bir yer almaktaydılar. Bunların yanıbaşında, uzun süre yiyecek saklamak için büyük kaplar (pithoi), şarap ve yağ amforaları, yemek tencereleri ve benzerleri basit pişmiş topraktan kaplar vardı. Pişmiş toprak başka gereçler de yapılmaktaydı, örneğin, iplik eğirme aletleri (spondyloi), karışık pamuk ipliklerini açmak için diz çökmüş bir durumda bunu düzenleyen kadınların diz korumalığı (epinetron), oyuncak bebekler ve diğer oyuncaklar veya Vari'deki bir köylü evinde bulunan arı kovanı gibi kovanlar. Bunun dışında klasik dönem Yunan evlerindeki bir çok küçük araç-gereçe iyi bir bakış Olynthos yayınlarından bu eserlere ve hellenistik Delos'a ayrılmış birer ciltte bulunabilir.

Yunan evlerindeki pencereler için: R. Herbig, *Das Fenster in der Architektur des Altertums*. Diss. Heidelberg 1925 (1929). *Enciclopedia dell'arte antica: finestra* maddesi altında (G. Cressedi). C. Löhr,

Griechische Häuser nach 348 v. Chr.: Hof, Fenster und Türen. In: W. D. Heilmeyer, W. Hoepfner (yayıncı), Licht und Architektur. Tübingen 1990, 10 vd. Delos evlerindeki pencereler için: J. Chamonard, Le quartier du théâtre. Paris 1924, 286 vd. (Exploration archéologique de Delos. VII,2).

Eski-İzmir'deki bir eve ait banyo küveti için: E. Akurgal, Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander, s. 84 vd. Yunan banyo tarzını bir araya toplayan: R. Ginouves, Balaneutike. Recherches sur le bain dans l'antiquité grecque. Paris 1962 (Bibliothèque des écoles franç. d'Athènes et Rome. 200.), burada Perirrhanteria için de bilgi yer almaktadır. Su ihtiyacı için genel: Die Wasserversorgung antiker Städte. Pergamon, Recht/Verwaltung, Brunnen/ Nymphäen, Bauelemente. Mainz 1987 (Geschichte der Wasserversorgung. Cilt. 2). R. Tölle-Kastenbein, Antike Wasserkultur. München 1990. D.P. Crouch, Water Management in Ancient Greek Cities. New York, Oxford 1993. Evlerde Aborten'lerin yer alması açısından Thebai bir istisna oluşturmaktadır, bak. Athenaios X, 417 vd. Tuvalet kapları: B.A. Sparkes, JHS 95, 1975, 128 vd.

Taşınabilir kömür mangalı için: B.A. Sparkes, L. Talcott, Pots and Pans of Classical Athens. Princeton 1964 (Excav. of the Athenian Agora. Picture Book. 1), Res. 44; D. Burr Thompson, Ancient Shopping Centre. Princeton 1971(Excav. of the Athenian Agora. Picture Book 12), res. 14. Hermokopiden yazıtından yazılı olarak aktarım; A. Amyx, The Attic Steali III, Hesperia 27, 1958, 229 vd. Lev. 49, b, c. Ocaklı evler için: H. Drerup, Die griechische Baukunst in geometrischer Zeit, s. 123 vd.

Antik Çağ mobilyaları ve onların sanattaki tasvirleri üzerine detaylı bir bakış açısı için; G. M. A. Richter, The Furniture of the Greeks, Etruscans, and Romans. London 1966. ayrıca bunun için.bak: Der Kleine Pauly, Möbel maddesi altında (H. W. Gross), diğer literatur ile birlikte. Hermokopiden yazıtındaki mobilyalar için ayrıntılı bir değerlendirme için: W. K. Pritchett, The Attic Stelai. II. Hesperia 25, 1956,

178 vd. öz. 210 vd. Kline ve Thron için; Enciclopedia dell'arte antica., Letto maddesi altında (S. De Marinis). H. Kyrieleis, Throne und Klingen. Berlin 1969. (Jdl Erg.-Heft 24.) S. Faust, Fulcra. Figürlicher und ornamentaler Schmuck an antiken Betten. Mainz 1989 (RM - Ergänzungsheft 30). Sandıklar için: E. Budde, Armarium und $\chi\iota\beta\omega\tau\acute{o}\zeta$. Ein Beitrag zur Geschichte der griechischen Mobiliars. Würzburg 1940. E. Brümmer, Griechische Truhenbehälter. Jdl 100, 1985, 1 vd. Lokris'teki kil kabartmalar için. H. Prückner, Die lokrischen Tonreliefs. Beitrag zur Kulturgeschichte von Lokroi Epizephyrioi. Mainz 1968. Yunan ziyafet sofralarındaki mobilyaların tasvirleri için: B. Fehr, Orientalische und griechische Gelage. Bonn 1971.

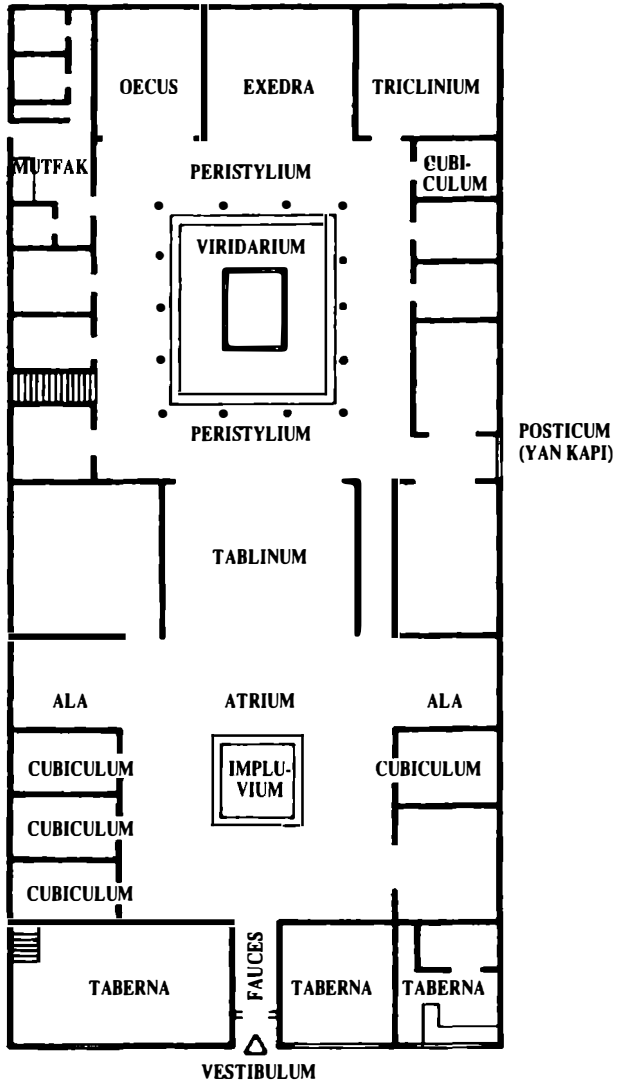
Pazyryk'taki halı için: U. Schürmann, Orientteppiche. Wiesbaden o. J. s. 6. S.I. Rudenko, Frozen Tombs of Siberia. The Pazyryk Burials of Iron Age Horsemen. Berkely 1970. Genel olarak halıların kullanımı ile ilgili: K. Holeschovsky, Orientteppiche in der klassischen Antike. Wiener Studien N.F. 3, 1969, 166 vd. Çakıltaşından Mozaiklerin örnekleri için: D. Salzmann, Untersuchungen zu den antiken Kieselmosaiken. Berlin 1982.

Yunan vazoları ile ilgili çok sayıdaki literatürden bazıları: A. Rumpf, Malerei und Zeichnung. München 1953. (Handbuch der Archäologie 6,4,1) R.M.Cook, Greek Painted Pottery. 2. baskı. London 1972. E. Simon, Die griechischen Vasen. München 1976. Siyah cilalı keramik için: B. A. Sparkes, L. Talcott, Black and plain pottery of the 6th, 5th and 4th centuries B.C. (The Athenian Agora) Princeton 1970. J.P. Morel, Céramique campanienne: les formes. Rome 1981. Detaylı koleksiyonlar: Corpus Vasorum Antiquorum. Tek tek ülkelerde Union internationale académique yani UNESCO'nun gözetimi altında basılmışlardır. 1922 vd. Atina agorasında kullanılan keramiklerin farklı formları için: B. A. Sparkes, L. Talcott, Pots and Pans of Classical Athens.

Olynthos evlerinde bulunan araç-gereçler için: D. M. Robinson, Metal and Minor Finds, an Original Contribution to Greek Life. Baltimore

B. Roma Evi

Roma evi konusunda genelde herkesin aklına ilk olarak Vezüv şehirleri Pompei ve Herculaneum'daki olağan dışı biçimde iyi durumda elimize geçen atrium'lu evler gelir. Bu ev tipinin yalnız Roma kentinde değil, aynı zamanda Vezüv kentlerinde de ve pekâlâ Roma öncesi, Samnium döneminde (İÖ II. yy.), başka yerlerde de örneği görüldüğü biçimde, iyice gelişmiş olması gösterir ki, söz konusu olan şey, sadece dar Romakentli anlamında Romalı değil, ondan çok daha fazla, eski İtalik ev biçimidir. İç içe geçmiş çok farklı varyasyonları gösteren Pompei'deki evlere dayanarak, düşsel bir evin temel şemasını çıkarmak mümkündür; şekil 8'de bu yolla tasarlanmış bir ev planı sunulmaktadır. Sokaktan eve bir kaç adımlık küçük bir önme-kândan (vestibulum), dış kapıdan ve dar bir koridordan (faucis) evin bütün yapısını belirleyen büyük bir merkezi avluya (atrium) girilmekteydi. Buranın karakteristik özelliği tavanında dışarı açılan bir yer yani compluvium bulunması idi. Vitruvius (VI, 3) bu atriumların farklı formları olduğunu yazar: Compluviumu çatıda sütunlar ile değil, sadece kalaslar ile tutturulan atrium tuscanicum, compliviumunda dört tane sütunun çatıyı taşıdığı atrium tetrastylum, dörtten fazla desteği olan atrium corinthicum, çatı eğiminin içe, compluviuma değil, dışa verildiği atrium displuvium ve compluviumsuz olan atrium testudinatum.

Şekil 8: Peristilyumlu bir Atrium evinin şeması

Compluviumu yayvan bir kap olan impluvium tamamlardı, zeminde bulunan impluvium yağmur suyunun toplanmasını sağlayarak çoğunlukla aşağıda bulunan bir sarnıça aktarırdı. Kirli suyun akıtılmasına yarayan ikinci bir kanal ise sokağa verilmekteydi. Genelde suyun dışarıya akıtılması impluviumun kenarında silindir formundaki bir puteal tarafından çevrelenmiş olan sarnıç deliğinden sağlanırdı. Yazarların aktarımlarına göre (Blümner'deki s. 29-30) köken olarak atrium, içinde ocağın olduğu, yemeğin yenildiği ve kadınların el işlerini yaptıkları bir evin asıl oturma mekânı idi. Pompei'deki evlerde bu durum artık görülmektedir. Büyük -12 m. x 17 m.'ye kadar- ve yüksek atrium'lar bu evlerde oldukça gösterişlidirler, ancak buranın oturma amaçlı olarak kullanılmadığı kesindir. Burada ev sahibine ait, metal çemberli ve yere sağlam olarak oturmuş bir para kasası olan arca ve bazen de ev sahibinin bir herme üzerindeki büstü ve atrium'un henüz ocak yeri ve mutfak olduğu dönemi temsil eden bir kalıntı olarak, genelde impluviumun kenarında dikdörtgen biçiminde ve gösterişli bir mermer masa (cartibulum) yer alırdı. Her iki yandan atriuma ala adı verilen kapısız bir mekân açılırdı. Seçkin kesimden ailelerin evlerinde, buralarda ataların resimlerinin asıldığı olurdu (Vitruvius, VI, 3, 6); Pompei evlerinin çoğundaysa bu alaların işlevsiz yerler olduğu görülmektedir. Bu alaların yanında başlangıçta yatak odaları olan cubicula yer alırdı. Girişte, fauces'in iki yanında yer alan, genelde sokaktan girişi olan ve arka kısma kapalı iki mekân çoğunlukla dükkan veya küçükçe atölye olarak kiraya verilmekteydi. Atriumun arka kısmında bütün genişliğine rağmen kapısız -kapamak için perdeler kullanılıyordu- bir

mekân olan tablinum yer almaktaydı. En eski döneminde tablinumda ev sahibinin eşi ile birlikte kullandığı bir yatağı bulunuyor olmalıydı. Fakat daha sonraki dönemlerde yatak odaları evin başka yerlerine çekilince, arkadaki bahçeye bir pencere veya kapı ile açılmış olan tablinum ev sahibinin konuklarını ağırladığı bir yere dönüşmüştü (Vitruvius, VI, 5,1). Atriumlu evlerin çoğunda olduğu gibi eğer alt kattaki odalar üzerinde galeri biçiminde inşa edilmiş bir yemek salonu yoksa, yemek odası alalar ile tablinum arasındaki iki mekândan birinde yer alırdı. Daha sonraları cenaculum -aslında yemek salonudur- sözcüğü genelde köle ve hizmetçi odalarının da bulunduğu bütün üst katı kapsar anlamda kullanılmıştır. Erken dönemlerde evin arkasında yüksek bir duvar ile komşu topraklarından sınırlandırılmış bir bahçe (hortus) bulunurdu. Yaklaşık İÖ 2. yy.'da bahçeye Yunan prototipine uygun, bir çok mekânın bulunduğu bir peristilyum eklenmiştir. Bu peristilyum kısmı daha sonraları evin asıl oturulan bölümü haline dönüştürülmüş, atrium kısmındaki gibi katı geleneksel kurallara bağlı kalmadan, modern, yani Yunan-hellenistik düşünceye ve kişinin zevklerine uygun olarak bazı mekânlar eklenmiş ve samimi, kişisel bir alan niteliği edinmiştir. Bu en iyi Vezüv şehirlerinde gözlenebilmekte, form, tertibat ve mekânların oluşumu peristilyuma uygun olarak bir değişkenlik göstermektedir. Burada çoğunlukla yatak odaları, yemek odaları (triclinium) yer almakta, kalıntılarından görüldüğü kadarı ile klineler için U biçiminde dizilmiş taştan alçak kaideler ve en arkada tablinuma aksenal düşen ve bütün genişliği ile açık bir dinlenme mekânı olan exedra yer almaktadır. Bazı durumlarda yemek odası iç döşenmesi açısından

oecus corinthius olarak adlandırılan bir biçimde olurdu; o mekânların bir yarısında bir kare oluşturarak yükselen dört tane sütun, odanın geri kalan köşeleri tarafından desteklenmeyen kubbeli çatısını taşımaktaydı. Kubbenin altında kli-neler yer almaktaydı, bunlara sütunların yanındaki bir girişten hizmet edilebiliyordu ve böylece yemek salonunun ön kısmında bir alan boş olarak durmaktaydı. Bu boş kısımda misafirler için ciddi veya Trimalchio'nun evindeki gibi pek o kadar ciddi olmayan gösterilerin düzenlendiği düşünülebilir. Mutfak genelde tuvalet ve -varsa- özel bir hamam ile birlikte, kural olarak peristilyumun kanat kısımlarında, kokuların insanları rahatsız etmiyeceği en uygun yerlere inşa edilmekteydiler. Bazen ev, arkada gizli bir haberleşme girişine (posticum) sahipti. Romalılar bahçe figürleri ile, karmaşık bir su tesisatını zorunlu kılan fıskiyeli havuzları ile peristilyumlu bir bahçe düzenlemesini (viridarium) pek severlerdi. Bazen buna içinde uzun ve dar bir su havuzu (euripus) bulunan kişisel bir bahçe eklenirdi. Burada açık havada insanlar, açıkta duran triklineler ile yazın, su şırıltısı veren bir çeşmenin yanında yemek yemenin zevkine varıyorlardı.

Çok eski geçmişleri ancak bugün Etrüsk evlerinin planlarını da kapsayan en yeni arkeolojik araştırmalarla aydınlanmaya başlayan bu atriyumlu görkemli evlerin yanı başında Romalılar başka çeşit evler de bilirlerdi. Örneğin İÖ 273 yılında kurulan koloni kenti Cosa'daki (bugünkü Ansedonia, Grosseto eyaleti) yeni kazılar, İÖ 3. yy. ortalarına tarihlenen ve oldukça bütünlük gösteren bir plan çerçevesinde, büyük parsellerle düzenli bir çok sokak ağlarına sahip evler ortaya çıkarmıştır. Atriyumlu olmayan bu evlerde,

iki yanında iki oda bulunan bir giriş koridoru ile iç avluya girilmekte, bu avluya da başka iki mekân daha açılmaktaydı. Avlunun arkasında mutfak ve hortus yer almaktaydı. Koloni döneminin ilk zamanlarındaki bu eşit planlı evler, daha sonra değişikliğe uğrayarak, İÖ 2. yy. başı ve 1. yy.'da görkemli birer atriumlu eve dönüşmüşlerdir. Atriumsuz evler daha İÖ 2 yy.'da düzenli olarak belli bir tip çerçevesinde Pompei ve Herculaneum'da kendilerini göstermekte, diğer bölgelerdeki kazılardan da tespit edildiği gibi tahrip yıllarından önce, toplumsal bazı dalgalanmlardan dolayı kimi atrium evleri bölümlere ayrılarak kiraya verilmişler ve ayrıca tabernalar da sade birer konut olarak kullanılmışlardır. Antik dönemde mimarlığın ileriye yönelik ilgisi tek ailenin konutu olarak kullanılan evleri değil, çok katlı kiralık evleri konu almıştır. Arsa sıkıntısının olduğu ve yoğun nüfusun bulunduğu büyük kentlerde bu, çok geçmeden bir zorunluk durumuna gelmiştir. Yazınsal yapıtlarda (Livius 21, 62) daha İÖ 3. yy. sonlarında Roma kentinde üç katlı evler bulunduğundan inandırıcı bir şekilde söz edildiğine göre, bu tarz yapılaşma, büyük bir olasılıkla, İtalya'da Roma şehrinin kendisinden çıkmıştır. Yine aynı şekilde, doğuda Hellenistik döneme ait büyük kentlerde, örneğin İskenderiye'de, aynı ihtiyaçtan çok katlı kiralık evlerin var olması akla yakın gelmektedir; fakat bunlar henüz arkeolojik açıdan incelenmemiştir. Tek ailenin yaşadığı evden, domus'tan ayırmak üzere insula adı verilen çok katlı Roma evlerinin mimarlığı konusunda en iyi bilgi Ostia'daki evlerle elde edilir. Her ne kadar buradaki evler kendi planları çerçevesinde değişkenlik gösteriyorlarsa da, asıl yapılaşmalarında belli ortak kavramlar

saptanmasına olanak verirler. Bir çok durumda zemin katı, sokaktan girişı olan bir sıra dükkândan (taberna) oluşurdu; bunlara arkada bir avlu veya aydınlıkta bulunan başka mekânlar, depolar veya konut olarak kullanılan basit odalar bağlandığı olurdu. Çoğu zaman, yüksek olan dükkânları ahşap bir ara tavanla bölüp bir asma kat yaratarak ek bir mekân kazanıldığı olurdu; söz konusu asma katlarda genellikle dükkân sahibinin oturduğu düşünülebilir. Bu sözümona kat, kapı sövesi üzerinde yer alan bir pencereden yeterince ışık alabilmekteydi. Bunun üzerinde ise asıl oturma katları gelmekteydi ve bunlar kendi içinde ayrı ayrı dairelere bölünmekteydi. Ostia'da ortaya çıkarılan ilk iki tane yukarı katta, planlarından ne tür bir fonksiyona sahip oldukları henüz tam olarak açıklanamamış ve sayıları üç ile beş arasında değişen odalar bulunmaktadır. Bir dairenin odalarının kendi içerisinde nasıl bir düzende olduklarına gelince, bu düzen, odaların ışığa, yerleşmenin yapısına göre veya evin sokak ile olan bağlantılarına göre oluşmuştur. Sokak tarafına düşen odalar, ışığı büyük -genelde selenitle 'camlanmış'- pencerelerden almaktaydılar. Çok katlı evler gösterişli bir ön cepheye sahiptiler ve cepheler pencerelerle olduğu gibi çepeçevre balkonlarla (maeniana) da bölünürdü. (Lev. II. res. 2). Bir çok daire, doğrudan sokaktan veya avludan başlayan ve bir birine bağımlı olmayan merdivenli girişlere sahiptiler. Odalar oldukça geniştiler ve genelde kubbeli tavanları vardı ve böylece bir bütün olarak konforlu bir yapı türü söz konusuydu. Bunlar ile karşılaştırılmayacak basit ve mütevazi bir yapı tarzı ise, üçüncü ve dördüncü katlarda mevcuttu. Bu tür katlar Ostia'da değil, fakat Roma'da Kapitol'ün yamacındaki bir evde bulunmuştur.

Burada bir koridor çevresinde bir birine yakın, hücre tipinde küçük dar odalar yer almaktadır ve bu odalarda şehir proletaryası -aynı zamanda 'piani nobili'deki zengin ailelerinin köleleri- oturmaktaydılar. Bu yoksul dairelerin canlı birer tasvirini Romalı şairler eleştirilerinde (Blümner, s. 58 dipnot 3) dile getirmektedirler. Birden çok ailenin oturduğu bu evlerin hacminin büyütülmesi eğilimi, yalnız yükseklikte kendini göstermezdi -Traianus döneminde bir emirnameyle ile yükseklik 60 ayaklık (yaklaşık 18 m.) bir sınırla saptanmıştı-, bu aynı zamanda üzerinde yükseldikleri arsanın yüzölçümünde de söz konusu oluyordu. Öyle ki, Ostia'daki evlerde görüldüğü gibi, genişletilmiş konut blokları sokaklardan oluşan bir kareyi bütünüyle içine almakta ve bahçe olarak düzenlenmiş büyük bir alana bağlanmaktadır, o alanda da bir kez daha iki tane tek başına yükselen birer ev bulunmaktadır (Case a giardino denen evler, Şekil. 9.). Bu büyük ev blokları içerisindeki daireler geniş odaları, duvar resimleri ve mozaik gibi gösterişli iç döşenmeleri ile çok görkemlidirler ve bu halleriyle bizim burada bir yönetici kesim semti ile karşı karşıya olduğumuzu düşündürmektedirler. Kiralık evlerin farklı tipleri İS 2. yy.'da Ostia'da çok gelişmişti ve bunlar İS 4. yy.'a kadar büyük şehirlerin karakterini tespit etmekteydiler. Fakat geç Antik dönemde bazı zengin kişilerin tekrar küçük, ama oldukça iyi döşenmiş müstakil evlere yöneldikleri gözlenmektedir.

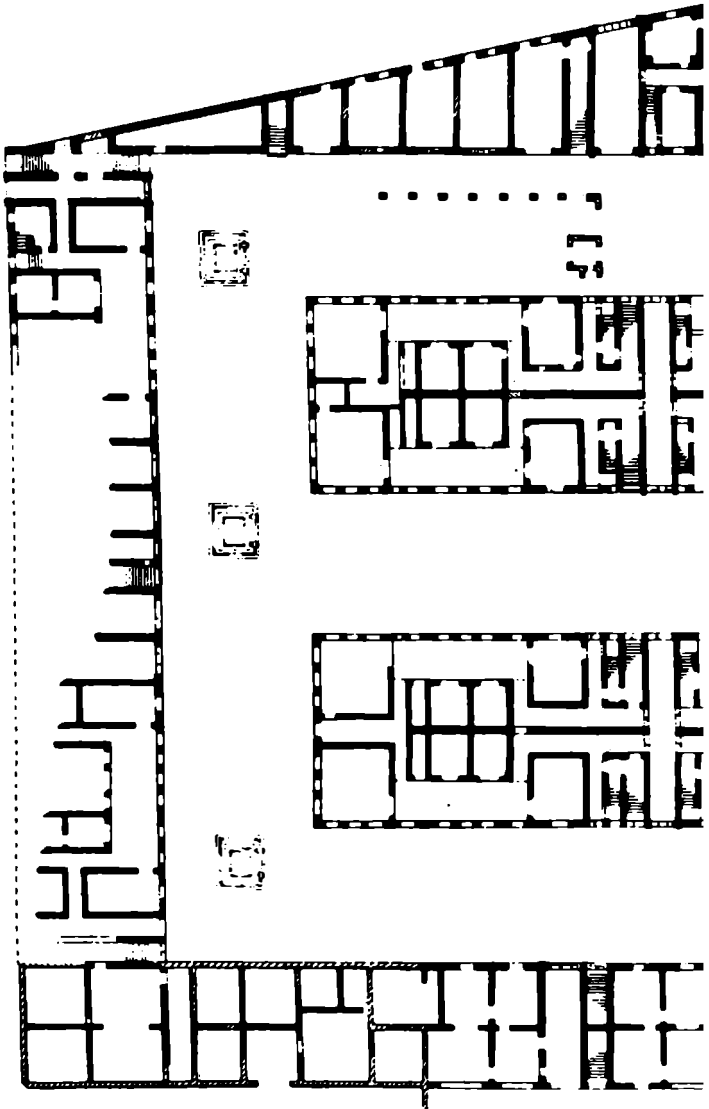
Roma ev mimarlığı içinde domus ve insula dışında üçüncü önemli tip olarak villa'dan söz etmek gerekir. Villa rustica, yani çiftlik evi, domus'un öğeleriyle çiftçilik etkinliklerine ve üretimlerine yarayan mekân genişliği ve

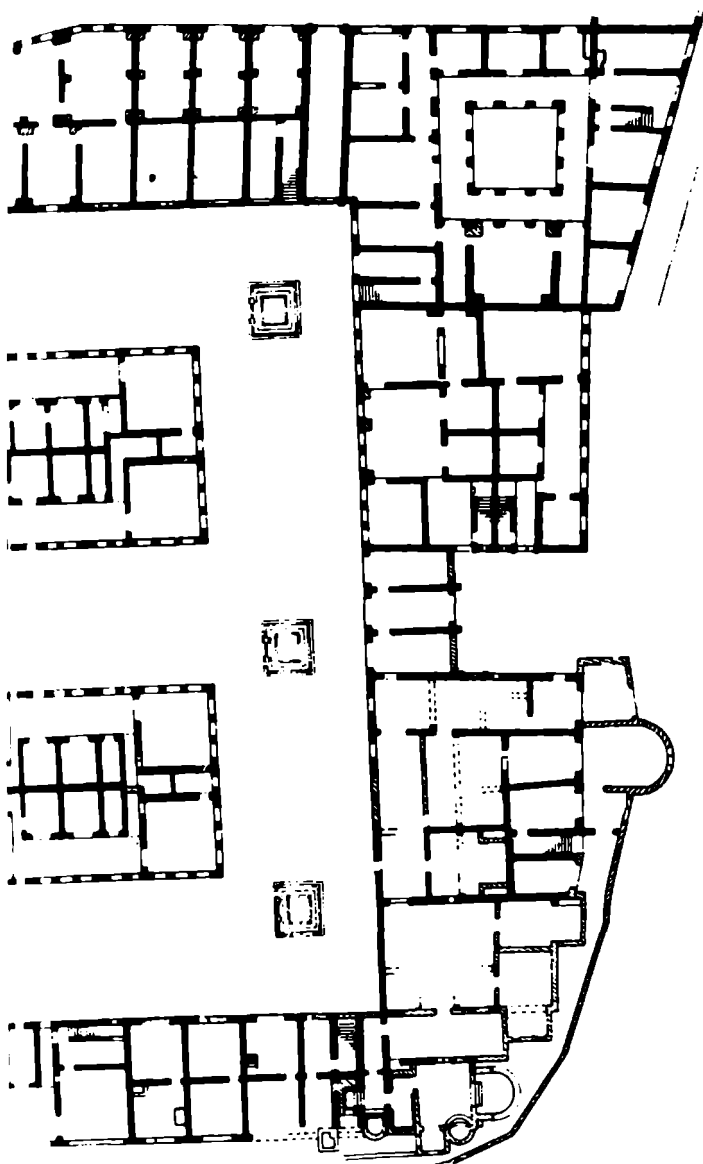
kullanım yerlerini (depolar, ahırlar, yağ presleri, şarap mahzeni vb.) -zaten bu adlandırdıklarımız bütün yapılaşmalarda belirleyici faktördür- büyük toprak sahiplerinin taşradaki bir konağı olarak birleştiren bir oluşumdur. Düz bölgelerde ve çoğunlukla kendilerini koruyabilecek şehirlerden pek uzakta inşa edildikleri için Villa rustica'lar genelde şatovari bir karaktere sahiptiler. İÖ 2 yy.'dan itibaren başşehrin zengin kesiminden politik olarak nüfuzlu ve iyi eğitilmiş insanlar, önce Campania'da, Tiren denizi kıyılarında, daha sonraları ülkenin iç kesimlerinde doğa manzarasına hakim yerlerde, artık çiftçilik amaçlı değil, büyük şehrin gürültülü atmosferinden uzakta otium⁶ için villalar yapmışlardır. Cicero ve genç Plinius tarafından tasvir edilen bu villalar, daha yüksek düzeyde ve daha ince nitelik kazandırılmış birer domustu. Genelde yüksek bir temel (basis villae) üzerine inşa edilen bu villalar, sadece yapı yerinin tercihi ile değil, aynı zamanda bir eksenin iki yanında yer alan iç bölümleri, manzaraya bakışı, mekânların dizimi ile bilinçli olarak bulunduğu yere uygun tertiplenmiş, dağları, adaları vb. görebilen manzaralı dinlenme ve oturma odalarından oluşmaktaydılar. Roma dönemi zengin konutları mimarlığı bu villalarla doruğuna varmış oluyordu.

Romalılar ev mimarlığının formlarını İmparatorluğun diğer eyaletlerine de taşımışlardır. Farklı iklim şartları bu aktarımda bazı yapısal değişiklikleri zorunlu kılmıştır, diğer taraftan yerli halkın ev mimarisinin etkisinde de kalınmıştır. Böylece karışık ve özel yeni formlar ortaya çıkıyordu.

6 Dinlenme amaçlı, boş zamanlarda özel ilgiler çerçevesinde meşguliyet (Çev.)

Şekil 9: Casa a giardino denen evler.

Afrika eyaletlerinden Mauretania Tingitana'da Volubilis ve Numidia'da Cuicul (Djemila) adlı yerleşim yerlerinde bulunan Roma dönemi konutlarının özelliği, oturma ve iş mekânlarının bir avluya açılması, atrium bölümü yerine oldukça küçük, gösterişsiz bir vestibül bulunmasıdır. Yunanlıların asıl peristilyumlu evinin veya pön -yani Kartaca'ya özgü- ev mimarisinin burada ne derece etkisini bıraktığı, belki gelecekte, yıllar önce Kartaca'da başlayan büyük kazı çalışmaları pön konut mimarlığının daha iyi tanınmasına olanak verirse cevaplanabilecek bir sorudur. Almanya'da Romalıların Germania Inferior adını verdikleri eyalette, Colonia'da (bugünkü Köln kenti) katedral kazısında erken İmparatorluk dönemine ait, dikdörtgen biçiminde sade bir girişi ile iç bölümleri olan evler ortaya çıkarılmıştır. Öz İtalya -Roma ev formunun yerleşmiş gücün sembolü olarak yörenin iklim şartlarına bazen ağır basmasına iyi bir örnek olarak, Köln'de sözü edilen evlere komşu tümenden Akdeniz ülkesi etkisi veren, ünlü Dionysos mozayîği ile peristilyumlu bir ev gösterilebilir. Bölgenin nemli havasından dolayı bu evde oturanlar mutlaka sık sık soğuktan yakınmışlardır. Roma'nın çok katlı kiralık evleri hakkındaki bilgimizi tamamlaması bakımından Efes'teki kazılarda ortaya çıkarılan erken İmparatorluk dönemine ait yüksek binalar büyük bir önem taşır.

Roma evi üzerine olan çok sayıdaki literatürden seçilmiş olarak adlandırabileceklerimiz: L. Crema, *Architettura romana*. Torino 1959. (Enciclopedia classica. III, 12, 1), 104 vd., 225 vd., 308 vd., 452 vd., 560 vd., 604 vd. Enciclopedia dell'arte antica, casa maddesi altında. 6 Roma (R.A. Staccioli), detaylı bir bibliyografya ile. A. G. McKay,

Houses, Villas and Palaces in the Roman World. London 1975. E. De Albentis, La casa dei Romani. Milano 1990 (erken dönem ev formları da ayrıntılı olarak verilmektedir). Bazı yönlerde aşılmış olmasına rağmen günümüzde Pompei üzerine en iyi tasviri veren: A. Mau, Pompeji in Leben und Kunst. 2. Baskı. Leipzig 1908. Ev burada s. 250 vd. ayrıntılı olarak incelenmektedir. Bunun dışında adlandırılabilir: R. Etienne, La vie quotidienne à Pompei. Paris 1966. (almancası: Pompeji. Das Leben in einer antiken Stadt. Stuttgart 1974): burada özel olarak ev üzerine s. 277 vd. Th. Kraus, L. v. Matt, Lebendiges Pompeji. Köln 1973; burada özel olarak ev s. 65 vd. Pompei'deki Atrium evi üzerine: E. M. Evans, The Atrium Complex in the Houses of Pompeii. Diss. Birmingham 1980.

Mutfak malzemeleri için: E. Salza Prina Ricotti, Cucine e quartieri servili in epoca romana. Rendiconti della Pont. Accademia Romana d'Archeologia 51/52, 1978/80, 237 vd.

Sarnıklar üzerine: E. Pernice, Hellenistische Tische, Zisternenmündungen, Beckenuntersätze, Altäre und Truhen. Berlin, Leipzig 1932. (Die hellenistische Kunst in Pompeji. 5.). Arcalar için burada s. 71 vd., Cartibulum s.1 vd.

Ev sahibinin herme üzerindeki kendi portresi örneği bankacı L. Caecilius Iucundus'un evindeki Atrium'da bulunmuştur: Mau, Pompeji in Leben und Kunst, Şekil 275.

Oecus corinthus için: Vitruvius VI, 3, 8-9. Casa del Labirinto ve Casa di Melagro Pompei için örnekler sunmaktadırlar: Mau, a.g.y.s. 272. Bahçe figürlü ve su oyunları ile oldukça iyi durumda ele geçmiş peristilyumlu bir bahçe Pompei'de Casa dei Vetti'dedir. Roma bahçe yapısı üzerine: P. Grimal, Les jardins romains. Paris 1969. W. F. Jashemski (yayınlayan), Ancient Roman Gardens (Dumbarton Oaks Coll. on the History of Landscape Architecture 7). Washington 1981. Triklinien im Freien: P. Soprano, I triclini all'aperto di Pompei. Pompeiana içinde. Napoli 1950 (Biblioteca della Parola del Passato. 4), s. 288 vd. F. Rakob, Ein Grottentriklinium in Pompei. RM 71, 1964, 182 vd. Çeşmelerin bahçe yapısında süs olarak yer alması üzerine: H. Lauter-Bufe,

Zur architektonischen Gartengestaltung in Pompeji und Herculaneum. Neue Forschungen in Pompeji und den anderen vom Vesuvausbruch 79 n.Chr. verschütteten Städten içinde. Recklinghausen 1975, 169 vd. E. Salza Prina Ricotti, *Forme speciali di triclini*. *Cronaca Pompeiana* 5, 1979, 102 vd. H. Lavagne, *Operosa antra*. *Recherches sur la grotte à Rome de Sylla à Hadrian*. Rome 1988.

İtalya'daki atriumlu evlerin erken dönem tarihi için, İÖ 500'lü yıllara tarihlenen Regia'daki yapıda ve Pontifex Maximus'un Forum Romanum'daki makam evinde yapılan kazılar, yine Acquarossa (Viterbo) ve Marzabotto'daki Etrüsk evleri büyük bir önem taşımaktadırlar. Regia'da ve Acquarossa'daki (İÖ 6 yy.) evler üç tane yan yana dizilmiş odalara çapraz olarak duran bir önmekânlı karakteristik bir yapı tipine sahiptirler. Burada giriş ortadaki odaya aksiyal olarak verilmiştir. Cervetere'deki erken dönem mezarları bu yapı tipini temsil etmektedirler. İÖ 5 yy.'a tarihlenen Marzabotto'daki evler üç yönden odalar ile çevrilmiş bir avlu yapı kompleksinin önünde yer almakta ve gerçekte bu çapraz ev tipine benzemektedir. Bu evlerde de giriş -Atrium evlerindeki çapraz ev bölümünün yan odalı Tablinum ile uyguluk sağlaması gibi- karşıdaki tarafta avlu'ya ve ortamekâna aksiyal bakan çapraz ev bölümüne uymaktadır. Bununla ilgili detaylı bilgi için: F. Prayon, *Frühetrüskische Grab- und Hausarchitektur*. Heidelberg 1975 (RM Erg.-Heft. 22.) öz. s. 141 vd.; 146 vd.; 156 vd.; Etrüsk evleri için başka eserler: S. Stopponi (yayıncı), *Case e palazzi d'Etruria* (1985 Siena Sergisi katalogu). Milano 1985. Erken Roma evi ile ilgili yazınsal kaynakları bir araya toplayan ve detaylı olarak tartışmaya açan: E. Wisstrand, *Die literarischen Quellen zum altrömischen Haus*. *Eranos* 1970. 191 vd. burada yayıncı arkeolojik buluntuları dikkate almamasına rağmen aynı sonuca ulaşmıştır. Kısa bir dönem önce Palatinus tepesinin kuzey yamacında ortaya çıkarılan arkaik bir domusa (İÖ 6 yy.) ait kalıntılar Atrium evleri üzerine yapılan tartışmalarda önemli bir yer tutacaktır.: A. Carandini, *Domus aristocratiche sopra le mura e il pomerio del Palatino*. M. Cristofani (yayıncı), *La grande Roma dei Tarquini* (1990 Roma sergisi katalogu) içinde, Roma 1990, s. 97 vd.

Cosa'daki evler için: F.E. Brown, Scavi a Cosa-Ansedonia. Bolletino d'Arte 52, 1967, 37 vd. Pompei deki atriumsuz evler için: A. Maiuri, La casa a Pompei, s. 87 vd. J. E. Packer, Middle and Lower Class Housing in Pompeii and Herculaneum. A Preliminary Survey. Neue Forschungen in Pompeji. İçinde, Recklinghausen 1975, 133 vd. A. Hoffmann, Ein Beitrag zum Wohnen im vorrömischen Pompeji. Architectura 10, 1980, 1 vd.

Ostia'daki evler şimdi toparlanmış olarak: J.E. Packer, The Insulae of Imperial Ostia. Memoirs American Academy Rome 31, 1971. bunun için H. Riemann tarafından Gnomon 47 içinde yayınlanan eleştiriye bak, 1975, 186 vd. Tercih olarak diğer literatur: G. Calza, Contributi alla storia dell'edilizia nell'impero romano. Le case ostiensi a cortile porticato. Palladio 5, 1941, 1 vd. G. Becatti, Case ostiensi del tardo impero. Bolletino d'arte 34, 1948, 102 vd.; 197 vd. G. Girri, La taberna nel quadro urbanistico e sociale di Ostia. Roma 1956 (Diss. Milano 1955). R. Calza, E. Nash, Ostia. Firenze 1959. s. 21 vd. R. Meiggs, Roman Ostia. 2 baskı. Oxford 1973. s. 234 vd. C. Pavolini, L'edilizia commerciale e l'edilizia abitativa nel contesto di Ostia tardoantica. In. A. Giardina (yayıncı), Roma. Politica, economia, paesaggio urbano. Roma, Bari 1986, S. 239 vd. Casa egiardino'nun yapısı için: M. L. Veloccia Rinaldi, Nuove Pitture ostiensi: La casa delle ierodule. Rend. Pont. Accad. 43, 1970/71, 165 vd. Roma'daki Insulalar için: A. Wotschitzky, Hochhäuser im alten Rom. Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft 3, 1955, 151 vd. J. E. Packer, La casa di via Giulio Romano. Bulletin della Commissione Archeologica Comunale 81, 1968-69, 127 vd. W.v. Sydow, Archäologische Funde und Forschungen Rom 1957-1973. AA 1973, 521 vd. burada s. 559 vd. Roma'daki geç antik dönem domusları için: F. Guidobaldi, L'edilizia abitativa unifamiliare nella Roma tardoantica. In. A. Giardina, (yayıncı), Roma, Politica, economia, paesaggio urbano, s. 165 vd.

Roma villa'ları için: Enciclopedia dell'arte antica, Villa maddesi altında (G. A. Mansuelli). G. A. Mansuelli, Le ville del mondo romano. Milano 1958. H. Drerup, Die römische Villa. Marburger Winckelmann-

Programm 1959, 1 vd. J. E. Skydsgaard, Den romerske villa rustica. København 1961. J.H. D'Arms, Romans on the Bay of Naples. A Social and cultural Study of the Villas and Their Owners from 150 B.C. to A.D. 400. Cambridge Mass. 1970. La villa romana. Giornata di studi, Russi 10.5.1970. Faenza 1971. H. Mielsch, Die römische Villa. Architektur und Lebensform. München 1987. E. B. MacDougall, Ancient Roman Villa Gardens (Dumbarton Oaks Coll. on the History of Landscape Architecture 18). Washington 1987. P. Zanker, Die Villa als Vorbild des späten pompejanischen Wohngeschmacks. JdI 94, 1979, 460 vd.

Roma eyaletlerindeki evler için: R. Rebuffat, Maisons à peristyle d'Afrique du Nord. Répertoire de plans publiés. Mélanges de l'école française de Rome. Antiquité. 1969, 659 vd.; 1974, 445 vd. A. Balil, La casa en las provincias romanas de África. Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología (Univ. de Valladolid) 25, 1959, 25 vd. aynı; La casa romana en España. Madrid 1959. aynı. Casa y urbanismo en la España antigua. 4 bölümü yayınlandı. Valladolid 1970-74 (Studia archaeologica 17. 18. 20. 28). G. Precht, Die Ausgrabungen um den Kölner Dom. Vorbericht über die Untersuchungen 1969/70. Kölner Jahrb. für Vor-und Frühgeschichte 12, 1971, 52 vd. Rom am Dom. Ausgrabung des Römisch-germanischen Museums. Köln 1970. (Schriftenreihe der Archäologischen Gesellschaft Köln. 16). V. M. Strocka, Die Wandmalerei der Hanghäuser in Ephesos (Forschungen in Ephesos VIII/1). Wien 1977. W. Jobst, H. Vetters, Römische Mosaiken aus Ephesos 1. Die Hanghäuser des Embolos (Forschungen in Ephesos VIII/2). Wien 1977 ve bunun ile ilgili düzenli kazı raporları: Anzeiger. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philos.-histor. Klasse.

Eğer volkan patlamasından bir kaç yıl önceki Pompei domusunun içinde bulunduğu gelişme seviyesi göz önüne alınırsa, Klasik ve Hellenistik çağ Yunan evi ile karşılaştırılmasında Roma evi, açık şekilde bir konfor gelişimini bize göstermektedir. Bir çok ev, kurşundan borular ile

şehrin su şebekesine doğrudan bağlı olduğundan, sürekli akar suya sahipti ve ayrıca bahçelerin bir çok büyüklü küçüklü kuyu ve çeşmeleri kullanılırdı. Kural olarak her evde bir tuvalet vardı ve bu bazen doğru dürüst bir yıkama düzeniyle donatılmıştı. Aynı zamanda caldarium (sıcak su banyosu), tepidarium (terleme odası) ve frigidarium (soğuk su banyolu) gibi bir çok bölümlerden oluşan küçük hamamlar da varlıkla evlerde ender bir şey değildi. Büyük sokak hamamlarında olduğu gibi evdeki hamam da bir hypokaust sistemi ile, yani zemine oldukça yakın döşenmiş ısıtma tertibatı ve duvarda oyuklu tuğlaların arkasından dolaşan sıcak hava ile ısıtılmaktaydı. Bu rahatlık kıstas alındığında Roma İmparatorluk döneminde büyük kentlerde yer alan çok katlı insulalar bir gerilemeyi göstermektedirler. Zira evdeki su tesisatındaki basınç suyun üst katlara kadar verilmesine yetmiyordu ve o katlarda oturanlar suyu ya sokaktaki ya da evin iç avlusundaki bir kuyudan temin etmek zorundaydılar. Tuvaletler bütün evce ortak kullanılıyorlardı ve tuvalet olmayan evlerde oturanlar, halka açık tuvaletlere (foricae) gidiyorlardı. İdrarın toplanması için çuha çırpıcıları (fullones) sokağa amforalar koymaktaydılar ve toplanılan bu idrar daha sonra kumaşın bir birine daha iyi tutturulması ve parlaklık elde edilmesinde kullanılırdı. Evlerde ortasında delik olan bir sandalye (sella pertusa) ya da bir oturak (matella, lasanum) kullanıldığı da olurdu. Kişi tuvalet 'işini' bitirdikten sonra bir çubuğun ucuna tutturulmuş sünger ile (Seneca, Epist. 70, 20), bazen de bir parça papirüs'le (Catullus 36, 1) temizliğini yapmaktaydı. Halka açık büyük hamamlardaki lüks ve konfor, evde olmayan banyonun yerini tutuyordu. Eğer bunların

kullanılması ücretsiz değilse kadınlar 1 As ve erkekler 1/4 As ödemekteydiler, bu öylesine düşük bir giriş ücretiydi ki, yoksul tabaka insanları da buralara gidebiliyorlardı.

Roma evinin yaygın bir özelliği olarak duvar resimlerini görürüz. Bu resimler Vezüv şehirlerinde evlerin görkemliliğinde belirleyici bir etki göstermelerine ve yine Roma şehrinin içinde önemli yapı komplekslerindeki duvarlarda bulunmuş olmalarına rağmen, bunların özel olarak Roma veya Campania kökenli bir buluş veya sanat türü oldukları söylenemez. Duvar resimleri kötü korunma durumlarından dolayı genelde küçük parçalar halinde bütün Yunan-Roma bölgelerinde ve İtalya dışında örneğin Atina'da, Delos'ta, Efes'te ortaya çıkarılmışlardır. Hattâ -sonradan Roma'nın Noricum eyaleti olacak topraklar içinde Oppidum'da, Kärnten'deki Magdalen dağına rastlayan yerde Roma öncesi yapılmış, çok iyi kalitede duvar resimleri bulunmuştur. Böylece 'Romalı' deyiminin olsa olsa bir dönem kavramının belirtilmesi olarak kullanılması, konumuzun diğer birçok alanında olduğu gibi, evlerdeki duvar resimleri söz konusu olduğunda da, doğru olabilir. Duvar resimlerinin içeriğine ve stiline detaylı bir şekilde girmek bu giriş çalışmamız için mümkün değildir. Evin genellikle en ücra köşesine kadar duvar resimleri ile boyanmasının oturma atmosferine nasıl etki yaptığına gelince, bunlar oldukça dikkat çekicidirler ve bizim bugünkü zevkimiz için tuhaf gelmektedirler, zira - özellikle 2'nci ve 4'ncü stil dönemi olarak adlandırılanlarda - resimlenmiş açık mekân yapıları, kademelendirilmiş yapı kulisleri, açık doğa ve bahçe manzaraları ile oda duvarları ve iç mekânlar ilüsyonist bir tarzda olumsuz kılınmışlardır. Böyle duvarlar

bize bir oturma esenliği duygusu veremez. Figürlü tasvirler, genelde mimari tarzda çerçevenlenmiş resimler çoğunlukla konu olarak Yunan mitolojisinin tanınmış Klasik ve Hellenistik dönem örneklerine yönelmektedirler. Dönemlerinin günlük yaşamlarını veren tasvirler oldukça azdır ve çok ender olan diğer bir olgu ise, ev sahibinin, kendi portresinin bulunmasıdır. Bunun dışında genelde sadece dekorasyon amaçlı tasvirler, küçük boyutlarda sevilen liman, villa vb. manzaralı cansız doğa resimleri yer almaktaydı. Dikkat çekici olan ise, -Vezüv şehirlerindeki ilişki çerçevesinde değerlendirilirse- tasvir konularının pratikte özel evler ve resmi binalar arasında farklı olmamasıdır. İS 2. yy.'dan itibaren duvar resimlerindeki kalitenin her yerde sürekli olarak düşmeye başladığı, bununla aynı zamanda taban mozaiklerine olan ilginin arttığı gözlenmektedir. Bunlarda Hellenistik dönem mozaiklerinin tekniğine ve seviyesine sadece ender olarak ulaşılmıştır; yine de, erken İmparatorluk ve özellikle geç İmparatorluk döneminin geniş alanlı, büyük boyutlarda, genelde figürleri açısından zengin olan mozaikleri, görkemli etkide yapıtlar olarak karşımızda durmaktadırlar. Bazı geç Antik dönem villalarında, örneğin Antakya'daki Daphne'de (bugünkü Harbiye) mozaikler gerçek anlamda bir ustalık eserleridir ve ev sahibinin ince zevkini klasik tarzdaki bir etki ile yansıtırılar. İmparatorluk döneminde zamanla duvarların süslenmesi, yerini duvarların örtülmesine (incrustatio), ince ve renkli mermer levhalarla ve hatta bazen de kakmacı işi figürler ile (crustae, opus sectile) kaplanmasına bırakmıştır.

Roma evindeki mobilyalar temel formları açısından tıpkı Yunanlılarda olduğu gibiydi, fakat orada Hellenistik

dönemdeki zariflik ve formların şıklığı için gösterilen titizliğin burada daha da geliştirildiği gözlenmektedir. Bu eğilime uyarak kline parçaları için gümüş karıştırılmış bronz, fildişi ve iyi kaliteli mermer gibi oldukça pahalı malzeme kullanılmıştır. Pompei ve Herculaneum'da bu tarzda gerçekten değerli parçalar ele geçmiştir. Doğal olarak bu durum bütün evler için geçerli değildi; burada da yoksul kesimin mobilyaları kaba ve sade idi. Orta İmparatorluk döneminde koltuklar yüksek bir yuvarlak arkallığı ile kalmakta ve genelde sepet örgüsü tarzında imal edilmekteydiler. (Lev. XV, res. 27).

Zengin Roma'lıların kıymetli gümüş sofra takımlarına olan düşkünlüğü geç Antik dönemin sonuna kadar canlı olarak kalmıştır. Petronius'un Trimalchio tipinde karikatürize ettiği bu tarz bir lüksün tasviri, örneğin Pompei'deki Casa del Menandro'daki zengin buluntular ile belgelenmiştir. Yine zengin cam kaplar, örneğin diatreta kâseleri olarak adlandırılan bardaklar, üzerlerine figürler oyulmuş kaplar veya genelde kıymetli taşlara sahip kapları taklit eden Nuppen (tomurcuk çıkıntılı) bardakları sıkça yapılmışlardır; basit cam bardaklar ise, görüldüğüne göre, sadece ihtiyaç amaçlıydılar. Mutfak takımları genelde bronzdan oluşmaktaydı. Yoksul kesimin günlük yemek takımları Augustus döneminden beri başlangıçta rölyef ile bezenli parlatılmış yüzeyi ile kırmızı terra sigillata'lardan oluşturmaktayken, bunlar daha sonraki yüzyıllarda özellikle Galya'daki büyük imal yerlerinin kurulması üzerine gittikçe kabalaşmışlardır. Bunun yanı sıra, bölgesel kökenli, günlük gereksinimlere yönelik keramikten yapılmış son derecede kaba ve pişmemiş topraktan bir çok yemek takımı da bulunurdu.

Simpelveld'de (Hollanda) bulunmuş iç kısmı kabartmalı bir lahit Orta İmparatorluk dönemindeki bir Roma'nının mobilya ve ev eşyasının somut bir seçkisini verir. (Lev. II, res. 3 ve Lev. III. res. 4)

Su tedariki için: Roma gibi büyük bir şehrin su ihtiyacının karşılanması gerçekten büyük bir problemdi, fakat bu çok iyi bir şekilde çözümlenmişti. Bu konu ilgili olarak İmparator Nerva dönemindeki (96-98) bir uzmanın, Sextus Iulius Frontinus'un *De aquis Romae* eserinin anlatımlarından oluşan bilgilere sahibiz. Almanca çevirisi ile birlikte detaylı bir şekilde yorumlanışı: Sextus Iulius Frontinus, *Curator Aquarum, Wasserversorgung im antiken Rom*. München, Wien 1982. Özel evlerdeki suyun tedariki katı bazı düzenlemeler altındaydı, fakat su borususun kesitine göre hesaplanan su parasını ödememek için genelde bir çok hileler yapılmaktaydı. Bunun için: Frontinus, a.g.y. II, 105-115. M. Hainzmann, *Untersuchungen zur Geschichte und Verwaltung der stadromischen Wasserleitungen*. Diss. Graz 1973. Pompei'nin su tedarikini yazan: E. Kretschmer, *Bilddokumente römischer Technik*. Düsseldorf 1967, 47 vd. H. Eschebach, *Die Gebrauchwasserversorgung des antiken Pompei*. *Antike Welt* 10, 1979, Nr. 2,3 vd. Tuvaletler için: M. Grassnick, *Gestalt und Konstruktion des Aborts im römischen Privathaus*. *Gesundheits-Ingenieur* 103, 1982, 1,1 vd. Halka açık hamamların işletilmesi üzerine: W. Hinz, *Römische Thermen. Badewesen und Badeluxus im Römischen Reich*. Feldmeilen, München 1983. Roma şehrindeki halk sağlığı durumu ile ilgili karanlık bir tablo çizen bir çalışma: A. Scobie, *Slums, Sanitation, and Mortality in the Roman World*. *Klio* 68, 1986, 399 vd.

Örneğin Pompei'deki Casa del Menandro bir özel hamama sahiptir: A. Maiuri, *La Casa del Menandro*, s. 121 vd. Hypokaust tesisatının teknik ve işlemesi için: G. Precht. *Römer am Rhein. Ausstellung des Römisch-germanischen Museums Köln* 1967, 99 vd. içinde. Kuzey bölgelerinde de evin odaları Hypokaust ile ısıtılıyordu.

Roma duvar resimleri ile ilgili çok sayıdaki literatürden genel bilgi verenlerden tercihen seçilmişler: L. Curtius, *Die Wandmalerei Pompeji*. Leipzig 1929. Yeni baskı: Darmstadt 1960. F. Wirth, *Römische Wandmalerei vom Untergang Pompejis bis ans Ende des dritten Jahrhunderts*. Berlin 1934. Yeni baskısı: Darmstadt 1968. A. Rumpf, *Malerei und Zeichnung*. München 1953. (*Handbuch der Archäologie*. 6, 4, 1.). Borda, *La pittura romana*. Milano 1958. W. Dorigo, *Pittura tardoromana*. Milano 1966. A. Mau, *Geschichte der dekorativen Wandmalerei in Pompeji*, Berlin 1882. A. Mau eserinde Pompei duvar resimlerinin dekorasyonunun tarihini vermektedir. Çalışmasında daha sonraki bilimsel çalışmaların temel meşguliyetini oluşturan ve Pompei'nin tahribine kadar olan süreçteki duvar resimleri kronolojisini sırası ile dört değişik stil halinde vermektedir. Pompei'deki bütün duvar resimlerinde Yunanlıların ünlü orijinal tablolarının bir kopyasını arayan ilk baştaki eğilim daha sonra tam tersine dönmüş ve tümünde artık tipik olarak bir Roma bakışı yer almıştır. Bunun için en etkileyici olan ise: R. Bianchi-Bandinelli, *Tradizione ellenistica e gusto romano nella pittura pompeiana*. *Critica d'Arte* 6, 1941, 3 vd. G. Cerulli Irelli, M. Aoyagi, *Pompejanische Wandmalerei*. Stuttgart, Zürich 1990. *La peinture de Pompéi* (G. Vallet'in önsözü ile). Paris 1993. Günlük yaşamdankonulu resimler: T. Fröhlich, *Lararien und Fassadenbilder in den Vesuvstädten*. *Untersuchungen zur 'volkstümlichen' pompejanischen Malerei*. Mainz 1991. İtalya dışındaki duvar resimleri: F. Wirth, *Wanddekorationen ersten Stils in Athen*. *AM* 56, 1931, 33 vd. J. Chamonard, *Le quartier du théâtre*. 2. Cilt. Paris 1922 (*Exploration archéologique de Delos*. VIII.) öz. s. 357 vd. W. Alzinger, *Die Ruinen von Ephesos*, res. 65. H. Kenner, *Wandmalereien aus AA/10 vd.*: *Die Ausgrabungen auf dem Magdalensberg 1969-72*. Yayıncısı H. Vetters ve G. Picottini. Klagenfurt 1973, 209 vd. A. Linfert, *Die römische Wandmalerei der nordwestlichen Provinzen*. Köln 1975. Diğer bilgiler için: Borda, a.g.y., s. 5 vd. L. Abad Casal, *La pintura romana en España*. Alicenta, Sevilla 1982. *Pictores per provincias*. (1986 Avenches Kongresi). Avenches 1987.

Mozaikler için tercihen: Enciclopedia dell'arte antica, mosaico maddesi altında (D. Levi), zengin bibliyografya ile birlikte: H. P. L'Orange, P. J. Nordhagen. Mosaik. von der Antike bis zum Mittelalter. München 1960. İtalyadaki mozaikler için: M. E. Blake, The Pavements of the Roman Building of the Republic and Early Empire. Memoirs American Academy Rome 8, 1930. 7 vd.; aynı., Roman Mosaics of the Second Century in Italy. Memoirs American Academy Rome 13, 1936, 67 vd. aynı; Mosaics of the Late Empire in Rome and Vicinity. Memoirs American Academy Rome 17, 1940, 81 vd. E. Pernice, Pavimente und figürliche Mosaiken. Berlin 1938. (Die hellenistische Kunst in Pompeji. 6) Seri eseri: Mosaici antichi in Italia. Roma 1967 vd. Antakya'daki Daphne için: D. Levi, Antioch Mosaic Pavements. Princeton 1947. Kakmalar için: Enciclopedia dell'arte antica, incrostazione maddesi altında (G. Becatti). T. Dohrn, Crustae. RM 72, 1965, 12 vd. Ostia'daki bir geç antik dönem binası kakmacı işçiliği için mükemmel örnekler sunmaktadır: G. Becatti, Edificio con opus sectile fuori Porta Marina. Roma 1969. (Scavi di Ostia. 6.)

Genel olarak sanatsal açıdan süslemeler için: E. K. Gazda (Yayıncı), Roman Art in the Private Sphere. New Perspectives on the Architecture and Decor of the Domus, Villa, and Insula. Ann Arbor 1991. Pompei'deki yerleşme kültürü üzerine: P. Zanker, Pompeji. Stadtbild und Wohngeschmack. Mainz 1995.

Roma mobilyaları üzerine: G. M. A. Richter, The Furniture of the Greeks, Etruscans, and Romans. London 1996. A. Greifenhagen, Bronzekline im Pariser Kunsthandel. RM 45, 1930, 137 vd. E. Pernice, Hellenistische Tische, Zisternenmündungen, Beckenuntersätze, Altäre und Truhen. Berlin, Leipzig 1932. (Die hellenistische Kunst in Pompeji. 5.) V. Spinazzola, Le arti decorative in Pompei e nel Museo Nazionale di Napoli. Milano 1927. S. T. A. M. Mols, Houten meubels in Herculaneum. Vorm, techniek en functie. Nijmegen 1994. Gümüş sofrta takımları için: D. E. Strong, Greek and Roman Gold and Silver Plate. London 1966. L. Byvanck-Quarles van Ufford, Zilveren en gouden vaatwerk uit de griekse en romeinse oudheid. Alkmaar 1973.

Casa del Menandro'nun gümüş buluntuları için: A. Maiuri, La Casa del Menandro e il suo tesoro di argenteria. Roma 1933.

Cam için: Enciclopedia dell'arte antica, vetro maddesi altında (D. B. Harden), zengin bibliografya ile. Bunun için tercihen: F. Fremersdorf, Das naturfarbene sogenannte blaugrüne Glas in Köln. Köln 1958. (Die Denkmäler des römischen Köln. 4.) aynı., Römische Gläser mit Fadenauflage in Köln. Köln 1959. (Die Denkmäler des römischen Köln. 5) aynı., Die römischen Gläser mit aufgelegten Nuppen in Köln. Köln 1962. (Die Denkmäler des römischen Köln.7.). aynı., Die römischen Gläser mit Schliff, Bemalung und Goldauflagen aus Köln. Köln 1967. (Die Denkmäler des römischen Köln. 8.) D. B. Harden, The Wint Hill Hunting Bowl and Related Glasses. Journal of Glass Studies 2, 1960, 44 vd. O. Doppelfeld, Römisches und fränkisches Glas in Köln. Köln 1966. Roma gündelik sofrta takımları hakkında iyi bir bakışı veren: R. J. Charleston, Roman Pottery. London o.J. bak. yine W. Hilgers, Lateinische Gefäßnamen. Bezeichnungen, Funktion und Form römischer Gefäße nach den antiken Schriftquellen. Düsseldorf 1969. (Bonner Jahrbücher. Beiheft 31.)

Romalıların çeşitli ihtiyaç araç-gereçleri üzerine iyi bir bakışı veren: P. La Baume, Römisches Kunstgewerbe zwischen Christi Geburt und 400. Braunschweig 1964. (Bibliothek für Kunst- und Antiquitätenfreunde. 18.). Herculaneum'daki buluntular için: T. Budetta, M. Pagano, Ercolano: legni e piccoli bronzi. Testimonianze dell'arredo e delle suppellettili della casa romana (1988 Roma Sergisi Kataloğu). Roma 1988.

3. Bölüm

GİYİM, TAKI, SAÇ BIÇIMI

Yunan ve Roma antik döneminde elbiseler hemen hemen istisnasız olarak, bitkisel (keten, pamuk) veya hayvansal (yün, keçe, ipek) tekstil gibi ancak çok uygun koşullar altında günümüze kadar ulaşabilecek maddelerden yapılmışlardır. Bu nedenle klasik döneme veya daha erke- ne ait elbiseler sadece küçük bazı kumaş parçaları güney Rusya'daki mezarlarda veya başka bölgelerde bronz kapacakla temasta olduklarından ve bronzun ayrışması koruyucu görevi yüklediğinden bozulmaksızın bugüne kadar gelebilmiştir. Az veya çok sayıda bir bütün olarak ele geçen elbiseler ise yalnızca geç antik dönemdendirler. Mukaddes emanet olarak saygı ile saklanmış bazı parçalar dışında (örneğin Milano'da kutsal Ambroisius'un iki tane tunika'sı, Museo di S. Ambrogio'da ayrıca Sancta Sanctorum şapelinde bulunup şimdi Vatikan müzesinde saklanan elbiseler) elbise buluntuları son derecede kuru iklime sahip Mısır'da ele geçmiştir; burada en zengin buluntu veren yerler Antinoe ve Achmim-Panopolis'tir. Kopt olarak sıfatlandırılan bu kumaş ve elbiseler, ölüyü mumyalama âdetinin yerini alan elbise ile gömme geleneğiyle İÖ 3. yy.

sonlarından başlayarak Arap dönemine kadar geçen süreden kalmadır. Diğer coğrafi bölgelerde, özellikle Ukrayna'da, Dura-Europos'ta ve Palmyra'da, fakat aynı zamanda az da olsa Yunan-Roma dünyasının merkezlerinde, Atina ve Roma kentlerinin içinde bulunmuş ve bütün antik dönemi kapsayan kumaş parçaları her ne kadar tekstil, malzeme, imal tekniği, nakış ve figürlü süslemeler hakkında önemli açıklamalar getiriyorsa da, bütün elbisenin biçim ve süsleri hakkında fazla bir şey vermemektedirler. Antik dönem giyimi hakkındaki bilgimiz oldukça az sayıda ve kötü durumda ele geçmiş bu orijinal elbise parçalarından değil, daha çok arkeolojik kaynaklar üzerine kuruludur. Bunlar, insan vücudunu çepeçevre gösteren heykeltraşideki giyimli heykel ve heykelcikler, rölyefler, duvar resimleri ve mozaikler üzerindeki tasvirler ve ayrıca Yunan giyimleri için özellikle vazo resimleri gibi arkeolojik kaynaklardır. Doğal olarak, ayrı ayrı her tasvir için saptanması gereken, bir elbisenin gerçekten o dönemde günlük olarak giyilen bir elbise mi yoksa tarihi bir olaydan ya da figürlerin giysileri içinde idealize edildiği tanrılar ve kahramanlar dünyasından mı olduğudur. Bunun dışında göz önünde bulundurulması gereken başka bir olgu, elbisenin günlük yaşama mı yoksa özel bir resmi devlet giyimine mi ait olduğudur. Özellikle Roma dönemi elbiseleri dikkate alınarak düşünülmesi gereken ise, oldukça çok sayıda ele geçen togalı heykellerin basmakalıp duruşları ve kumaşa sarılma biçimleri ile dönemlerinin günlük giyimi hakkında yanlış bilgi verebilecekleridir; zira İmparatorluk döneminde günlük olarak giyilen elbise bir çok heykelde görüldüğü gibi togadır. Diğer yandan insanlar gururlu birer Roma vatandaşı

olarak kendilerini bu elbise içinde tasvir ettirmişlerdir. Öte yandan, bir çok Roma'lı giyimli kadın heykeli, erken klasik'ten helenistiğe kadar, ünlü, sevilen bazı Yunan heykellerinin birer taklididir ve bu nedenle bu heykeller form ve kesitleri açısından Roma'lı kadınların günlük giyimi hakkında hiç bir şey vermemektedirler. Buna karşın lahitler üzerindeki vita humana ve günlük yaşam sahnelerini veren duvar resimleri Romalıların elbiseleri hakkında daha iyi bir kaynak oluşturlar.

Arkeolojik eserlerin yanısıra yazılı kaynaklar da bu konuda çok önemlidirler; Yunanlıların erken dönemi söz konusu olduğunda, Homeros giysiler hakkında da en verimli kaynağı oluşturur. Yine erken dönem şairlerinin elbiseler ve takılara ilgili değinmeleri, tarihçiler içerisinde Herodot'un (V, 87 vd.) arkaik dönem Atina'sında kadınların giyimindeki bir değişme hakkında aktardığı önemli bilgiler ve Livius'un Roma'lı kadınların giyim lüksüne karşı olan Lex Oppia'sı (34, 1 f) adlandırılabilir. Elbiseye ve dış görünüşe olan düşkünlüğü her zaman ana tema olarak alan komedi yazarları bir çok aktarımlarında bu konuya değinmektedirler. Genelde eserlerini onların izleklerinden çıkaran leksikograflar arasında bulunan Polluks'un İS 2. yy.'la tarihlenen Onomastikon'u (öz. VII, 37 vd.) antik elbiseler için zengin bilgiler vermektedir. Elbise ve takılara olan düşkünlük, satir yazarları tarafından da zevkle ele alınmış bir konudur; aynı şekilde bu düşkünlük, satir yazarlarının, aralarında kilise yazarları bulunan mirasçıları için de bir malzeme oluşturur. Söz konusu kilise yazarları içerisinde örneğin Nazianz'lı Gregorios, *κατα γυναικῶν καλλωπιζομένων*¹ başlıklı ve elegeia ölçüsünde kaleme aldığı bir

1 Kadınların makyaj yapmasına karşı (Çev).

vaazının tümünde en erken dönemden beri antik yazında çok sevilen bu temayı konu olarak işlemiştir.

Elbiseler ve takılar genellikle tanrılara adak eşyası olarak, onlara ait tapınaklarda saklanırdı. Bazı tapınaklarda tapınak yöneticilerinin mevki değişikliğinde düzenlenmiş teslim vesikası, yani envanter listesinde, adak eşyaları tek tek az ya da çok ayrıntıyla açıklanmakta, değerli metalden yapılmış nesneler genelde ağırlıkları ile verilmektedir. Böyle tapınak envanterleri bir çok tapınakta yazıt biçiminde ele geçmişlerdir ve elbise, takı gibi eşyalar için mükemmel birer kaynak oluşturlar. Değerli madenlerden takıların envanteri için Atina'da -özellikle Parthenon'daki Hekatompedon-, Eleusis'te ve Delos'ta tapınaklar önemliken, kadınların doğumdan sonra elbise sundukları Brauron'daki (Attika) Artemis tapınağının listeleri farklı elbiselerin örneklerinin tasviri açısından gerçek anlamda bir cevherdir. Bunun yanı sıra Samos'taki Heraion'a ait bir envanter parçası, Tanagra'daki Demeter tapınağı kayıtları burada adlandırılabilir. Bu tapınak envanterleri İÖ 434'den (Parthenon) Hellenistik döneme kadar gelmektedirler, Artemis tapınağındakiler ise, İÖ 352'den yaklaşık 330 yılları arasına tarihlenmektedirler. Geç İmparatorluk dönemine ait, İmparator Diokletianus'un bir yazıt üzerinde bulunan fiyat buyruğu, farklı kalitedeki bir çok giyimi ve bunlara istenebilecek en yüksek fiyatları verir. Elbette, böyle yazılı kaynakların elbise tasvirleri ile sanat yapıtlarında karşımıza çıkan giyim görüntülerinin bağdaştırılmasının çoğu zaman zor bir şey olduğu gözden uzak tutulmamalıdır. Bu zorluktan ötürü bir çok Antikçağ elbise tasviri bizim için açıklığa kavuşmamıştır.

Görüldüğü gibi Antikçağ giyimi için birincil kaynaklar pek belirleyici değildir ama, Antik dönem takı, çengelli iğne, kemer tokası, elbise iğneleri vb. elbise araç-gereçleri Geometrik dönemden beri orijinal ve genelde değerli metalden oldukça iyi parçalar halinde bir çok mezarda bulunmuştur. Deriden elbise parçaları (kemer, ayakkabı) -daha önceden var olanlara göre çok az miktarda- Mısır'da, Pontus bölgesinde ve özellikle Germania ve Britanya'da çeşme buluntuları arasında orijinal olarak ele geçmişlerdir.

Ele geçen tekstil: A. F. Kendrick, *Catalogue of Textiles from Burying-Grounds in Egypt* (Victoria and Albert Museum). 3 Cilt. London 1920-22. O. Wulff, W. F. Volbach, *Spätantike und koptische Stoffe aus ägyptischen Grabfunden in den Staatlichen Museen, Kaiser Friedrich Museum, Ägyptisches Museum, Schliemann Sammlung*. Berlin 1926. H. Schaefer, *Hellenistic Textiles in Northern Mongolia*. AA 47, 1943, 266 vd. D.S. Gertsiger, *Antique Textiles in the Hermitage*. Pamjatniki anticnogo prikladnogo iskusstva içinde. Leningrad 1973, s. 71 vd. (ingilizce özeti ile). J. Lafontaine-Dosogne, *Textiles Coptes*. Musées Royaux d'Art et d'Histoire. Bruxelles 1988. A. Stauffer, *Spätantike und koptische Wirkereien*. Bern 1992 (Geç antik dönem Mısır gömü âdetleri ile de). Vatikan'da Museo Sacro'daki giyim üzerine: F. Volbach, *I tessuti del Museo Sacro Vaticano*. Città del Vaticano 1942. Tuniken des Hl. Ambrosius: H. Granger Taylor, *Two Dalmatics of Saint Ambrose?* Bull. de liaison du Centre internat. d'étude des textiles anciens 57/58, 1983, 127vd. Dura-Europos ve Palmyra'daki tekstil buluntuları: L. Bellinger, *The Textiles. Dura - Europos, Final Report IV*, 2. New Haven 1945; R. Pfister, *Textiles of Palmyra*. Paris 1934 - 40. Bronz tuzlarıyla bozulmadan kalmış kumaşa örnek için: H. Bloesch, B. Mühletaler, *Stoffreste aus spätgeometrischen Gräbern südlich des Westtores von Eretria*. Antike Kunst 10, 1967, 130 vd. Yaklaşık 2 m. x 0,50 m. büyüklüğündeki bir keten parçası Eleusis'teki İÖ 5.

yy. 'a ait bronzdan bir kül kabında ele geçmiştir.: Illustrated London News 13. Nov. 1954.

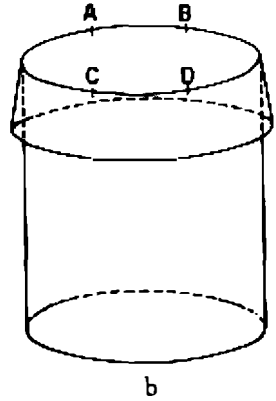
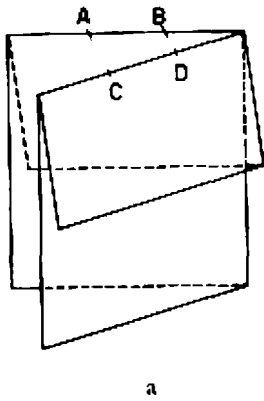
Nazianzlı Gregorios'un yazdıkları üzerine yeni bir baskı: A. Knecht, Gregori von Nazianz, Gegen die Putzsucht der Frauen. Heidelberg 1972 bu konunun tarihsel nedenleri üzerine gerekçelerin geçmişini de içeren detaylı bir bakışı vermektedir. Tapınak envanterleri için: M. Guarducci, Epigrafia greca. Cilt. 2. Roma 1969, s. 189vd. Brauronische Inventare: IG I² 386/7; IG II 1514 - 1531. T. Linders, Studies in the Treasure Records of Artemis Brauronia Found in Athens. Stockholm 1972. (Skrifter utgivna av svensk Institutet i Athen. 4° XIX. Brauron'daki Athena tapınağında yapılan kazılarda yazıtlar (Linders, a.g.y. s..3, Anot 18) bulunmuştur. Brauron Artemisi ile ilgili Atinada bulunan bazı yazıtların Atinadaki Brauron Artemisi hazinesine mi yoksa Brauron'daki tapınağa mı ait olduğuna karar vermek oldukça zordur. Fakat bu soru sözünü ettiğimiz elbise bağışları için şimdilik ikincil bir öneme sahiptir. Samos envanterleri için: D. Ohly, Die Göttin und ihre Basis. AM 68, 1953, 25vd., bes. 33vd.; 44vd. Tanagra'daki tapınak için: Th. Reinach, Un temple élevé par les femmes de Tanagra. REG 12, 1899, 53vd. Comptes et inventaires dans la cité grecque. Actes du colloque de Neuchâtel en l'honneur de Jacques Tréheux. Neuchâtel, Genève 1988, öf.s. 323vd (Brauron için). Envanterlerde takıları (gerdanlıklar) esas alarak değerlendiren: I. Blanck, Studien zum griechischen Halsschmuck der archaischen und klassischen Zeit. Diss. Mainz 1973. Köln 1974.

Deri buluntular için: H. Frauberger, Antike und frühmittelalterliche Fußbekleidung aus Achmim - Panopolis. Düsseldorf 1896. A.L. Busch, Die römerzeitlichen Schuh- und Lederfunde der Kastelle Saalburg, Zugmantel und Kleiner Feldberg. Saalburg - Jahrbuch 22, 1965, 158 vd. D. Charlesworth, J.H. Thoronton, Leather Found in Medionogdum, the Roman Fort of Hardknott. Britanya 4, 1973, 141 vd. C. van Driel- Murray, Roman Footwear from Wells at Waiblingen and Walheim. Fundberichte aus Baden-Württemberg 14, 1989, 339 vd.

A. Yunanlılarda

a) Giyim

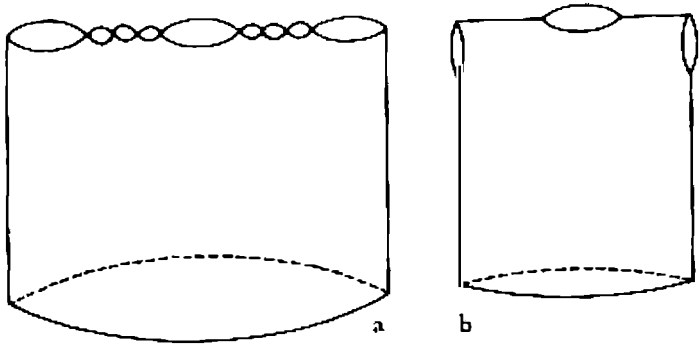
Bu bölümde Yunanlıların en önemli giysileri ve bunların asal biçimleri üzerinde durulacaktır. Minos-Myken dönemi elbiselerinin özellikle bol kıvrımlı, uzun kollu elbiseleri ve bluzları gibi dikişten başka bir dereceye kadar biçkiyi de zorunlu kılan elbiselerinin aksine, arkaik dönemden beri -geometrik dönemin elbise tasvirleri henüz tam bir rekonstruksiyon yapılamayacak kadar şematiktirler- elbiseler dokuma tezgâhından çıktıkları gibi dörtgen bir kumaştan veya tezgâh eninin yeterli olmadığı durumlarda, birden çok kumaş parçasının bir birine dikilerek eklenmesinden oluşturulmaktaydı. Yünden kadın elbisesi peplos için, -bak. Herodot, hestes doris (V,87)- dikdörtgen kumaşın tekrar kesilip biçilmesine ihtiyaç yoktu. Parça önce üstteki üçte birlik kısımda yatay olarak devrilerek kişinin üzerine giydiriliyordu. Üst kıvrım (apoptygma) dışarıya doğru sırta ve göğüse düşerken, kumaşın kapalı kısmı genelde vücudun sol tarafına oturmaktaydı. Çengelli iğne veya elbise agra-fıyla (peronai) ile üst kenar öyle birbirine oturtulmaktaydı ki, yalnızca boyun ve sağ el için boşluk kalırdı; vücudun sol kısmında bu peplos aşağıda iki ve bordürün yükseklik hizasında dört kumaş köşesi vermektedir. (Şema: Şekil. 10, a; vaso resmi: Lev. III, Res. 5). Böyle vücudun bir tarafını açıkta bırakan bir peplosu tam kapalı bir peplosa dönüştürmek için, kesim ve birbirine tutturulmadan önce

Şekil 10: Peplos'un şeması, a) açık Peplos. b) kapalı Peplos

uzun kenarları bir birine dikilen, boru formundaki bir kumaş açık peplos'ta yapıldığı gibi birbirine bağlanmaktaydı. (Şema: Şekil. 10 b).

İkinci temel form olan khiton -Herodot, Ias hestes (V, 87)- keten bezinden oluşmakta, hem erkekler hem kadınlar tarafından giyilmekteydi. Yine kapalı peplostaki gibi boru tarzındaki kumaş formundan hareket edilirdi, fakat burada çoğunlukla üst kıvrım yer almazdı. Khiton da iki türe ayrılmaktadır: üst kenarında baş ve kollar için ayrılmış yerlere kadar ya dikilmiş ya da bir sıra küçük düğmeler ile kapatılmış geniş khiton (Şema: Şekil 11, a) ve bunun tersine, üst kenarda baş için bırakılan deliğe kadar kapatılmış ve kol ağzları yanların üst ucunda yer alan dar khiton. (Şema: 11, b). Bu tarz bir khiton için daha dar bir kumaş borusu gerekli idi. Geniş khitonda kumaş omuz altından biraz daha yukarıya alındığında, kumaş borusunun genişliğine

Şekil 11: Khiton şeması. a) geniş Khiton. b) dar Khiton.

göre küçük veya büyük ve üst kısmında dikiş veya küçük düğme sırası bulunan, -yarasa kol tipi- bir açık kol oluşurdu. (Vazo resmi: Lev. III, res. 6). Dar khitonda elbisenin kolları titizlikle dikilerek tutturulmaktaydı, fakat özellikle kadınların khitonunda kemer altından büyüklüğü değişik olabilen bir kumaş parçası, büzük ve kıvrımlarla (kolpos) kabarmış olarak sarkıtılırdı. Erken Arkaik dönemden kısa khitonlu bir çok erkek tasviri vardır; bunlarda kumaşın bir kısmı adım attıkça arkadan öne çekilmekte ve daha yukarısı kemer ile tutturulmaktaydı, böylece bir çeşit kısa pantolon oluşturulmaktaydı.

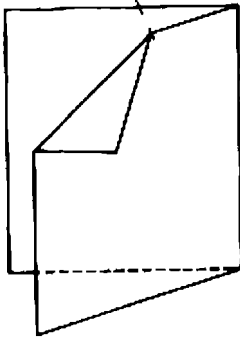
El işi yapanlar ve işlerinde hareket özgürlüğüne gereksinim duyan başka kişiler sağ omuz ve sağ eli açıkta bırakan tek kol delikli, kemer ile bağlanmış kısa bir khiton giyerlerdi. (khiton heteromaschalos, arkeoloji dilinde: Exomis²) (Terrekotta heykelcik: Lev. III, res. 7)

2 Burada arkeoloji dili bakımından doğru olmayan bir deyim kullanmaktadır, zira exomis kolsuz, fakat her iki omuzu kapatan bir khiton anlamındaydı: Gellius VI, 12

Arkaik dönemde kadınların karakteristik bir giyimi -genel anlamda arkaik dönem giyimi, tarihi eserlerin ışığında ayrıntılı olarak yeni bir çalışmaya alınmalıdır- İ. Ö. 700 yılı dolaylarında önce İyonya'nın küçük terrakotta figürlerinde tespit edilen ve daha sonra Yunanistanın diğer bölgelerinde, özellikle Atina akropolisinin arkaik koreleri üzerinde görülen ve verev ya da çapraz kısa manto olarak adlandırılan elbisedir. Bu uzun bir şal biçimindeki kumaşın bir omuz (çoğunlukla sol) altından çekilip, göğüs üzerinde ve sırtta gerilerek sağ omuz ve sağ üstkol üzerinde bir sıra küçük düğme ile kapatılmasından meydana getiriliyordu. O yanda örtü açık olarak aşağıya doğru düşmekteydi. (Sikke resmi: Lev. IV, res.8) Bazı korelerde bilinen uzun khi-ton üzerine sadece kısa bir manto değil, aynı zamanda bir kemer ile tutturulan etek de görülür.

Üst elbise de sadece dikdörtgen bir kumaştan oluşurdu. Bunlar da iki tane temel tipe ayrılırlar: himation adı verilen sadece içine sarılınan manto, ve çengelli iğne ile tutuşturulan khlamys. Himation kişinin zevkine ve duruma bağlı olarak bir çok biçimde kullanılabilirdi, örneğin serbest olarak sırttan aşağı doğru sarkık halde iki köşesinin önde omuzlara alınıp aşağıya doğru verilmesi (Vazo resmi: Şekil. 19), kalçalara dolanan veya hem kalçalara dolanıp hem de bir kısmı sırttan sol omuza, oradan da aşağıya bırakılan (Vazo resmi: Şekil. 19) türü gibi kullanımları vardı. Bazen bütün vücut ve kollar tümünden kapatılıyor (terrakotta heykelcik: Lev. IV, res. 9) ve elbise Kapüsün rahipleri tarzında başa da çekiliyordu. Kısaca, sarılınma, bürünülme şekilleri hemen hemen sınırsızdı.

Sarılınma, bürünülme yoluyla giyim hem erkekler hem

Şekil 12: Khlamys'in şeması

kadınlar tarafından uygulanırdı ama, khlamys sadece erkeklere özgüydü. Kural olarak khlamys, himationdan daha kısadır. Bunda kumaş ilk önce dikey olarak katlanır ve sağ omuz üzerinde bir çengelli iğne veya elbise agraflarıyla tutturulur, böylece sol kol kumaşın kapalı yanıyla örtülmüş olur, sağ kol ise tümünden açıkta bırakılırdı. (Şema: Şekil. 12; Vazo resmi: Lev. V, res. 11). Her iki elinin serbest olmasını istediğinde, -örneğin ata binenler için bu zorunludur- khlamys giyen kişi çengelli iğne göğüs ortasına gelecek şekilde mantoyu kaydırırdı. Binici mantosu xeira bu formda, fakat ağır bir kumaştan yapılırdı. Khlamys aslında gençlerin, yolculuk edenlerin ve askerlerin bir giyimi idi. Hellenistik dönemde yarım yuvarlak kesimli khlamys de ortaya çıkmıştır. (terrakotta heykelcik: Lev. IV, res. 10). Bir grup khlamysli tasvirlerin gösterdiği gibi -örneğin Praxiteles'in Olympia'daki grubu- soyunurken çengelli iğne her zaman çıkartılmıyordu ve manto baş üzerinden çekilerek çıkarılıyordu.

Kısa olarak değindiğimiz bu elbise tipleri yüzyıllar boyunca asıl formları çerçevesinde aynı şekilde kalmışlardır. Oldukça basit temel formlarından dolayı bir çok çeşitte, örneğin desende, kesimde, elbisenin tutturulmasında ve kemerlenmesi ve bun gibi noktalarda döneminin modasına uygun olarak bir çok varyasyonlara ayrılabiliyorlardı. Moda aynı zamanda belli bir giyim tipine olan tercihin değişmesinde ya da çeşitli giysilerin ne şekilde bir araya gelebileceğinde de kendisini göstermiştir. Plastik sanatlardaki tasvirlerden dolayı Yunan modasının değişimleri iyi bir şekilde takip edilebilmektedir ve buna bir de bu konu üzerindeki yazınsal tanıklıklar eklenmekte, böylece her ikisi bu alanda bir ahenk oluşturmaktadırlar. Yaklaşık İÖ 540/30 yıllarına kadar siyah figürlü Attik vazolarında Yunan kadınlarının olağan giysisi, bir çok tasvirlerde detaylı bir şekilde verildiği gibi, omuz üzerinde uzun bir iğne ile bir birine tutturulan peplos'tur. Görsel tasvirler bundan sonra yaklaşık olarak arkaik dönemin sonuna kadar (İÖ 490) kadınların hemen hemen sadece dikilmiş khiton giydiklerini göstermektedir. Kadın modasındaki bu dikkat çekici değişiklik haklı olarak biraz önce değindiğimiz Herodot'taki (V, 87) bölüm ile bağlanmaktadır. Bu metinde Gram'daki Aginet'lere karşı yapılan başarısız bir savaşta ölen kocaları için duydukları üzüntüyle Atinalı kadınların bu savaştan kurtulan tek Atina'lıyı elbise iğneleri batırarak öldürmelerinden dolayı bunlara, devlet tarafından Dor hestesi yerine İyonya khitonunun giyilmesi zorunluğunun getirildiği belirtilmektedir. Elbette, burada Herodot modanın zevke bağlı olarak belli bir zaman dilimi içerisindeki değişikliğini farklı bir söylem ile açıklamaktadır. Bu moda değişikliği mezar buluntuları ile doğrulanmaktadır: erken

döneme ait mezarlarda sık sık omuz hizasında iki çengelli veya elbiseagrafı bulunurken, geç arkaik dönemdeki mezarlarda bu özellik kendisini göstermemektedir.

Tasvirler arkaik dönemin sonuna kadar zengin ve renkli desenli kumaşların tercih edildiğini göstermektedir. Daha sonra ise bir moda değişikliği gelmektedir: tek renkte veya sadece zarif desenli kumaşlar tercih edilmektedir. Bu Thukydides'in (I, 6) bahsettiği metria hestes'dir. İÖ 5 yy.'ın son çeyreğinde moda tekrar değişikliğe uğramaktadır: renkli desenli kumaşlar çoğunlukla doğudan alınmış motifler ile - bunları Euripides (Ion 1159) βαρβαρὼν ὑφάσματα³ olarak adlandırmaktadır- tekrar gelmekte ve sadece kadın modasına özgü olmayarak hellenistik dönemde de devam etmektedir. Aynı zamanda Brauron'daki hazine binası envanterinden tanıdığımız elbise örnekleri de buraya dahildirler. Yaklaşık olarak İÖ 4 yy. ortalarından itibaren kadın modasına oldukça yüksekte, göğüs altına oturan kemer kullanılması girmiştir.

Zengin desenli kumaşlara klasik çağın başlangıcında tekrar dönülmesi, aynı zamanda Dor hestesinin, yani bir birine tutturulmuş peplosun da en azından Atina'da geri geldiği döneme rastlamaktadır. Ne var ki, bu kez peplos gerçek yaşamda ekseriyetle khiton üzerinde bir üst elbise olarak giyilmektedir. Çok sayıdaki klasik dönem tanrıça ve kadın kahramanlarının tasvirlerinde görülen bir tarafı açık peplos'lar aslında günlük giyim ile ilişkili değildirler. Bu düş ürünü kadın giyimi, erkek tasvirlerindeki kahraman kimliğiyle özdeşleştirilmiş çıplaklığa denk bir şeydi.

Arkaik dönemin sonuna doğru görülen kadın giyimindeki değişikliğe paralel olarak erkek giyiminde de bir değişiklik tespit edilmektedir. Erkekler artık rahipler, araba sürücüler, kithara çalanlar vb. gibi kimselerde 'iş elbisesi' olarak yerleşmiş olağan uzun khiton yerine, alt giyim olarak kısa bir khiton giymektedirler. Modaya uygun, buna bağlantılı olarak değerli ve pahalı lüks bir giyim olduğu yazından ve hazine envanterlerinden öğrenilen Amorgos adası kökenli khitondan burada söz etmek gerekir. Bu elbise pek ince olarak tasvir edilmekte ve bunun altında kadının vücudu kendisini göstermekteydi. (bak. Aristophanes, *Lysistrata* 148 vd.). Doğal olarak bu elbise kadınlar için bir cilve aracıydı. Bu giyimde de geç dönem Roma yazınsal kaynaklarında vestes bombycinae ve Coae vestes diye geçen giyimlerinde olduğu gibi ipek kumaş söz konusu olmalıydı. Her halükârda Kerameikos'taki bir mezar buluntusunun kanıtladığına göre, İÖ 5. yy. sonunda Atina'da Çin'den ithal edilen has ipek tanınmaktaydı. İnce ipek khiton sadece alt elbise olarak değil, daha çok -hellenistik dönemde- üst elbise olarak da bir çok giyimli heykelin gösterdiği gibi normal khitonun üzerine giyilmekteydi.⁴

Antik giyiminin genel bir tasviri için: L. Heuzey, *Histoire du costume antique*. Paris 1922. M. v. Boehn, *Antike Mode*. München 1933 (Tusculum-Schriften. Neue Wege zur antiken Welt. 6). S. Carta, *Tessuti*,

4 **Peplos, Khiton, Himation arasındaki katı ayırım modern arkeoloji terminolojisinde görülür. Homer'in tutturulan bir giyimi işaret eden Peplos deyimine daha sonra genelde kullanma ihtiyacı duyulmamıştır. Herodot Himation ve Doris hestes ile 'Peplos'u tarif etmekte ve iyonya khiton giyiminden ayırmaktadır. Herodot'un Peplos'u Himation ile tarif etmesinin altında yatan gerçeklik, onun döneminde Peplos'un tıpkı Himation gibi daha çok elbise üzerinde giyilmesindendir.**

fogge e decorazioni nell'abito muliebre in Grecia e a Roma. Palermo 1934. M. G. Houston, *Ancient Greek, Roman, and Byzantine Costume und Decoration*. 2. baskı. London 1947. (A Technical History of Costume. II.). İyi özetlenmiş bir tanıtma: M. Bieber, *Charakter und Unterschiede der griechischen und römischen Kleidung*. AA 1973, 425 vd.

Yunan giyimi üzerine genel bir tasvir için: Eski araştırmalar içerisinde hâlâ oldukça değerli olan: F. Studniczka, *Beiträge zur altgriechischen Tracht*. Wien 1886. (Abhandl. des archäolog. epigr. Seminars der Univ. Wien. VI, 1.). M. Bieber, *Griechische Kleidung*. Berlin, Leipzig 1928. aynı., *Entwicklungsgeschichte der griechischen Tracht*. 2. baskı. öz. F. Eckstein. Berlin 1967. E. Abrahams, M.M. Evans, *Ancient Greek Dress*. New illustr. edition ed. by M. Johnson. Chicago 1964. S. Marinatos, *Kleidung, Haar-und Barttracht*. Göttingen 1967 (*Archaeologia homerica*. I, A u. B), bak. bunun eleştirisi için: A. Snodgrass, *Gnomon* 41, 1969, 389 vd. E. Gullberg, P. Aström, *The Thread of Ariadne. Study of Ancient Greek Dress*. Göteborg 1970. (*Studies in Mediterranean Archaeology*. XXI) A.G. Geddes, *Rags and Riches. The Costume of Athenian Men in the Fifth Century*. *Class. Quarterly* 37, 1987, 307 vd. A. Pekridou-Gorecki, *Mode im antiken Griechenland. Textile Fertigung und Kleidung*. München 1989. G. Losfeld, *Essai sur le costume grec*. Paris 1991. Aynı şekilde ilgili kavramlar (Chiton, Himation vb.) altında RE⁵ tek tek giyimler üzerine detaylı makaleler içermektedir. Erken arkaik dönem peştemallı kısa erkek khitonu için: D. Ohly, *Holz. AM* 68, 1953, 77 vd. öz., s. 78 vd. Arkaik dönem verev kısa mantosu üzerine: A. v. Netoliczka, *Die Manteltracht der archaischen Frauenfiguren*. *Öh* 15, 1912, 253 vd. W. Darsow, *Zum ionischen Mäntelchen*. *Festschrift Andreas Rumpf*. içinde. Krefeld 1952, 43 vd. H. Herdejürgen, *Untersuchungen zur Thronenden Göttin aus Tarent in Berlin und zur archaischen und archaistischen Schrägmanteltracht*. *Waldsaen* 1968. Korelerin giyimi için:

5 RE: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschafts*'ın kısaltılmışı. (Çev.)

J. A. Schaeffer, *The Costume of the Korai: A Re- Interpretation*. Calif. Stud. in Class. Antiquity 8, 1975, 241 vd. E. B. Harrison, *The Dress of the Archaic Greek Korai*, in: *New perspectives in Early Greek Art*, ed. by D. Buitron-Oliver, Washington 1991, s. 217 vd. Arkaik dönem kadın giyiminin değişimi için: E. Langlotz, *Zur Zeitbestimmung der strengtrotfigurigen Vasenmalerei und der gleichen Plastik*. Leipzig 1920, S. 28 vd. A. Rumpf, *Chalkidische Vasen*. Berlin, Leipzig 1927. Cilt. 3, s. 134 vd. Diğer yandan genel olarak Peplos'un giyildiği dönemdeki dikilmiş khitonların, ve 'ayrıca İÖ 540/30 yıllarındaki moda değişikliği esnasında Peplosların vazolar üzerindeki tasvirleri Langlotz ve Rumpf'un varsaydıklarından daha fazladır. Arkaik dönem giyim örneği için: A. Kloss, *Gewandornamentik auf griechischen Vasenbildern des orientalisierenden und schwarzfigurigen Stils*. Mitteilungen des Instituts 5, 1952, 80 vd. Zengin bir örnek kataloğunu veren: P. Colafranceschi Cecchetti, *Decorazione dei costumi nei vasi attici a figure nere*. Roma 1972. (Seminario di Archeologia. Università die Roma. Studi miscellanei. 19.) Geç klasik dönem modası için: A. W. Barker, *Domestic Costume of the Athenian Women in the Fifth and Fourth Centuries B. C.*, AJA 26, 1922, 410 vd. H. Weber, *Griechische Frauentrachten im vierten Jahrhundert vor der Zeitwende*. Beiträge zur Trachtsgeschichte Griechenlands. Würzburg 1938, s. 101 vd. F. v. Lorenz, *βαρβάρων ὑφάσματα*. RM 52, 1937, 1937, 165 vd. D. Rössler, *Gab es Modetendenzen in der griechischen Tracht am Ende des 5. und im 4. Jahrhundert v.u. Z ?* In: *Hellenistische Poleis*. E. Ch. Welskopf (yayınlayan) Cilt. 3. Berlin 1974, s. 1539 vd. (Malzeme olarak zengin makale, öz. antik yazılı kaynakçalarının değerlendirilmesinde de). Hellenistik dönem resimleri üzerine zengin malzeme sunan: R. Horn, *Stehende weibliche Gewandstatuen in der hellenistischen Plastik*. München 1931. (Erg.-Heft.2.) İpekten khitonlar için: G. M. A. Richter *Silk in Greece*. AJA 33, 1929, 27 vd. H. Weber, *Coae vestes*. Istanb. Mitteil. 19/20, 1969/70, 249 vd. Atinadaki ipek buluntusu için: H. J. Hundt, *über vorgeschichtliche Seidenfunde*. Jahrb. RGZM Mainz 16, 1969, 59 vd. bak. RE, Bombyx

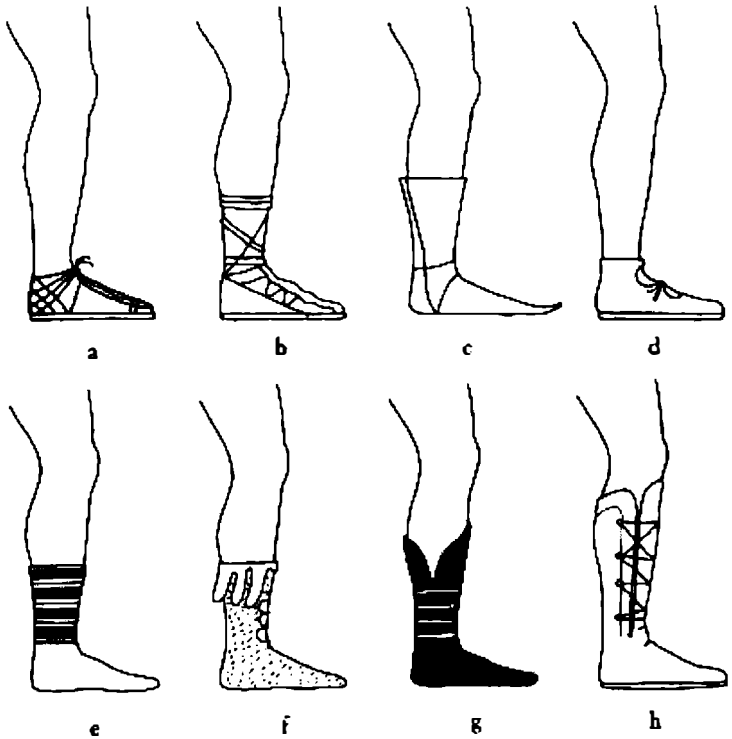
maddesi altında(A. Mau). Tekstil malzemesi için: R. J. Forbes, *Studies in Ancient Technology*. Cilt. 4. Leiden 1956.

Burada en çok kullanılan başlık formları adlandırılacaktır. En sade ve görsel tasvirlerde gösterildiği biçimiyle en çok kullanılan tarz, başı güneş ve tozdan koruma amacı ile basit olarak himation'nun başın üzerine çekilmesi idi. (terrakotta heykelcik: Lev. IV, res. 9). Yolculuk ve gezintilerde insanlar geniş kenarlı, çoğunlukla yarım küre biçiminde bir keçe şapka olan petasos giyerlerdi (Vazo resmi: Lev. V, res. 11). Pilos ise kenarsız bir külahtı ve çoğunlukla küçük zanaatkârların işte, -bu yüzden tanrı Hephaistos genelde Pilos ile tasvir edilmiştir- denizcilerin, balıkçıların (terrakotta heykelcik: Lev. III, res. 7) ve bazen de bunların dışındaki vatandaşların olağan giyimlerinde kullandıkları bir başlıktı. Makedonya'da geniş ve düz bir şapka olan kausia ulusal giyimin bir parçasıydı; mor renklisi orada sadece kral ve yüksek rütbeli subaylar tarafından giyilebilirdi. Yunanistanın diğer bölgelerinde kausiayı askerler, denizciler, vasıfsız işçiler ve delikanlılar (terrakotta heykelcik: Lev. IV, res. 10) giyerlerdi. Arkaik dönemden kalma pek çok kadın tasvirinde silindir biçiminde, tepesi açık, yüksek bir hotoz görülür. Bu, bazı tasvirlerinden anlaşıldığı kadarı ile bir örgü başlıktı ve herhalde hasırdan yapılmaktaydı. Antikçağ'da adı stephane hypsele (Aelian. var. hist. 1, 18) olan bu silindirler -arkeolojide genelde polos olarak adlandırılırlar- zamanla günlük yaşamda kullanım dışı kaldıysa da daha sonra değişik tanrıçaların başında süs olarak rastlanmıştır. Hellenistik dönemde yassı ve yuvarlak konik biçimindeki orta parçası ile bir güneş başlığı olan tholia

sevilen bir türdü (Theokrit 15, 39 ve ayrıca Scholion) (terakotta heykelcik: Lev. IV, res. 9). Kadınların sık olarak taktıkları bir hotoz da bir bezden oluşturulan, bir çok varyasyonu görülen ve saç ya olduğu gibi kapatan veya bir tutamını açıkta bırakan başlıktı (Şekil. 14 C-E, K, M, Q). Bu başlık, Yunan yazınında erken dönem şiirlerinden beri kadın süslenmesiyle ilgili olarak sık dile getirilen mitra ile haklı olarak özdeşleştirilmiştir. Sappho'nun bir şiirinden (parça 98 Lobel-Page) öğrendiğimize göre, onun döneminde Sardes mitraları modaydı ve özellikle tercih edilmekteydiler. Kadın kılığındaki Bacchus rahiplerinin ve içkicilerin başında da bazen mitra görülmektedir. Tarihi eserler, bütün bunların, dışında bize çok çeşitli bantların kutlamalarda, ziyafetlerde ve doğal olarak zafer işareti olarak da başa süs olarak takılmış olduğunu ve aynı zamanda böyle durumlarda bir çelengin de başta yer aldığını göstermektedirler.

Yunan başlıkları için monografik bir çalışmaya ihtiyaç vardır. Yunan giyimi üzerindeki genel eserler içerisinde başlıkları en çok araştıran: E. Abrahams, M. M. Evans, *Ancient Greek Dress*. aynı zamanda bak. RE'de değişik başlık formları (Petasos, Pilos vb.). Petasos için: E. Wuescher-Becchi, *Petasos e causia*. Bull. Comunale 32, 1904, 93 vd. (her iki form için her zaman açık bir ayırım verilmemiş). Stephane hypsele için: V. K. Müller, *Der Polos, die griechische Götterkrone*. Diss. Berlin 1915. Mitra ve kausia için: H. Brandenburg, *Studien zur Mitra. Beiträge zur Waffen-und Trachtgeschichte der Antike*. Münster 1966. (Fontes et commentationes. 4.). Bantlar için: A. Krug, *Binden in der griechischen Kunst. Untersuchungen zur Typhologie* (IÖ 6.-1. yy.). Diss. Mainz 1967. Meyhaneler için: D. Kurtz, J. Boardman, *Booners. Occasional Papers on Antiquity* 3. *Greek Vases in the J. Paul Museum* 3, 1986, 35 vd.

Antikçağ yazını -burada özellikle Herodas'ın bir kunduracı dükkanında geçen yedinci Mimiambus'u ve Pol-lux'un Onomastikon (5, 18; 7, 85-94; 10, 49) oyunları adlandırılabilir- şaşılabilecek derecede farklı form ve kalitede birçok Yunan ayakkabısı ismi vermektedir. Bunu görsel tasvirlerde bilinen bir çok tip ile karşılaştırıp bazı ayakkabılar ile tam özdeşleştirmek nispi olarak ancak çok az durumlarda mümkündür. Ayakkabılar kabaca üç temel forma ayrılabilirler: tabanı bir bağcık ile ayağa sağlamca tutturulan sandallar, ayağı kapatan ve ayak bileği kemiğine kadar veya biraz daha üzerine gelen asıl ayakkabılar ve sonuncu olarak baldırı az veya çok kapatan çizmeler. Bu asal tiplerin nasıl farklı ara biçimleri varsa, yine aynı şekilde onların da kendi içlerinde büyük bir form zenginliği yer almaktaydı. Tarihi eserlerden anlaşıldığına göre (Şekil. 13 a), en çok kullanılan form sandaldı ve kadınların özellikle evdeki yaşamlarına uygunluğundan dolayı bunu erkeklerden daha fazla giydiklerini görmekteyiz. Bunun gibi, klasik dönemden bir çok Yunan mezar kabartması, erkeği ayakkabı ile gösterirken, kadını sandalet ile veya yalınayak tasvirlemiştir. Sandala karşın kapalı ayakkabının Yunanlılara yabancı olduğu, doğudan, Med'lerden veya Pers'lerden alındığı biçimindeki son dönemlere kadar ileri sürülen görüş, Yunanistan'ın dağlık bölgelerindeki sert iklim şartları gözönüne alındığında zayıflamakta ve bu, Antikçağ eserlerinde açık olarak belgelenmektedir: sadece Atina Agorasındaki erken geometrik döneme (İÖ 900) ait bir mezardaki kilden ayakkabı kopyalarına (Lev. V, res. 12) bu konuda dikkat çekmek yeterlidir. Hem kadın ve hem de erkek tarafından sık kullanılan dar bir ayakkabı da

Şekil. 13. Yunan ayakkabıları. (g Thermon'daki Apollon tapınağı metoplarına, diğerleri vazolar üzerindeki resimlere göredir.). a) Sandal b) Krepis c) Kothornos d) 'Pers' ayakkabısı e) Ayağı saran ayakkabı f) Embas g) Arkaik çizme h) Endromis)

tabansız, ayak bileğine kadar gelen, yumuşak deriden yapılan ve her iki ayağa uyan kothornos (Şekil. 13 c) idi. Bunu özellikle içki âlemlerinde ve banyo tasvirlerinde, ayaktan çıkarılmış, genelde yere bırakılmış halde görmekteyiz. (Vazo resmi: Lev. I, res. 1). Kothornos tragedyalarda sanatçı giyiminin bir parçası olarak bilinir. Fakat, ilk kez nalin

ya da ayakçak gibi yüksek ayakkabı formunu ancak klasik çağdan sonra almıştır. İyonya ve Lakonya bölgesi Antikçağ eserleri, bunun varyasyonları olarak uzun ve yukarı kıvrık burunlu bir ayakkabıyı vermektedirler. Gerçek anlamda Pers kökenli olan bir ayakkabı ise, ayak üstünde bağcıkla bağlanan bir çeşittir. (Şekil. 13, d). Tabanlı, alt baldıra kadar verilen bağcığı ve ayağı tam kapatmayan bir formda olup krepis (Şekil. 13, b) olarak adlandırılan bu tür, sandal ile ayakkabı arasında bir yerdedir ve özellikle askerler, avcılar ve gezginler tarafından genelde çorap üzerine beğenilerek giyilmiştir. (Vazo resmi: Lev. V, res. 11). Tam kapalı ve bilekten atkılı bir ayakkabı çeşidi ise, yine aynı kesim insanlar tarafından kullanılırdı. (Şekil, 13, e). Daha erken siyah figürlü vazo resimleri döneminde bile, koncunun yukarısı iki yandan yırtmaçlı ve bu haliyle ön kısmında dil biçiminde bir form veren çizme görülmektedir (Şekil, 13, g). Bu çizmeden daha sonraki dönemde koncu her iki tarafta boydan boya yarıldığı ve bağcık ile bir birine tutturulduğu başka bir form geliştirildiği sanılmaktadır (Şekil, 13, h). Bu çizme formu haklı olarak Endromis ile özdeşleştirilmiştir. Bunun yanı sıra en çok biniciler -örneğin Parthenon frizi- tarafından giyildiği görülen bir çizme formu ise, üstteki koncu dışarıya devrilen ve genelde kürkten yapılmış bir tür olan Trakya kökenli embas olmalıydı (Şekil, 13 f).

İÖ 5. yy. sonlarından başlayarak giyimdeki lüks yükselmesiyle ayakkabılar da gittikçe daha gösterişli ve şık yapılar olmuştur. Hellenistik çağa ait ayakkabılar için çok şey gösteren bir kaynak yukarıda değinildiği gibi Herodas'ın bir kunduracı dükkanında geçen oyunundaki bir sahnedir.

K. Erbacher, Griechisches Schuhwerk. Eine antiquarische Untersuchung. Diss. Würzburg 1914. R. Forrer, Archäologisches zur Geschichte des Schuhs aller Zeiten. Bally-Ayakkabı müzesine adanmıştır. Schönenwerd 1942. O. Lau, Schuster und Schusterhandwerk in der griechisch-römischen Literatur und Kunst. Diss. Bonn 1967. K. Dohan Morrow, Greek Footwear and the Dating of Sculpture. Madison 1985. Herodas'taki ayakkabılar için: A. Brancolini, Le calzature in Eroda 7, 57-61. Prometheus 4, 1978, 227 vd. Der Kleine Pauly, Schuhe madde-si altında(W. H. Gross). bak. aynı zamanda RE altında farklı formlar (Embas, Krepis vb.). Attika mezar kabartmalarında ayakkabılar: örneğin: H. Diepolder, Die attischen Grabreliefs des 5. und 4. Jh. V. Chr. Berlin 1931, Lev. 22;44;45;54.

b) Takı

Yunanlılarda öteki kültür alanlarında olduğu gibi, giyim kuşamın yalnızca işlevsel olan öğeleri, çoğu zaman, sanatsal bir biçimlendirmeden geçmiştir, öyle ki süs niteliğinin nesnenin kullanılabilirliğini bozacağı yerde bile durum böyle olmuştur. Örneğin, normal boyutundan büyük, figürlü veya süs nakışı tasvirli çengelli iğneyi ele alırsak, ünlü mitoloji sahnelerinin bile iğnenin kavsi üzerinde ya da iğnelikte çok ince bir işle canlandırıldığını görürüz. Böyle çengelli iğneler, geç geometrik ve erken arkaik dönemden beri Boiotia bölgesinde yaygındı. Başka bir örnek olarak zengin bir şekilde süslenmiş topuzları ve genelde normal aşı uzunlukları ile elbise iğneleri verilebilir: bu iğnelerden 82 cm uzunluğunda bir örnek ele geçmiştir.

Asıl anlamında elbisenin işlevsiz bir parçası olan takı, çoğu bugün hâlâ kullanılan biçimler gösterirdi; yüzükler,

bilezikler veya pazuya takılan halkalar, kulak takıları, zincir kolyeler, boynu kavrayan bantlar veya periskelidia denen kalça kuşakları ve vücudun üst kısmında iki ucu omuzlara tutturulmuş, göğüs üzerine sarkan zincir bantlar ve bunun gibi elbiseye dikilen süs plakları kullanılırdı. Her ne kadar bu alanda bilimsel araştırmanın açıklaması gereken daha bir çok nokta kalıyorsa da, Antikçağ yazınından alınan bilgiler, tapınak envanterleri, sanat eserlerindeki tasvirler ve özellikle çok sayıda ele geçmiş orijinal parça aracılığıyla, geometrik dönemden itibaren açık olarak stil değişimi ve eğilimi takip edilebilmektedir. Yüksek klasik dönemde -Thukydides'in Metria hestes dönemi- takı kullanılmasında görece olarak bir azalma olmasına karşın takıların belli bir tercih gördüğü dönemler de söz konusudur: Yunan- İyon doğu bölgesinin altın takılarda başı çektiği, erkeklerde de kısmen boyun ve kulak süsleri taktığı Arkaik çağ, daha sonra geç Klasik ve erken Hellenistik dönemlerden söz edilebilir. Bu son iki dönemde, altın süsler alanındaki el sanatı yapıtları hemen hemen hiçbir zaman ve hiçbir yerde olmadığı gibi bir gelişme göstermiştir. O zaman bölümünün altın süs eşyaları için en zengin buluntu bölgeleri içerisinde bir taraftan Yunan kuyumculuk yapıtlarını ithal eden, diğer yandan da bizzat Yunan kuyumcularına iş veren barbar İskitler ülkesi ve Magna Graecia'da kendisine özgü bir elişçiliği geliştiren Taranto'dur. Makedonya bölgesindeki kazılarda, son yıllarda, Arkaik dönemden (örneğin Sindos nekropolü) geç klasik döneme ve hellenistik çağa (örneğin Amphipolis, Veroia, Vergina mezarları) ulaşan ve gerek sanat gerek işçilik açısından çok kaliteli bulunan altın takılar ortaya çıkarılmıştır.

Yoksul halk tabakası insanları için her yerde ucuz malzemedен (bronz, cam vb.) de, altın yerine geçecek altın yaldızlı pişmiş topraktan da takılar vardı; bazı belli takı formları da şaşılacak derecede doğru bir biçimde taklit edilirdi.

Duruma göre takıların muska, nazarlık niteliği taşıdığı da olurdu. Üzerinde sihirli yazıların veya işaretlerin yer aldığı çok sayıda yüzük taşı ve gerdanlık şüphesiz bu türe aittirler.

Takı hakkındaki zengin literatürden tercihen: P. Amandry, P. Amandry, *Collection Hélène Stathatos. Les bijoux antiques*. Strasbourg 1953. G. Becatti, *Orificerie antiche dalle minoiche alle barbariche*. Roma 1955. H. Hoffmann, P. F. Davidson, *Greek Gold. Jewellery from the Age of Alexander*. Mainz 1965. B. Segall, *Zur griechischen Goldschmiedekunst des vierten Jahrhunderts v. Chr. Eine Schmuckgruppe im Schmuckmuseum Pforzheim*. Wiesbaden 1966. E. Bielefeld, *Schmuck*. Göttingen 1968 (*Archaeologia Homerica*. I. C.). A. Greifenhagen, *Schmuckarbeiten in Edelmetall*. 2 Cilt. Berlin 1970-75 (Staatl. Museen Preuß. Kulturbesitz. Antikenabteilung, Berlin). R. Laffineur, *L'orfèvrerie rhodienne orientalisante*. Paris 1978. R. Higgins, *Greek and Roman Jewellery*. London 1980. E.M. De Juliis, *Gli ori di Taranto in età ellenistica* (Katal. Ausst. Milano/Taranto 1984-86). Milano 1984. B. Deppert-Lippitz, *Griechischer Goldschmuck*. Mainz 1985. Tek takı formları: K. Hadaczek, *Der Ohrschmuck der Griechen und Etrusker*. Wien 1903. (Abh. des archäolog.-epigraph. Seminars der Uni. Wien. 14) J. Boardman, *Greek Gems and Finger-rings. Early Bronze Age to Late Classical*. London 1970. M. S. Ruxer, *Historja naszyjnika greckiego*. Poznan 1938. I. Blanck, *Studien zum griechischen Halsschmuck der archaischen und klassischen Zeit*. Diss. Mainz 1973. Köln 1974.

İskit mezarlarındaki altın buluntular üzerine: M. I. Artamonov, Treasures from Scythian Tombs in the Hermitage Museum Leningrad. London 1969. Boiotia çengelli iğneleri: iyi resimlerin olduğu, R. Hampe, Frühe griechische Sagenbilder in Böotien. Athen 1936, Lev. 1-17. Yunan elbise iğneleri için: P. Jacobsthal, Greek Pins and their Connexions with Europe and Asia. Oxford 1956. Büyük iğne üzerine S. 90. Altın takıların Terrekotta taklitleri için: I. Blanck, Griechische Goldschmuckimitationen des 4. Jh. v. Chr. Antike Welt 1976, 19 vd. Amuletler için: C. Bonner, Studies in Magical Amulets Chiefly Graeco Egyptian. Ann Arbor 1950. (Univ. of Michigan Studies. Humanistic Series. 49.).

c) Saç biçimi

Homer'in destanları aracılığı ile erken dönem Yunanistan'ında her iki cinsin de uzun saçla sahip olduğu belgelenmektedir. Antikçağ eserlerinde gösterildiği gibi bu özellik bütün arkaik çağ boyunca devam etmektedir. Burada saç iki temel forma ayrılmaktadır: birinde saç kulakların arkasında enseden sırtta verilmekte, diğerinde ise kulak arkasına taranan saç öne verilmekte ve göğüs üzerinde yer almaktaydı. Her iki temel form, saçın ya olduğu gibi, kütle halinde ya da bir kaç örgüye ayrılması gibi değişik çeşitlere sahipti. Çoğunlukla saç yuvarlak bir bant ile başın tepesine sıkı olarak bastırılır, ense saçıysa gevşek bırakılırdı, bazen de ucu en sonda düğümlenir ve böylece yukarıya doğru da kaldırılabilirdi. İÖ 7 yy. ortasında birkaç yıl boyunca sürmüş bir modada ise, saç ense ortası hizası yüksekliğinde veya biraz daha aşağıda yatay olarak kesilirdi. Genelde toplu bir kütle biçiminde kulakları örten saçlar

çoğunlukla yatay kertiklere ayrılır, böylece bu saç biçimi için elbette başka birinin saçını takmak söz konusu olmadığı halde ‘basamaklı peruk’ deyimini kullanılırdı. Yaklaşık olarak İÖ 6. yy. ortalarında aşağı sarkan saçların yanısıra, daha önce sadece ender olarak görülen bir saç biçiminin, enseye verilen uzun saçların bir bant ile bağlanıp saçın geri kalan kısmının tekrar serbest olarak dışarıya verildiği bir biçimin tercih edilmeye başlandığı görülür. Bu saç biçimi Thukydides’in (1,6) krobylos deyiminden dolayı arkeolojide ‘saç torbası’ olarak adlandırılırsa da, bu deyim in doğru olup olmadığı haklı olarak tartışma götürür.

İÖ 6. yy.’ın ilk yarısından itibaren erkeklerde uzun saç yanında kısa saç da görsel tasvirlerce belgelenmektedir. Kısa saç modasının genelde atletler için olağan olduğu ve İÖ 6 yy.’da spora karşı olan ilgi sonucu yaygınlaştığı tarzındaki sık sık dile getirilen görüşü vazo üzerindeki tasvirler doğrulamaz; zira bu tasvirlerde kısa saça önceleri seyrek rastlandığını, daha sonra ise bunun çoğalarak tüm yaş dilimleri üzerinde yaygınlaştığını görmekteyiz. Kısa ve uzun saçın birlikte görüldüğü sürece, kısa saç aynı zamanda tıpkı Homeros’un (İliada 23, 46) zamanında olduğu gibi bir matem işaretiydi. Klasik dönem başlarında erkeklerde az çok kısa saç hep uzun saçın önüne geçmeye ve kadınlarla erkekler saç biçimleriyle birbirlerinden ayrılmaya başlamadan önce, iki tane saç örgüsünün başın arkasına atılması sevilen bir modaydı.

Kadın klasik çağda ve sonrasında uzun saç biçimi ile kalmıştır. Kadının saçına genelde mitra⁶ ile veya saç bağlarıyla sayısız biçimler verilebildiğini kronolojik olarak gösteren vazo ve sikke tasvirleri şekil 14’te sunulmaktadır.

6 Yun. mitra: alınbantı (Çev.)

Arkaik ve klasik çağlarda Yunanistan'da sakal oldukça yaygındı. Dolgun, tam bir sakal söz konusuydu ve itinalı bir kesim ile aşağıya doğru sivrilen bir biçim (Sphenopogon) veriliyordu. Buna karşılık gençler -Kuros heykelleri ve vazo tasvirlerine göre- delikanlılık yıllarının sonuna kadar itinalı olarak traş olmaktadır, zira sakal yeni yetmelik dönemi tasvirlerinde çok ender olarak görülmektedir.

Yine vazo üzerindeki tasvirlerle göre arkaik çağda bıyık genelde traş (mystax) edilmekteydi ve hatta daha sonraki dönemde Aristoteles'in (Plutarch, Kleomenes 9) bildirdiğine göre bu durum Sparta'da resmi olarak bir zorunluluktur. Zamanımıza değin şu ilginç nokta saptanagelmıştır ki, bir hükümdar ya da onun gibi güçlü birinin kendisi için seçtiği sakal ve saç biçimi, sakallı ve/veya bıyıklılara örnek olur ve o moda hızla benimsenerek yayılır, yerleşir. Bunun gibi Büyük İskenderin sinekkaydı traşlı yüzünün örnek alınarak sakalsızlığın yaygınlaşmasına ne Bizans ve Rodos'taki gibi devlet yasaları, ne komedyenlerin alayları ve ne de filozofların geleneksel sakallarında direnmeleri (Athenaios 13, 546 vd.) engel olabilmıştır. Doğal olarak bir modanın yaygınlaşması için belli bir zaman gerekmektedir, çünkü Antikçağ'da günümüzdeki gibi moda dergileri yoktu ve bu süreç günümüzden daha uzun sürmekteydi. İlginç olarak tespit edilen -antik dönem giyim ve kuşamı için tek örneklerin kaynak olarak verilmesi açısından- bir buluntu da, aşağı İtalya'daki bir apulia vazosunda Pers'lerle yapılan savaşta Büyük İskenderin sakallı olarak gösterilmiş olmasıdır. Anlaşılan Büyük İskender'in sakalsızlık modası onun Perslere karşı olan zaferinden sonra da henüz

A

B

C

D

E

F

G

H

I

J

K

L

M

N

O

P

Q

R

S

T

aşağı İtalya'ya kadar girmemişti. Fakat İÖ 300'de aşağı İtalyada da yeni bir moda kendisini göstermiş olmalıydı, zira Varro'ya göre (De re rust. II, 11, 10) Sicilya'dan berberler ancak Roma'ya gelmekteydiler. Diadokhosların paralarının gösterdiği gibi hellenistik çağda traşlı erkek yüzüne karşı tepkiler söz konusuydu, fakat yine de Yunan bölgelerinde bütün olarak tam sakallı bir çehre Roma İmparatoru Hadrianus döneminde (117-138) tekrar genel bir modaya dönüşmüştür.

W. Bremer, Die Haartracht des Mannes in archaisch-griechischer Zeit. Diss. Gießen 1911. J. Fink, Die Haartrachten der Griechen in der ersten Hälfte des ersten Jahrtausends vor Christus, J. Fink, H. Weber, Beiträge zur Trachtgeschichte Griechenlands içinde, Würzburg 1938. R. Hirschmann L'acconciatura. Una storia della moda dei capelli dall'antichità fino ai giorni nostri. A cura di M. Jedding-Gesterling, G. Brutscher. Neumünster 1988 içinde. RE, Haartracht und Haarschmuck maddesi altında (Steininger). Der kleine Pauly, Haartracht. Haarschmuck maddesi altında (W.H. Gross). Erken dönem için: S. Marinatos, Kleidung, Haar-und Barttracht, Göttingen 1967. (Archaeologia

Şekil. 14: Yunan kadın saç modelleri ve baş örtüleri. A. İÖ 580 (Kadınbaşı amforasına göre. Beazley, ABV 16,2) B. İÖ 565 (François vazosuna göre. Beazley, ABV 76, 1) C. İÖ 550 (küçük usta kabına göre. Beazley, ABV 178, 2.) D. İÖ 510 (Euthymides vazosuna göre. Beazley, ARV2 23,7.) E. İÖ 510 (Peithinos vazosuna göre. Beazley, ARV2 115, 2.) F. İÖ 490 (Brygos-Ressamı vazosuna göre. Beazley, ARV2 369,5.) G. İÖ 460 (Syrakuza tetradrachmisine göre. Kraay-Hirmer 84 R.). H. İÖ 460 (88R ile aynı). I. İÖ 450 (89R ile aynı). J. İÖ 450 (90R ile aynı). K. İÖ 440 (92R ile aynı). L. İÖ 440 (93R ile aynı). M. İÖ 413 (102R ile aynı). N. İÖ 405 (Syrakuza dekadrachmiye göre. Kraay-Hirmer 119). O. İÖ 300 (syrakuza 100-Litrasına göre. Kraay-Hirmer 130). P. İÖ 4. yy. sonu. (Mottola'daki bir altın yüzüğe göre. Becatti, Oreficerie Lev. 83). Q. İÖ 290 (Gnathia vazosuna göre. Inst-Neg. 62. 1168.) R. İÖ 221-204 (IV. Ptolemaios'un altın oktadrachmisine göre. Kraay-Hirmer 808.) S. İÖ 125-121 (Syrakuza tetradrahmisi. Kleopatra Thea. Kraay-Hirmer 756.) T. İÖ 52-30 (Bronz sikke. Kleopatra VII. Giacosa, Ritratti di Auguste, Lev. I.).

Homerica. I, A ve B.). Arkaik dönem heykeltraşisi üzerindeki en iyi bakış için: G. M. A. Richter, Korai. Archaic Greek Maidens. London 1968. aynı., Kouroi. Archaic Greek Youths. 3. baskı. London 1970. Krobylos için: A. Rumpf, Tettix. Symbola Coloniensia Iosepho Kroll sexagenario oblata içinde. Coloniae 1949, s. 85 vd. Sakal biçimi için: RE, Bart maddesi altında (A. Mau). Der Kleine Pauly, Bart maddesi altında (W.H. Gross). Aşağı İtalya vazosu üzerinde Büyük İskender tasviri: H. Heydemann, Alexander d. Große und Dareios Kodomannos auf unteritalischen Vasenbildern. Halle 1883. (Hallisches Winckelmannprogramm).8.) Büyük İskenderden sonra sakal biçimi: A. Rumpf, Römische historische Reliefs. Bonner Jahrb. 155/156, 1955/56, 112 vd. öz. S. 124 d.

B. Romalılarda

a) Giyim

Romalıların yaşamında giyime bazı yönlerden Yunan anlayışındakinden farklı bir anlam yüklenmiştir. Yunanistan'da elbise kişiye ait bir olgu iken, yani herkes genel olarak moda çerçevesinde, özel zevkine ve olanaklarına göre giyinirken, Romalılarda kişinin toplum içerisindeki giyimi sadece katı bazı kurallarla belirlenmekle kalmamış, yasal düzenleme altına alınmıştı. Sadece Roma vatandaşı toga giyebilirdi. Bunun rengi ve bordürlerinin genişliği, giyenin patrisyenler, şövalyeler veya sıradan halk kesiminden hangisine ait olduğunu gösterirdi. Yine aynı şekilde, ayakkabının bazı formları da giyen kişinin konumunu belli ederdi. Ayrıca bazı manto türlerinin toga üzerine giyilmesi yakışsız görülürdü. Stola sadece yaşlı Romalı kadınlara

özgüydü. Elbette bu kurallar sürekli ihlal edilmekteydi, en azından, resmi olmayan durumlarda veya ülkenin diğer bölgelerinde insanlar giyim tarzına Roma şehrinden daha az katı kurallar ile dikkat etmekteydiler. Sonuçta birbirine paralel olarak bir resmi ve bir de günlük giyim söz konusu idi.

Antikçağ'ın yazınsal eserlerinde Roma sakinlerinin en eski dönemlerde giydikleriyle ilgili olarak verilen dağınık bilgiler, Roma şehri kazılarında arkaik dönemle ve bu konuyla ilgili az nesne bulunduğu için tam olarak somutlaşmamıştır. Fakat Roma şehrinin kazılarında gün ışığına çıkartılan -insan tasvirleri, genel olarak, mimari terrakottalar ve bronzdan heykelciklerde görülür- buluntular Etruria'dakiler ile benzerlik göstermektedirler. Böylece Etrüsklerin erken dönem eserlerinden Roma giyimi için de kısmi olarak bazı bilgiler çıkarmak mümkündür. Çok sayıdaki İÖ 7 yy. ve erken 6 yy. erkek tasvirleri giyim eşyası olarak sadece bir peştemalı göstermektedirler. Bu dönemde her iki cinsten de vücudu tam olarak örten giysi olarak, khitona benzeyen bir elbise üzerine atılan, örneğin Caere'deki Tomba delle Cinque Sedie'deki terrakotta heykelciklerinde olduğu gibi, dikdörtgen bir kumaştan meydana gelen bir manto vardı. Khiton benzeri giyimlerin erken arkaik dönemde ağır kumaştan, yünden yapıldığı görülürken, daha sonraki dönemlerde bu, tümenden Yunanistandaki keten khitonlara benzer bir tarz almıştır. Kadınlar bunu kural olarak ayaklara kadar veya biraz daha yukarı gelecek şekilde giyerken, erkekler baldır hizasında veya biraz daha kısa giymekteydiler. Khiton üzerine giyilen çok çeşitli mantolar ve canlı örnekleri hakkında arkaik ve klasik dönem mezar resimleri iyi bir fikir verirler.

Geç Cumhuriyet döneminden beri görsel sanatlardaki tasvirlerde gösterildiği gibi en önemli Roma giyimi olan, Roma vatandaşlarını özgür olmayanlardan, Romalı olmayanlardan ve özellikle Yunanlılardan ayıran toga ile başlamak istiyoruz. Arkeolojik eserler ve yazınsal kaynakların aktarımlarından görüleceği gibi, bu elbise köken olarak sadece Roma kentine özgü değildir, daha çok orta İtalya ve Etrüsk kökenlidir. Yunan himation'undan farklı olarak yünlü kumaştan oluşan Roma togası yuvarlak, kumaşının vücut üzerinde darlaştırıldığı (toga exigua) Cumhuriyet döneminde ise, yarım daireli bir kesime sahipti. Augustus döneminden başlayarak da kumaş çok bollandığından togaya bürünme biçimi de buna yakından bağlı olarak değişmiştir. Elbise iki tane dairesel parçadan kesilir, bu parçalardan bir tanesi büyük diğeri ise daha küçük olurdu. Küçük dairesel parça ötekinin üzerine katlanır ve böylece toga iki kattan oluşurdu. Toganın bilinen o 'klasik' formu, kendine özgü kıvrımları ve kumaş kabarıklıklarıyla yani sağ omuzdan inip sağ kolun dış kenarı üzerinden geçerek sağ dize kadar sarkan ve oradan yukarıya doğru verilen ve sağ koltuk altından sol omuza gerilmiş bir kılıç askısına benzetebileceğimiz eğri çizgi yani balteus ile onun üzerinden aşağı doğru sarkan bir kumaş kabarıklığı olan umbo ile meydana gelirdi. Toganın bu formu (Lev. VI. res. 13) sayısız heykellerle tam olarak doğrulanabilir. İmparatorluk döneminde zamanla elbisenin yapısı değişikliğe uğramıştır: Traianus-Hadrianus döneminde umbo kaybolur (Lev. VI. res. 14 sağdaki), Severuslar döneminden başlayarak göğüs üzerinde çarpraz olarak gerilmiş ve tahta

görüntüsünde bir kumaş parçası olan contabulatio yer alır. Togayı kendine özgü görünümünü vererek kuşanmak için, giyilmesinden önce uzun bir zaman ve emek ile kıvrımlarının doğru olarak düzenlenmesi gerekirdi. Elbise olarak pek rahat olmayan, böylesine karışık bir giyim, doğal olarak İmparatorluk döneminde zamanla günlük yaşamda ihtiyaç dışı kalmış ve sadece İmparatorluk kabullerinde, resmi ve bayram kutlamalarında (kurban törenlerinde, dava duruşmalarında, client'in efendisini ziyaretinde) giyilir olmuştur.

Toga böylece asıl anlamı ile artık özel yaşamın giyimi olmaktan çıkıyordu. Bir 'devlet giysisi' olarak togaya, saygıdeğer yaşlı Roma kadınlarının stolası denk gelmekteydi. Yazınsal metinlerde bu giysi ayaklara kadar inen ve alt kenarına özel şerit (instita) dikili bir giyim olarak tasvir edilmektedir. Erken İmparatorluk dönemindeki bir çok giyimli kadın heykelinde stola, tunica üzerine giyilen; omuzlar üzerinde bant formunda iki askı ile tutturulan uzun ve bol kıvrımlı bir giysi olarak doğru bir şekilde tespit edilebilmektedir.

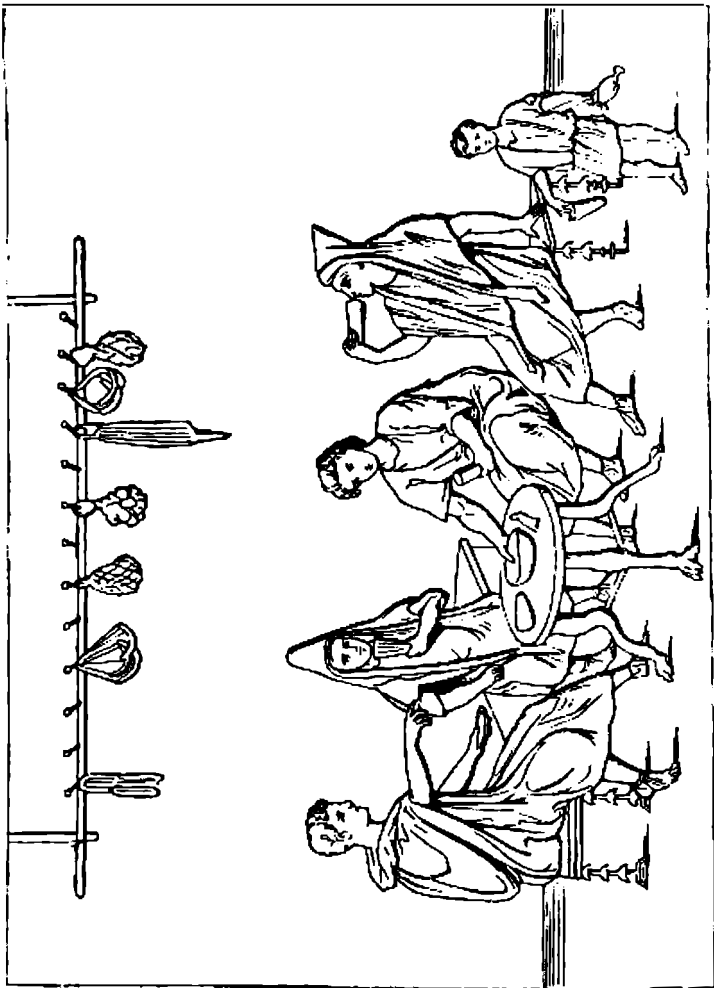
Günlük giyimde stola erkeklerin togasından daha önce kullanım dışı kalmıştır. Günlük yaşamın asıl giyimi bir birine dikilmiş bir ön ve bir arka parçadan oluşmuş ve genel anlamda Yunanlıların khitonuna denk gelen tunika idi. Erkeklerde dize kadar gelen tunica kadınlarda daha uzun olarak giyilirdi. Önceleri kolsuzdu; genellikle kadınların giydiği geniş bir biçiminde, kemerden, tıpkı geniş khiton-da olduğu gibi, yarasa kol tipi açık kollar çıkardı. Çoğunlukla insanlar üst üste iki tunicayı giyerlerdi ve üstteki,

kural olarak, omuzdan aşağıya doğru giden iki tane kırmızı şerit ile süslenirdi. Böyle clavus'lara daha Etrüsk eserlerinde bile rastlanır. İmparatorluk döneminde dikişle kapatılmış kollu, daha sonra da uzun kollu tunicalar ortaya çıkmıştır. Tunicanın çok geniş kollu bir uzun varyasyonu da İS 3 yy.'dan itibaren görülen dalmaticadır; bu, her iki cins tarafından da giyilmekte idi. Tunica, elbette bazı değişikliklere uğrayarak bugüne kadar gelmiş olup hristiyanların dinsel tören giysisi olarak Katoliklerin dinsel törenlerinde hâlâ yer almaktadır. Üst elbise olarak mantonun değişik formları kullanılmaktaydı. Tunica üzerine paenula giyilirdi. Bu, huni şeklinde, kolsuz, başın geçirilmesi için çoğunlukla V şeklinde bir deliği olan bir giysi idi ve ön kısmı erken ve orta İmparatorluk döneminde yarı yarıya (Rölyef: Lev. VI, res. 14 soldaki), daha sonra ise bütün uzunluğunca dikişli olurdu. Daha çok kış ve yolculuk mantosu olarak yünlüden, fakat bazen de daha hafif ve şık kumaştan yapılan paenula, sıradan insanlarca Traianus döneminden başlayarak resmi törenlerde toga yerine giyilmiştir. Kadın mantosu olarak kullanıldığında, erkek paenulasından daha uzundu ve önü tümüyle kapalıydı. Toga üzerine de giyilen ve hafif bir manto olarak yağmura karşı koruyucu olan, çok renkli kumaştan oluşan bir giyim de lacerna idi. Kesiminde yarım daire formu olan bu elbise Yunanlıların khlamysine benzer tarzda göğüs üzerinde veya sağ omuzda bir çengelli iğne ile tutturulurdu. Köken olarak doğuya (Pers) ait olduğu tahmin edilir; her halükârda bu elbise hiç bir zaman paenula gibi resmi 'Romanus habitus'a dahil edilmemiştir. Lacerna en çok, (Rölyef: Lev. VI, res. 14 ortadaki) sahne

oyunlarına gidilirken toga üzerine giyilirdi; fakat bununla ilgili değişik bir âdet vardı, tiyatrodaki yüksek tabakadan önemli kişiler selamlanacağı zaman lacerna, toganın üzerinden çıkarılırdı. Orta ve geç İmparatorluk döneminde üst giyim olarak erkeklerde pallium ve kadınlarda palla mantoları kullanılırdı ve bunlar Yunanlıların himationuna denk giysilerdi.

Roma İmparatorluğunun İtalya'dan uzakça eyaletlerinde, özellikle kuzey bölgelerinin yerli halkı nezdinde, iklim şartlarının farklılığından dolayı, yukarıda sözü edilen biçimlere benzemeyen giyimler de vardı. Böyle köken olarak yabancı bazı elbise biçimleri Romalılarda kabul görmüş ve geniş bir alana yayılmışlardır. Örneğin Galya'dan alınan, ağır bir kumaştan yapılmış bir pelerin olan birrus veya yine Galya kökenli huni biçimli, omuzlara kadar ulaşan ve genelde işçiler ile köleler tarafından kullanılan bir başlık olan cucullus gibi. (Duvar resmi: Şekil. 15). Pantolon (braccae) ise Traianus döneminden beri dize kadar ve daha sonraları ayak bileğine kadar gelen uzunluğuyla Galya, Germania ve Dakya halkının bir giyimi olarak Roma asker kostümleri arasına alınmıştır. Fakat sivil halk içerisinde, en azından Roma İmparatorluğunun Akdeniz bölgelerinde, geç Antik döneme kadar oldukça ender olarak görülmüştür.

Antikçağ giyimi üzerine olan bilgimiz dolaylı kaynaklara dayandığı sürece zorunlu olarak eksik kalacaktır; zira bu giyimlerin örneğin kumaşın kalitesi gibi çeşit zenginliği konusunda somut bilgiyi ancak orijinal eserler verebilir. Bu elbiselerin değişik çeşitlerinin aslında daha fazla olduğunu

Şekil 15: Roma meyhane sahnesi. Pompei'de duvar resmi. (Schreiber, Kulturhist. Bilderatlas, Lev. 78'e göre)

örneğin Diokletianus'un İS 300 yıllarındaki en yüksek fiyatları belirleyen tarifesı gösterir. Söz konusu fiyat listesinde, sadece birrus ile ilgili bir düzine farklı tür belirtilmiştir, dalmatica için ise, ketenden nakışsız basit parçalardan, tümenden ipekten yapılmış mor renkli şeritlisine kadar birçok çeşit kayıtlıdır. Bu döneme veya biraz daha erkene tarihlenen en eski orijinal giysilerden bol miktarda Mısır mezarlarında bulunmuştur. Ölüye çoğunlukla bir çok tunica üst üste giydiriliyor ve onları da kapsayacak biçimde vücut büyük bir kumaş parçasına sarılıyordu. Bunun dışında bu elbise formları diğer bölgelerdeki çağdaşı tasvirler ile benzerlik gösterirler; burada Sicilyadaki Piazza Armerina villasındaki mozaikleri hatırlatmak gerekir. Bu mozaikler, giyim konusunda tam bir örnek katalogu gibidir. Mısır'daki elbise buluntularının büyük bir kısmını oldukça uzun ve geniş olan, bu nedenle bir kemer ile giyilmek zorunda kalınan kollu tunicalar oluşturmaktadır. Bunlar kural olarak tek bir parçadan dokunmuş ve bu iki parça yan kısmında bir birine dikilmiştir. En basit tunicalar oldukça kaba ve nakışsız bir ketenden yapıldı. Fakat, elbette, müzelerde kısmen iyi kalitede örnekler de yer almaktadır. Bu elbiselerin en önemli süslemelerini boyundan dikey olarak göğüse ve sırtta inen şeritler, yani geleneksel clavuslar oluştururlar. Bunun dışında süs olarak omuz üzerinde ve tunicanın üst kısımlarında genelde yuvarlak bazen de dikdörtgen süslemeler olurdu; kollara süs şeritleri takılırdı. Elbisenin bu tarz süslenişı görsel tasvirlerden bilinmektedir. Tunicalar çoğunlukla ketenden, ender olarak yünden olurdu; ancak Mısır'da tümüyle ipekten yapılmış ve

oldukça geç döneme ait (İS 6-7 yy.) örnekler de bulunmuştur. Fakat Romada San Pietro katedralinin altındaki nekropolden İS 2 yy. tarihlenen ipekten iki tane kadın tunicası parçaları, daha o dönemde bile o pahalı maddeden giysi yapıldığını ispatlamaktadır. Romadaki bu iki tane kadın tunikasında da renkli clavuslar olduğu dokumanın içine karışmış örneklerden anlaşılmaktadır. Mısır gömü yerlerinin büyük dikdörtgen biçimi bezleri, hemen hemen hiçbir zaman tek başına elde edilemediğinden, esas olarak palium gibi bir giyim parçası mı olduğu yoksa bir örtü olarak mı kullanıldığını tam olarak açıklayamıyoruz. Buna karşı örgü yün çoraplar ve başlıkları giyimin bir parçası olarak adlandırılabiliriz. Mısır'daki buluntular, yoksul örnekleri dışında, toplumun orta tabaka insanlarına aittirler.

Sayfa 53'te Antikçağ giyimini toparlayıcı bir şekilde veren eserler dışında, özel olarak Roma giyimi üzerine tercihen şu literatür verilebilir: L. M. Wilson, *The Clothing of the Ancient Romans*. Baltimore 1938. (The Johns Hopkins University Studies in Archaeology. 24.). L. Bonfante Warren, *Roman Costumes. A Glossary and Some Etruscan Derivations*. Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. içinde. Bd. 1, 3. Berlin, New York 1973, s. 584 vd. L. Bonfante, *Etruscan Dress*. Baltimore, London 1975. I. L. Sebesta, L. Bonfante, *The World of Roman Costume*. Madison 1994. RE: tek tek elbise isimleri altında (Toga, Tunica vb.). Roma geç antik dönemi giyimi için: J. Wilpert, *Die Gewandung der Christen in den ersten Jahrhunderten*. Köln 1898. M. L. Rinaldi, *Il costume romano e i mosaici di Piazza Armerina*. RIA 13/14, 1964/65, 200 vd. Roma'daki ipek Tunicalar için: H. Granger Taylor, *Two Silk Textiles from Rome*. Bull. de liaison du Centre international d'étude des textiles anciens 65, 1987, 13 vd.

Toga için: M. Wilson, *The Roman Toga*. Baltimore 1924. (The Johns Hopkins University Studies in Archaeology.1.). H. R. Goette, *Studien zu römischen Togadarstellungen*, Mainz 1989. Orta İtalya Togaları veya Toga benzeri giyimleri için: G. Hafner, *Etruskische Togati*. Antike Plastik. içinde. Yayıncı. W.-H. Schuchhardt. Cilt.IX Berlin 1969, s. 23 vd. Cumhuriyet dönemi Toga exigua için. F. Goethert, *Zur Kunst der römischen Reubublik*. Diss. Köln 1931, s. 15 vd.

Nihayet Stola üzerine: B. I. Scholz, *Untersuchungen zur Tracht der römischen matrona*. Köln 1992 (Scholz tarafından Stola institasının omuz üzerindeki askılarla ile özdeşleştirilmesi pek inandırıcı değildir.). Roma mantoları üzerindeki eski literatür çalışmalar ile geçerliğini korumaktadır: F. Kolb, *Römische Mäntel: paenula, lacema, μανδύη*. RM 80, 1973, 69 vd. Cucullus için: W. Deonna, *De Télesphore au 'moine bourru'*. Dieux, génies et démons encapuchonnés. Berchem-Brüssel 1955. (Collection Latomus. 21.)

Eyaletlerdeki giyim için: J. Cremosnik, *Die einheimische Tracht Noricum, Pannoniens und Illyricums und ihre Vorbilder*. Latomus 23, 1964, 760 vd. J. Garbsch, *Die norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert*. München 1965. (Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte. 11.) G. Ville, *Recherches sur le costume dans 'Afrique romaine. Le pantalon*, Africa 2, 1967/68, 139 vd. J. P. Wild, *Clothing in the North-West Provinces of the Roman Empire*. Bonner Jahrb. 168, 1968, 166 vd. J. P. Wild, *The Clothing of Britania, Gallia, Belgica and Germania Inferior*. In. *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* 2, 12, 3. Berlin 1985, 362 vd.

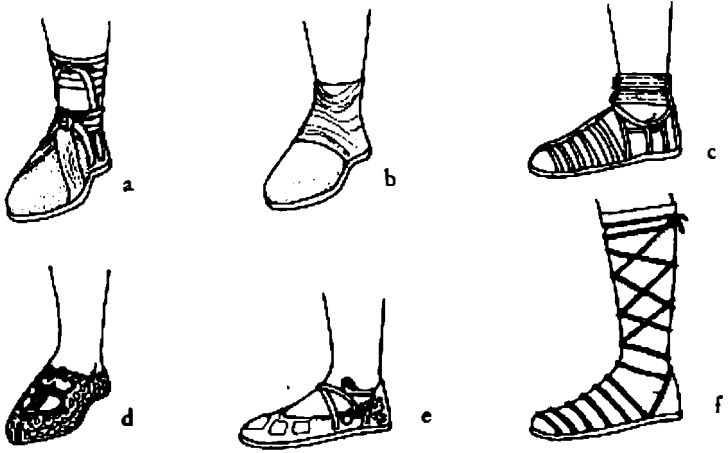
Normalde bir Romalı ne dışarıda ne de evde bir başlık giyerdi. Fakat kurban ve dualar gibi dini olaylarda başın kapatılması bir gelenek idi. Bundan dolayı bir din adamı özel yaşamın alanına girmeyen ve burada üzerinde durmayacağımız belli bazı şapka türlerini giyerken, sıradan Romalı vatandaş, özel dini törenlerde bile, örneğin Lar denilen evi

kutsama törenleri sırasında olduğu gibi, başının ard kesimini toganın bir kısmı ile kapatırdı. Homo pius -yani dindar adam- olarak görünmek için özel kişiler de toga giyip ‘capite velato -baş örtülü-’ portrelerini yaptırmışlardır ve bu tip çok sayıda heykelde görülür.

Asıl başlık olarak, daha önce değindiğimiz huni benzeri cucullus dışında, tıpkı Yunanistan’da giyilmesi âdet olan biçimler tanınırdı. Güneşe karşı korunmak için petasus giyilirdi, işçiler, zanaatkârlar ve denizciler causia veya konik biçimde bir külah olan ve Yunan pilosunun tıpatıp aynı olan pilleusu kullanmaktaydılar. Pilleus aynı zamanda özgür olmanın da bir simgesi idi; bundan dolayı köleler serbest bırakıldıklarında bunu giyerlerdi; bu başlık aynı zamanda Saturnalia eğlentilerinde de kullanırlardı. İS 3 yy. sonlarında ortaya çıkan yayvan silindirik, kenarsız bir başlık birçok geç antik dönem eserlerinde tasvir edilmiştir. Bunu Vegetius’ta (De re militari I, 20) sözü edilen pilleus pannonicus ile bir tutabiliriz.

Roma başlıkları üzerine kapsamlı bir çalışma mevcut değildir. Başın kült açısından kapatılmasını ele alan: H. Freier, Caput velare. Diss. Tübingen 1963. RE’de tek tek şapka formları isimleri altında (Petasos, Pilleus vb.) verilmekte. Pilleus pannonicus için: H. Ubl, Pilleus Pannonicus, die Fellmütze des spätrömischen Heeres. Festschrift für R. Pittioni.2. Wien 1976, 214 vd.

Romalılarda ayakkabılar tıpkı Yunanlılarda olduğu gibi sandal, ayakkabı ve çizme olarak gruplandırılabilir. Sandalların (soleae veya sandalia) giyilmesi ev içindeki yaşam ile sınırlıydı ve bunlar ile sokağa çıkmak, özellikle toga altına giymek geleneklere aykırıydı. (Blümner, s. 222 dipnot 8’deki yazılı kaynakçalar). Dışarıya için ayakkabı calceus

Şekil. 16. Romalıların ayakkabıları. a) Calceus patricius (Roma'daki Marcus Aurelius'un atlı heykeline göre) b) Calceus (Mammius Maximus'un heykeline göre. Napoli.). c) Caliga (Anaglypha Traiani'ye göre. Rom) d) Carbatina (Saalburg'daki orijinaline göre) e) Campagus (Tetrachielerin heykellerine göre. Venedik.). f) Yüksek bağcıklı sandal. (Cherchell'deki mozaîğe göre).

idi; bu, tıpkı toga gibi, Roma vatandaşlığının işaretiydi. Sıradan vatandaşın ayakkabısı olarak calceus, ayak bileğinin üzerine kadar kapalı olur, üst kısmı yumuşak deriden yapıldı ve bilek üzerinde bir dolak gibi sarılırdı. (Şekil. 16, b). Doğal deri renklisinden başka calceus'un renklileri de giyilirdi; kadınlara özgü olan calceus muliebris genelde beyazdı ve erkek ayakkabısına oranla daha süslü işlenmişti. Calceusun basit bir türü de aynı zamanda pero olarak adlandırılırdı. Senatörler ve aristokrat kesim, konumlarının belirtilmesi amacı ile, normal calceustan kırmızı, daha sonraları siyah rengiyle ayrılan, tabandan ayak bileğine ve baldıra kadar giden ve daha sonra aşağı sarkan bağcığı ile

calceus senatorius veya patricius'u giyerlerdi. (Şekil. 16, a). Askerler, işçiler ve köylüler sağlam ve genelde çivili bir tabanı bulunan, sayası şeritlerden kesilmiş olan caliga giyerlerdi (Şekil. 16, c). Hem tabanı hem sayası deriden ayakkabı olarak carbatina vardı. Bu ayakkabının iyi bir şekilde zımbalanıp süslenmiş bir çok örneği kuzey bölgelerde çeşme buluntuları içerisinde ele geçmişlerdir. (Şekil. 16, d). Köken olarak bir asker ayakkabısı olan campagus, geç antik dönemde narinleştirilmiş formuyla çok tercih edilmekteydi. Bu ayakkabı ayak parmaklarını ve topuğu sarmakta, fakat ayağın üst kısmını açıkta bırakmaktaydı ve bir bağcık ile bağlanıyordu (Şekil. 16, e). Geç antik dönemde sıradan işçilerin ve halkın giydiği bir ayakkabı ise, yukarıda baldıra kadar bağcıklı, sağlam, ve Yunanlıların krepisine benzer bir sandal idi. (Şekil. 16, f).

Özel olarak Roma ayakkabıları üzerine Forrer ve Lau'nun sayfa 65'te (Burada 93?) verilen kapsamlı eserlerin dışındakiler: C. van Driel-Murray, Shoes in Perspective. Fundberichte aus Baden-Württemberg 20, 1986, 139 vd. H. R. Goette, Mulleus, Embas, Calceus. Ikonographische Studien zu römische Schuhwerk. JdI 103, 1988, 401 vd.

b) Takı

Romalıların giyimi içinde de takı, gereksinim için veya sadece süs olarak kullanılmasına göre ikiye ayrılabilir. İlk önce özellikle, eyaletler dahil tüm Roma egemenliği bölgesinde çok bol bulunan çengelli iğneden söz etmek gerekir. Bulunanların büyük kısmı sivil elbiselerden ziyade askeri kıyafete aitti. Bu iğneler, moda değişimlerine göre

ortaya çıkmış ayrı ayrı biçimleri ile -örnek vermek gerekirse, tataroku biçiminde kavisli olanlar, büyük, yuvarlak, genelde süslü bir levhaya sahip olanlar, gamalı haç forundakiler, veya geç Antik döneme özgü bitiş kısmındaki haç biçiminden dolayı soğanbaşı çengelli iğne diye adlandırılanlar -giyimli figürlerin tarihlenmesi de dahil- tarihlemede önemli bir yardımcı olarak kullanılır ve önemli bir rol oynarlar. Geç Antik dönemde değerli soğanbaşı çengelli iğneleri, öyle anlaşıyor ki, yüksek rütbeliler için belirleyici bir işaretti. Yine genelde oldukça sanatsal bir tarzda işlenen kemer tokaları da ihtiyaç amaçlı takıların alanına girmektedir.

Dar anlamında Roma takıları yani süs eşyası olarak kullanılanlar, çok sayıda orijinal buluntu olarak Roma İmparatorluğunun bütün bölgelerinde ele geçmiştir. Bunların İtalya'da en eski ve büyük miktarda olanları Vezüv şehirlerinden gelmektedirler. Altının daha Cumhuriyet döneminden beri süs takısı olarak kullanıldığını, oniki levha kanununda (Tab. X, 7) altının ölümler ile birlikte gömülmesinin yasaklanması ile çıkarabiliyoruz. İÖ 215 yılına ait lex oppia, bir kadının yarım ons'tan fazla altına sahip olmasını yasaklamaktadır. Bu hüküm bir çok bölgede tepki ile karşılaştınca 20 yıl sonra yürürlükten kaldırılmıştır. Bazı yazarlarca (Livius 9, 7, 8; 23, 12, 2; 46, 12; Plinius, nat. hist. 33, 18) dile getirilen eski dönemlerde sadece soyluların ve şövalyelerin altın yüzük takabilecekleri, buna karşılık sıradan vatandaşların sadece demirden yüzük takabilecekleri yolundaki bilginin doğru olabileceği pek inandırıcı değildir. Burada söz konusu olan herhalde altın yüzüğün bazı özel formlarıydı. Erken döneme ait Roma şehrinin altın

buluntuları ele geçmediğinden bu süs takılarını doğrudan doğruya incelememiz mümkün değildir. Fakat orta İtalya-Etrüsk bölgesinin o dönemdeki genel sanatsal yaratısından anlaşıldığına göre, Roma'da da, Etrüsk mezar buluntularında ortaya çıkarılan eserlerin benzerleri kullanılmış olmalıydı. Ünlü Latin bölgesi Lavinium'daki Aeneas kültü uygulamaları gereği bir Minerva tapınağına bırakılan ve İÖ 5 - 3 yy. dönemine ait normal insan boyutundaki adak heykelleri maddi durumu iyi çevreden kadınların, en azından dini merasim günlerinde, bol bol taktıkları altın süsler konusunda açık, somut bilgi aktarmaktadırlar. Burada tasvir edilenler büyük ihtimalle genç gelinlerdir. Bu terrakotta figürlerde görülen altın takıların (gerdanlıklar, sarkıntılı küpeler, zincir kolyeler, göğüse inen takılar) bazıları, gerçek figürleri üzerinden şekillendirilmişlerdir. Roma orijinal takıları içerisinde en çok rastlanılan türler, zincir kolyeler (monilia), küpeler (inaures), kol bantları (brachialia, armillae) ve özellikle yüzüklerdir (anuli). Yüzüklerin arasında da mühür yüzükleri önemli yer tutar. Bunların bazılarında kesme değerli taşlar, bazılarında ise cam hamuru gibi ucuz malzemeden taklitler görülür. Birbirine tutuşmuş iki eli concordia (birlik, uyum) simgesi olarak gösteren nişan yüzükleri de az değildir. Özgür Romalı çocukların, çocukluğundan toga virilis'e (bak yukarıda) sahip oldukları döneme kadar boyunlarında taşıdıkları altından yuvarlak amulet (muska, nazarlık) kapsüllerini, yani bulla'ları da burada söylemek gerekir. (Lev. VI. res. 13). Burada Etrüsklerden alınan bir geleneğin söz konusu olduğu hem yazınsal kaynaklar (Juvenalis 5, 164) hem de orijinal Etrüsk buluntularınca belgelenmektedir.

Roma ss eşyalarının sanatsal olarak ekillendirilmesine gelince, erken dönem İtalya buluntuları, rneğin Pompei ve Herculaneum'daki parçalar, düzgün bir bombe dış yüzeyin tercih edildiğini gösterir. Bunun, daha önceden de geç dönem Etrüsk takısının bir niteliği olduğu bilinir. Daha sonraki örneklerinde giderek renkli taların bol kullanılması ve itinalı bir işçilik ile süslemenin daha çok tercih edildiği görülmektedir. Altın sikkeler de pandantif olarak boyuna asma yoluyla sevilerek kullanılmışlardır. Roma devleti sınırları içerisinde bir çok takı atölye merkezleri vardı ve bunlar kendi stiline, Yunan bölgesindekiler ise, Hellenistik geleneğe sahiptirler. Bundan dolayı Roma İmparatorluğundaki bütün takıları 'Romalı' yerine 'Roma dönemine' ait olarak adlandırmak gerekir. Fakat Roma kentinin bir takı üretimi merkezi olduğu, bulunmuş bir miktar kuyumcu yazıtından anlaşılmaktadır.

Yoksul insanlar için değerli madenler yerine daha uygun fiyata bronzdan, demirden, camdan ve kemikten takılar vardı. Bir fosil kömür olan siyah kehribardan yapılmış takı ve süs eşyası, Germany, Galya ve Britanya eyaletlerinin bir özelliğiydi.

Antik ss takıları üzerine yukarıda verilen geniş kapsamlı eserlerin dışında, Roma ss takıları üzerine olan literatürden seçilmiş bazı alımalar: C Barini, *Ornatus muliebris. I gioielli e le antiche romane*, Torino 1958 (zellikle antik yazılı kaynakları açısından zengin) C. Carducci, *Oreficerie romane.: Ori e argenti dell'Italia antica.* içinde. 1961 (Torino sergisi kataloğu). Torino 1961. S. 129 vd. A. Lipinsky, *Ori, argenti, gioielli del mondo tardo-romano, paleocristiano e paleobizantino in Italia fino al movimento iconoclasta.* Corsi di Cultura sull'arte ravennate e bizantina. içinde. Ravenna 28.3.-10.4.1965. Ravenna 1965,

s. 104 vd. B. Pfeiler, Römischer Goldschmuck des ersten und zweiten Jahrhunderts n. Chr. nach datierten Funden. Mainz 1970. Jardat El-Chehadeh, Untersuchungen zum antiken Schmuck in Syrien. Diss. Berlin 1972. A. Böhme, Schmuck der römischen Frau. Aalen 1974. (Kleine Schriften zur Kenntnis der römischen Besetzungsgeschichte Südwestdeutschland. 11.). B. Deppert-Lippitz, Römischer Goldschmuck. Stand der Forschung. In: Aufstieg und Niedergang der römischen Welt 2, 12, 3. Berlin 1985, 117 vd. L. Pirzio Biroli Stefanelli, L'oro dei Romani. Gioielli di età imperiale. Roma 1992 (zengin bibliografya ile birlikte). Vezüv şehirlerindeki buluntular için: L. Breglia, Catalogo delle oreficerie del Museo Nazionale di Napoli. Roma 1941. R. Siviero, Gli ori e le ambre del Museo Nazionale di Napoli. Firenze 1954. A. D'Ambrosio, Gli ori di Oplontis. Gioielli romani dal suburbio pompeiano (1987 Roma sergisi kataloğu). Napoli 1987. Çengelli içneler için: W. Jobst, Die römischen Fibeln aus Lauriacum. Linz 1975 (Forschungen in Lauriacum 1975) (toparlanmış bibliografya ile birlikte). Parmak yüzükleri için: F. Henkel, Die römischen Fingerringe der Rheinlande und der benachbarten Gebiete. Berlin 1913. Etrüsk süs takıları için: M. Cristofani, M. Martelli (Yayıncı), L'oro degli Etruschi. Novara 1983. Lavinium'daki buluntular için: Enea nel Lazio. Archeologia e mito (1981 Roma sergisi kataloğu1). Roma1981, s. 221 vd. Il tesoro ritrovato. Mulierum ornamenta. (1991 Roma sergisi kataloğu). Roma 1991. Romadaki kuyumcuların faaliyetleri ile ilgili: A. Lipinsky, Orafi ed argentieri nella Roma pagana e cristiana. Epigrafia latina minore. Corsi di Cultura sull'arte ravennate e bizantina. Ravenna 1.-13.4.1962. Ravenna 1962. s. 325 vd. Karakehribar takıları için: W. Hagen, Kaiserzeitliche Gagatarbeiten aus dem rheinischen Germanien. Bonner Jahrb. 142, 1937, 77 vd.

c) Saç Biçimi

Çok sayıdaki portrelerden dolayı bu konudaki gelişim İÖ 1 yy.'dan Antik dönemin sonuna kadar iyi bir şekilde takip edilmektedir. Erken ve orta Cumhuriyet dönemi için

ise, elde bulunan gerçek parçalar çok daha kötü durumdadır. Çünkü elde az sayıda Roma portresi vardır ve bunların tarihlendirilmeleri de çoğu zaman kesin olamamıştır. Uzak geçmişten şahıslara ait tasvirler pek güvensiz bir kaynak oluşturlar. Örneğin İÖ 1 yy. ortalarından kısa bir süre öncesine tarihlenen iki sikkeden birisinde Sabinuslar kralı Titus Tatius ve diğerinde ise, Roma kralı Ancus Marcius'un portreleri vardır. Bunlardan ilki klasik stilde, belli bir kişiyi işaret etmeyen alışılmış görünümde sakallı biri olarak, ikincisi ise, Hellenistik bir hükümdar gibi betimlenmiştir. Önemli bir belge ise, Romalı T. Quinctius Flaminus'un bir altın stater üzerinde görülen portresidir. Söz konusu sikke, Romalıların Kynoskephalia zaferinden (İÖ 197) sonra bastırılmış olup Quinctius zamanının tek örneğidir. Saç biçimi burada serbest bırakılmış, orta uzunlukta, orak biçiminde ve başın epeyce arkasından enseye ve alına verilen saç lülelerinden oluşmaktadır. Tasvir edilen kişinin kısa bir de sakalı vardır. Burada saç ve sakal biçimi o zaman yaşamış Hellenistik hükümdarlarınkine, örneğin Quinctius'un rakibi Makedonya kralı Filip V.'e benzemektedir. Napoli'deki Capua'da bulunmuş altın bir yüzük üzerindeki portrenin Büyük Scipio Africanus olduğu sağlam kanıtlarla ileri sürülmüştür; bunda düz saç tellerinin bir bölümü tepeden alına doğru taranmış, geri kalanları enseye iner biçimde görülür. Böyle nispeten uzun ense saçıyla baş, yine Hellenistik dönem diadokhos portreleri ile ortak yönler taşır; düz fakat karışık saç ise, orta İtalya'daki kim olduğu belli olmayan, çoğunda sadece el işçiliğinin ön plana çıktığı başlarda görülmektedir. Burada

gerçekten Orta İtalya'daki bir saç modasının mı, yoksa orta İtalya heykeltraşlığı stil özelliğinin mi söz konusu olduğunu söylemek oldukça zordur. Daha önce değindiğimiz Praeneste'deki İÖ 3 yy.'a tarihlenen kadın büst ve portre grubu (Lev. VII, res. 15), alın üzerinde ayrılan ve başı kapatan, başın arkasında toplanan bir saç kabarıklığından dolayı doğrudan doğruya Hellenistik-Yunan saç biçimi ile karşılaştırılabilir. (bak. Şekil 14 R). Yazılı kaynaklar (bak. Blümmner S. 267) en eski dönemler için erkeklerin uzun saçlı ve sakallı olduklarını bildirirse de, bunlarda söz konusu olan saç biçiminin Etrüsklerinkinden pek farklı olamayacağı tahmin edilir, zira Etrüsk tasvirleri Yunan- Arkaik saç biçimi ile bir çok yönden benzerlik göstermektedirler.

Portrelerden anlaşıldığına göre, İÖ 1 yy.'dan yaklaşık olarak İS 1 yy. ortalarına kadar erkeklerin genelde oldukça kısa, ortadan ayrılmamış ve alına taranan sade bir saç biçimine sahip oldukları görülmektedir. Gerçekte, o zamanın Romalılarında gösterişsiz bir saç biçimine sahip olmak, iyi örf âdet gereğiydi; bu kurala uymayan, saçını çok özenli tarayan, pomatlayan veya sıcak maşayla ile kıvıran, sadece bundan dolayı toplum içerisinde kuşkulananılacak bir kişi haline gelebilirdi. (bak. Cicero, Pro Sestio 18). Fakat daha sonra Nero, Domitianus ve özel kişilerin portrelerinde görülen bir saç modası doğmuştur; bu modaya göre, saç, üst üste gelen bir çok sıra durumunda kesilir, özenle kıvrılmış ve orak biçiminde başı kaplardı. Bu saç biçimi *coma in gradus formata* olarak adlandırılır. (Suetonius, Nero 51). İmparatorların saç biçimi ile özel kişilerininki arasındaki benzerlik daha ileride de devam etmiştir. Traianus döneminde saçlar düzgün bir şekilde alına taranmış, Hadrian

dönemiyle Antoninuslar dönemi başlarında lüleler halinde dalgalıya dönüşmüş, bu dönemden Septimus Severus'a kadar dolgun çok sayıda küçük ve yanmış izlenimi veren küme şeklinde saç lülesi yığını durumunu almıştır. Romalılar matem tutarken bıraktıkları kısa sakal dışında, normalde sakalsızdırlar. İlk kez Hadrianus ile, büyük ihtimalle onun teşviki ile, başlayan top ya da kaba sakal, daha sonraki dönemde genel bir modaya dönüşmüştür. Önceleri kısa olan sakal, Antoninuslar ve Severuslar döneminde daha da uzatılmış, özenli ve kıvrıcık bir hal almıştır. Adeta buna bir tepki olarak, İS 3 yy.'da asker imparatorlar ile birlikte, genelde kısa asker kesimine geçilmiştir; bu dönemde kaba sakal da oldukça kısa tutulmuştur.

Yeni bir değişim, Konstantin döneminde kendisini göstermiş, bir sonraki nesilde tekrar genelde alna taranan uzun saç ve sakalsızlık alışılmış bir hale gelmiştir. Kadın portreleri açık bir şekilde göstermektedir ki, saç modasındaki değişim, döneminin İmparatorluk saray çevresinin kadınlarının saç biçimine bağlı olarak gelişmiştir. Aynı saç modasının sürekli olarak Roma İmparatorluğunun en ücra köşelerine kadar portrelerden tespit edilmesi, İmparatoriçelerin portrelerinin her tarafa hızlı olarak dağılıp genel moda için belirleyici olduklarını göstermektedir. Yani İmparatoriçe portreleri dizisi, İmparatorluk dönemindeki saç modasının değişimi için, elimizdeki en sağlam veridir. (Şekil. 17). Erken Augustus döneminde saç, şakaklar üzerinde gevşek, öteki kesimlerde sıkı kıvrılarak başın arkasında bir topuz biçiminde toplanırdı; ayrıca bir tutam saç da ortadan ayrılarak öne getirilir ve alın üzerinde yassı bir düğüm ile bitirilirdi. Augustus'un kızkardeşi Octavia'nın

A

B

C

D

E

F

G

H

I

J

K

L

M

N

O

P

Q

R

S

T

sikkelerindeki bu saç biçiminde görülmesinden ötürü, arkeolojide Octavia saç modeli olarak adlandırılan bu saç biçimi, yerini ensede saçın örülerek bağlandığı biçime bırakmıştır. Bu sonuncu biçimse, Claudius döneminde kısa saç lüleleri sıralarının altına ve şakaklara verilmesi ile zenginleşmiştir. Daha sonra, Flaviuslar döneminde Traianus'un yönetimine kadar süren gösterişli bir moda başlamıştır. Ek bir takma saç kullanmadıkça gerçekleştirilemeyecek bu saç biçiminde alnın üzerinde neredeyse virtüozca hazırlanmış bir taç gibi yükselen bukleler bulunurdu. Buna karşılık Hadrianus ve Antoninuslar dönemi saç biçimi ise, yine sadeleşmiştir. Gevşek dalgalı saçlar önceleri yüksekçe bir saç kasnağı ile, sonraları ise başın arkasında düğümlenerek tutturulur veya bir file içine sokuşturulurdu. Septimus Severus'un eşi Julia Domna'nın yıllarında ise, tekrar kıvrır kıvrır bir saç biçimi görülür; çoğu zaman uzun ve dolgun bir saç örgüsü kulakların üzerinden başın arkasına verilir. Bazı tasvirler bu tarz saç biçiminin bir peruk olduğunu

Şekil. 17: Romalı kadınların saç biçimi: (İmparatorluk sarayı kadınlarının sikke portrelerine göre) A. Octavia, İÖ40 basımı (Grueber II, 499). B. Agrippina Maior, İS 37/41 basımı (RIC 42). C. Julia Titi, İS 79/81 basımı (RIC 180). D. Domitia, İS 82/83 basımı (RIC 212 B). E. Marciana, İS 114/117 basımı (RIC 745). F. Faustina Minor, İS 147/161 basımı (RIC 511). G. Faustina Minor, İS 161/176 basımı (RIC 704). H. Crispina, İS 180/185 basımı (RIC 285). I. Julia Domna, İS 198'den sonraki basımı (RIC 540). J. Julia Domna, 211/217 basımı (RIC 593). K. Plautilla, İS 202/205 basımı (RIC 363b). L. Julia Soaemias, İS 218/222 basımı (RIC 415). M. Orbiana, İS 225 basımı (RIC 657). N. Tranquillina, İS 241/244 basımı (RIC 249). O. Etruscilla, İS 249/251 basımı (RIC 59b). P. Cornelia Supera, İS 253 basımı (RIC 31). Q. Severina, İS 275 basımı (RIC 18). R. Galeria Valeria, İS 310 basımı (RIC 122). S. Helena, İS 318/319 basımı (RIC 50). T. Flaccilla, İS 383/385 basımı (RIC 54).

açık bir şekilde göstermektedirler. (Lev. VII, res. 16). Sonra, yeniden saç uzatılmasına, düz ya da sıcak maşayla kıvrılmış lüleler halinde başı kavrayan bir miğfer biçimi verilmesine başlanmıştır. Başın arkasını bir saç filesi veya düz bir bağ süslerdi; -yaklaşık İS 240 yılından itibaren- bundan bir ayırım çizgisiyle, öne doğru verilen bir saç örgüsü uzatılmasına başlanmıştır; bu örgünün uzunluğu ise gittikçe artmıştır. İS 3 yy.'ın sonuna doğru -İmparator Aurelianus'un eşi Severina'nın sikke portrelerinde olduğu gibi- ayrılmış saç örgüsü alın üzerinde bir halka biçiminde kendisini gösterir. Bu saç biçimi 4 yy. süresince daha kabarıklarlaşırken, aynı zamanda eski modayı, Hadrianus-Antoninuslar dönemi saç biçimini hatırlatır biçimler de ortaya çıkmıştır.

Satirikler gibi yazarlardan öğrendiğimize göre, saç ve sakal bakımı bazı kişiler için günlük yaşamda önemli ve çoğunlukla abartılmış bir rol oynamış olmalıydı. Köleleri arasında bir berbere (tonsor) sahip olmayan kişiler, berber dükkânına giderlerdi, öyle ki, bu tonstrinae süse düşkünlerin ve meraklıların bir buluşma yeri olmuştu. (yazılı kaynaklar, Blümner, S. 270). Saç boyama özellikle kadınlar arasında yaygındı (bak. örneğin Ovidius, amores I, 14) ve en sevilen ton ise, tıpkı Germania'lı kadınların açık renk saçlarından yapılmış perukların tercih edildiği gibi, sarıydı. (Ovidius, a.a.O; Iuvenalis 6, 120). Taraklar, saç iğneleri ve benzeri nesnelerden genelde fildişi ve değerli metal gibi pahalı maddelerden yapılmış bir çok orijinal parça ele geçmiştir.

Romalıların saç biçimi üzerine literatür: RE, saç biçimi maddesi altında (Bremer); bak. RE Suppl. V, 90 vd. (Stephan). M. Wegner, Datierung

römischer Haartrachten. AA 1938, 276 vd. K. Wessel, Römische Frauenfrisören von der severischen bis zur constantinischen Zeit. AA 1946/47, 62 vd. L. Furnée-van Zwet, Fashion in Women's Hairdress in the First Century of the Roman Empire. BABesch 31, 1956, 1 vd. İçinde bu konu ile ilgili detaylı bibliografyanın olduğu Roma portreleri üzerindeki çalışmalar: Römische Porträts. H. v. Heintze (yayıncı), Darmstadt 1974 içinde (Wege der Forschung. CCCXLVII), s. 453 vd. Titus Tatius ve Ancus Marcius'un sikke resimleri: H. Grueber, Coins of the Roman Republic in the British Museum. London 1910, Cilt. I, s. 297 vd.; 417 ve 485 vd.

T. Quinctius Flamininus ve V. Philipp'in sikke portreleri için: P. R. Franke, H. Hirmer, Die griechische Münze. München 1964. Lev. 175. Scipio Africanus'un portresi için: Museum Helveticum 15, 1958, 27 vd.

Hellenistik dönem orta İtalya düz saç modelleri, örneğin: Roma mediorepublicana. Aspetti culturali di Roma e del Lazio nei secoli IV e III a. C. (Roma 1973 sergisi kataloğu.) Roma 1973, N°. 227, 229, 235. Praeneste'den kadın büstleri: aynı Nr. 447-449, bak yine A. Giuliano, Busti femminili da Palestrina. RM 60/61, 1953/54, 172 vd.

Ele geçen tuvalet eşyaları: British Museum. A Guide to the Exhibition Illustrating Greek and Roman Life. London 1908, s. 135 vd. Bellezza e seduzione nella Roma imperiale (Roma 1990 sergisi kataloğu.). Roma 1990.

4. Bölüm

YEME VE İÇME

Antikçağ yaşamının bu alanı için de aynı ölçüde yazılı ve arkeolojik kaynaklar mevcuttur. Yunan erken dönemi için yazılı kaynaklar içerisinde yine Homeros'un destanlarına değinmek gerekir. Bunlar, yiyecek maddeleri, bunların hazırlanışı ve kahramanların yemek geleneği için çok ayrıntılı bilgiler aktarmaktadırlar. Özellikle geç dönemdeki yüzyıllar için, komediler önemlidir. Bunlarda yeme içme daha Aristophanes'nin oyunlarında önemli bir yere sahiptir. Fakat ondan daha sonra, orta komedi ve yeni komedi dönemlerinde, aşçı tipi olan Mageiros, her oyunda bulunan ve oyunun vazgeçilmez bir kişisi durumuna gelmiştir. Daha sonraları, Athenaios Deipnosophistai (Sofistlerin Şöleni) adlı yapıtında sadece bu komedilerde geçen ve çoğu artık yok olmuş olan o pek çok sayıdaki mutfakla ilgili parçaları vermekle kalmamış, aynı zamanda Antik dönem yemek kitaplarından da alıntılar yapmıştır. Böylece, bu özel literatürün hiç değilse bir bölümünü, en azından İÖ 5 yy.'dan başlayarak -burada, yemek kitaplarının Phidias'ı Sirakusalı Mithakos'un adı verilir- pek çok yapıt üretmiş

dönemle ilgili olan bir bölümünü kurtarmıştır. Fakat söz konusu dönem literatürü, Apicius'un eserine kadar tümüyle elde kalmamıştır. Bazı küçük yemek tarifleri doğrudan doğruya papiruslar üzerinde ele geçmişlerdir. Bu konuda da Yunanistandaki meslektaşlarını kendilerine örnek alan Latin komedi şairlerinin dışında, şu yazarlar da yeme ve içme konusunda önemli bilgi aktarırlar: Cato (*De agri cultura*), Varro (*De re rustica*), İS 1 yy.'ın tarım yazarı Columella, Satirikler, *Naturalis historia* adlı eserinde Yaşlı Plinius ve Altın eşek eserinde Apuleius ve ünlü Cena Trimalchionis ile her şeyi tüm ayrıntılarıyla veren Petronius. Antikçağ'ın tam olarak ele geçen tek yemek kitabı *De re coquinaria* İS 1 yy.'ın bu konuda tanınmış isimlerinden Apicius'un adıyla aktarılmış, fakat büyük olasılıkla bu kitap son şeklini İS 4 yy.'da almıştır. Yazınsal yapıtlarla aktarılan perhiz tarifleri, örneğin geç dönemdeki Anthimos'un kiler, niteliklerinden ötürü tıbbın alanına girerler.

Yazıtlar genel olarak göz önüne getirildiklerinde bu alanda oldukça az bilgi aktardıkları görülmektedir. Fakat burada da Hermokopiden yazıtları açık artırmaya çıkarılan mallar ile birlikte farklı türde yemek malzemelerini de içerdiğinden bazı bilgiler sunmaktadır. Delos'tan bir yazıt İÖ 279 yılında tapınak için çalışan işçilerin iışeleri hakkında bilgiler içermektedir. Diokletianus'un narh listesi İS 4 yy.'ın başlangıcı için çok farklı yiyecek maddelerinin en yüksek fiyatlarını vermektedir.

Özellikle yeme ve içme alanında arkeolojik kaynaklar çok büyük bir çeşitlilik göstermektedirler. Eğer buluntuların miktarından yola çıkılırsa burada ilk önce yemek takımı, içme kapları, yemek pişirme tencereleri, depolama

kapları ve bunun gibi benzeri ihtiyaç malzemeleri gibi sayısız miktarda ele geçen kap-kacakları söylemek gerekir. Bunlara çatal-bıçaklar, kepçeler, süzgeçler ve diğer mutfak aletlerini eklemeliyiz. Ziyafet ve yemek sahneleri yaklaşık olarak İÖ 600'lerden itibaren sanatta sevilerek işlenen konular arasındadır. Bunlardan başka, Hellenistik dönemden itibaren meyveler, balık yemekleri ve av etlerini asıllarına çok uygun bir şekilde tasvir eden cansız doğa resimleri vardır. Burada eklenmesi gereken ise, bir çeşit trompe-l'oeil¹ ile insana sanki taban zengin bir şölide olabilecek tüm yemeklerin artıklarıyla kaplıymış izlenimini veren 'asarotos oikos' motifli mozaiklerdir. Romalıların duvar resimlerinde ve rölyeflerindeki günlük yaşam sahneleri, bizi fırıncının, kasabın, manavın, şarap satıcısının dükkânlarına götürür. Nihayet Vezüv şehirlerinde büyük miktarda yiyecek maddesi, çoğu kömürleşmiş durumda da olsa, orijinal durumuyla ele geçmiştir. Bunlar arasında kesilmemiş ekmek somunu, börek, çörek, tahıl, zeytin, fındık, yumurta bulunur (Lev. VIII, res. 17). Şimdi artık arkeoloji kazılarında genel olarak mutfak çöpünden hayvan kemiklerine ve bunun gibi buluntulara kadar önem verilmekte ve bu, Antikçağ beslenmesi hakkında çok önemli ip uçları sunmaktadır. Özellikle son yıllar içerisinde ayrı bir bölüm olarak kendisini gösteren su altı arkeolojisine ilginç bilgiler borçluyuz. Gemi batıklarındaki buluntulardan amforalar ve yine Antikçağ'da kullanılan fıçı ya da küp çeşidi bir yiyecek kabı olan doliumlar biçimleriyle, üzerlerindeki yazırlarla, şarap ve zeytinyağı başta olmak üzere temel yiyecek ve içecek maddelerinin denizaşırı ticareti konusunda birinci elden tanıklık ederler. Halbuki, büyük miktarda tahıl

1 Resim terimi: Göz aldatımı.

taşıması da yapılmasına karşın, bu iş için en çok kullanılan kap yani çuval dayanıklı bir şey olmadığından o çeşit ticaretten somut bir iz kalmamıştır. Ender olarak gemi batığının kendisinde yani sözü edilen kapların dışında da zeytin, üzüm ve badem çekirdeği gibi gıda maddesi artıkları ele geçmiştir. Güney Fransa kıyısı açıklarında (Baie de Cavalière) İÖ 100 yılı dolaylarında batan küçük bir nakliye gemisi batığında şarap ve yağ amforalarından başka, çok miktarda domuz kemiği de bulunmuştur. Bu, söz konusu geminin tuzlanmış et yüklü olduğunu düşündürmektedir.

Komedilerde aşçıların rolü konusunda: A. Giannini, *La figura del cuoco nella commedia greca*. Acme 13, 1960, 135 vd. H. Dohm, *Mageiros. Die Rolle des Koches in der griechisch-römischen Komödie*. München 1964. (Zetemata. 32.) A. Micha - Lampke, *Η διατροφή των αρχαίων Ελλήνων κατά τους αρχαίους κωμδιογράφους*. Athena 1984. Antik dönem yemek kitapları için: RE s.v Yemek kitapları konusunda (F. Bilabel). Hermakopiden yazıtı ve Diocletian'ın narh listesi için bak. S. 110 vd. Delos yazıtı için: Th. Homolle, *Comptes et inventaires des temples déliens*. BCH 14, 1890, 389 vd. Kap-kacak, mutfak eşyaları için bak. S. 33. Ziyafet sofrası üzerine: B. Fehr, *Orientalische und griechische Gelage*. Bonn 1971. M. Dentzer, *Le motif du banquet couché dans le Proche-Orient et le monde grec du VIIe au IVe siècle av. J. C.* Rome 1982. O. Murray (yayıncı.), *Sympotica. A Symposium on the Symposion*. Oxford 1990. K. Vierendeel, B. Kaeser (Yayıncı.) *Kunst der Schale-Kultur des Trinkens*. München 1990. Cansız doğa tasvirleri: H.-G. Beyen, *Über Stilleben aus Pompeji und Herculaneum.s'-Gravenhage* 1928. D. Casella, *La frutta nelle pitture pompeiane*. Pompeiana içinde. *Raccolta di studi per il secondo centenario degli scavi di Pompei*. Napoli 1950. (Biblioteca della Parola del Passato.4.), s. 355 vd. J. M. Croisille, *Les natures mortes campaniennes*. Répertoire descriptif des peintures de la nature morte du Musée National de

Naples, de Pompei, Herculaneum et Stabies. Bruxelles 1965. (Collection Latomus).76.) Günlük yaşam sahneleri olarak adlandırılan resimler özellikle Ostia'da çok sayıda ele geçmişlerdir: R. Calza, E. Nash, Ostia. Firenze 1959, Lev. 102-104. 'asarotos oikos' için: M. Renard, Pline l'Ancient et le motif de l'asarotos oikos. Hommages à Max Niederman içinde. Bruxelles (Berchem) 1956 (Collection Latomus.23.), S. 307 vd. L. Foucher, Une mosaïque de triclinium trouvée à Thysdrus. Latomus 20, 1961, 291 vd. Sualtı arkeolojisi için: P. A. Gianfrotta, P. Pomey, Archeologia subacquea. Milano 1981. Baie de Cavalière batığı için: G. Charlin, J.-M. Gassend, R. Lequement, L'épave antique de la Baie de Cavalière. Archaeonautica 2, 1978, 9 vd.

A. Yunanlılarda

Homeros'un destanlarındaki çok sayıdaki yemek sahnesi tasvirinde kahramanların beslenmesinde, temelde, pek az çeşit adı verilir. Çoğunlukla beside yağlandırılmış hayvanların (domuz, keçi, koyun ve sığır) eti şişte kızartılan büyük parçalar halinde ekmekle birlikte yenilir ve yanında da su katılmış şarap içilirdi. Meyve ve sebzelerin çok sevilerek yenildiği, Alkinoos'un bunlardan bol bol nasibini almış bahçesini betimleyen bölümde görülür. (Od. 7, 112 vd.). Şarap dışında içecek olarak yine su katılmış süt ve ender olarak da şarap, arpa unu ve ince kıyılmış peynir karışımından olan kykeon içilmekteydi. Bu tarz kuvvetli yiyecekleri Hesiodos da (İşler ve Günler, 588-592) öğütler ve şarap, keçi sütü, dana ve oğlak eti ile süttten hazırlanmış maza'dan söz eder. Çeşidine göre kaba ya da ince öğütülmüş arpa, su, süt, yağ vb. maddelerin bir hamur halinde

yoğurulduktan sonra kurutulmaya bırakılmasıyla oluşan mazadan ilk kez burada söz edilmektedir. Yenileceği zaman ıslatılan maza uzun zaman orta halli halkın temel yiyeceği olmuştur. Aristophanes, yoksul insanların yiyeceği olarak genelde bu mazadan yanında yenilen soğan ve sebze ile birlikte söz eder. Bunun gibi genelde marul, kereviz, turp, ebegümeci, fasulye, değişik ot türleri, ya tuzlu suda pişiriliyor ya da türüne göre zeytin yağı ile birlikte çiğ olarak sevilerek yeniliyordu. Maddi durumu iyi olan kesim maza yerine buğday ekmeği yiyordu ve bu ekmek daha klasik çağ Atinasında belirli bir esnaf çeşidi haline gelen fırıncılarca pişirilmekteydi. Bunun yanısıra bal ile tatlandırılmış çörekler vardı. Fakat genelde beslenme -en azından Atina'da- uzun süre sade olarak kalmıştır. Plato'nun (Pol. II, 372 B-D) ideal devletindeki vatandaşlarına tavsiye ettiği yiyecek de basittir: “Onların beslenmesi için kaba öğütülmüş arpa ve buğday unu hazırlanacaktır: onlar birisini pişirecekler, diğerini ise yoğuracaklardır. Daha sonra pek iyi hazırlanmış maza ve ekmeği uzun ayakotu veya temiz ağaç yaprağı üzerine koyarak sofraya getirecekler, ot minderlerinin üzerine oturup, yanlarında çocukları, afiyetle yiyecekler, yanında da şarap içeceklerdir... Elbette bunun yanına ek olarak bir şey daha alacaklardır: tuz, doğal olarak, zeytin ve peynir, soğan ve sebze, ülkede ne yeniyorsa bir süreçten geçecektir. Yemekten sonra onlara incir, nohut, fasulye, mersin ağacı meyvesi ve ateşte kavrulmuş palamut sunacağız. Böylece onlar barış içinde ve sağlıklı olarak yaşayacaklar, uzun yaşayacaklar ve çocuklarına, torunlarına bunun gibi bir yaşam olanağı bırakacaklar.”

Zengince kişilerin evinde de et yemeği oldukça enderdi.

Genellikle et olarak, halka dağıtılan kurban eti yenilirdi; ancak pazarda da et satılırdı. Tuzlanmış, kurutulmuş veya tütülenmiş balık, halkın önemli bir besin kaynağı idi; balık taze olarak da gittikçe daha çok aranan bir şey olmuş, orta ve yeni komedi dönemlerindeyse damak tadına düşkün kesimin ve aşçıların gözünde doruğa çıkmıştır. Oyunlarda aşçılar, en iyi balıklar ve balık yemeklerinin yapılışı konusundaki becerileriyle ve bilgileriyle abartılı olarak şişinmeden edemezlerdi. Sotades'in bir parçasında (1. bölüm) on dört değişik balık türü anlatan, bunların hepsinin en lezzetli parçasının neresi olduğunu bilen, her birini usulünce en iyi biçimde pişirebilen bir aşçının balık pazarından dönüşü anlatılır. Balığın yemek olarak doruk noktasına ulaştığı dönemde, Yunanlılarda deniz yaratıklarının, zoolojik açıdan tam doğru bir biçimde karakterize edilen tasvirler ile sadece motif olarak büyük görsel sanatlara girmekle kalmayıp aynı zamanda bir grup işlevsel keramiğin de, örneğin güzel Attika ve Campania balık tabaklarının (Lev. IX, res. 18) bunlar ile süslenmesi tesadüfi değildir. Balık yemeye olan bu düşkünlük, balığın ucuzluğuyla ile pek açıklanamaz herhalde, zira komedilerde ender ve bu nedenle pahalı balık türlerinden de söz edilir: Deniz kurdu Labrax balığının başı, yoksul kesimin kesesine uygun değildi. (Eriphos, parça 3,3). Zaten balık satıcıları boyun koparan olarak tanınmaktaydılar. Kopais Gölünden gelen yılanbalıklarıyla ton balığı dışında kalan balıkların memeli hayvanlarda olduğu gibi kurban kurallarına göre öldürülmeleri gerekmediğinden balıkçıların bu kutsal, fakat karmaşık formaliteden bağışık tutulması âdet olmuştu. Klasik çağ sonrası dönemdeyse ise balıktan başka da seçkin,

özenli yemekler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bütün bölgelerde Yunan mutfağı bu dönemde bir gelişim göstermektedir. En önemli değişimin, Kıta Yunanistanında henüz sade bir tarzda yemek yenilirken sofraya lüksünün çoktan genelleşip yerleşmiş bulunduğu Sicilya'dan ve Magna Graecia bölgesinden çıktığı anlaşıyor. (bak. Athenaios, XII, 527 c). Oralarda en iyi aşçılar, çoğu bir birine zıt olan temel maddeleri ve ince baharatı büyük özenle bir araya getirerek yepyeni yemekler ortaya çıkarıyorlardı. En çok da Hellenistik dönem hükümdarlarının saraylarında mesleğini icra eden aşçılar ünlenirlerdi. Örneğin, Demetrios'un bir komedisinde, Selevkos'un sarayında kokulu gül yaprakları, kümes hayvanları, domuz beyni, yumurta sarısı, zeytinyağı, balık salçası, karabiber ve şarapla bir yemek yapan bir aşçı vardır.(Athenaios IX, 406). Doğal olarak bu tarz yemekler ancak maddi durumu iyi olan, aşçı tutabilecek ve gerekli malzemenin parasını verebilecek kişilere özgü idi.

Yoksul tabakadaki insanlar için temel beslenme kaynağı olarak kalan, hep tahıldı; devlet adamlarının sürekli bir endişesi toplumun yeteri kadar tahıl ihtiyacının karşılanmasıydı ve özellikle kendi bölgelerindeki halkın ihtiyacı kadar ürün vermeyen bölgelere, örneğin Atina ve Roma gibi şehirlere dışarıdan ithal edilmesi gerekirdi. Fakat diğer gıda maddeleri de Antikçağ dünya ticaretinde erken dönemlerde önemli bir rol oynamaya başlamıştı. Örneğin, Hermippos'un bir parçasında (Athenaios, I, 278) Atina'nın İÖ 5 yy.'daki bu durumunu açık bir şekilde şöyle tasvir edilir: Onun yüksek Olympos'unda oturan perisi şimdi bana Dyonizos'un denizlere sefer ettiğinden beri siyah gemisiyle neler getirdiğini söylüyor: Kyrene'den hayvan postları,

Çanakkale'den ton balığı ve salamuralar, Tesalya'dan bulgur ve sığır eti, Sirakuza'dan domuz ve peynir... Mısır'dan yelken bezi ve papirüs; yumuşak tütün Suriye'den, tanrılar için selvi kerestesini Girit'ten. Libya yeteri derecede fildişi göndermekte, Rodos güller ve kuru incir, Euboi-a'dan armut ve iyi elmalar gelmekte, Frigya'dan köleler, Arkadya'dan ücretli askerler, yetenekli köleler Pagasa-i'dan. Paflagonya hazır badem, ceviz ve fındık sunmakta... Fenike ise hurma ve iyi kaliteli un göndermekte, Kartaca halı ve renkli yastıklar'. Garip olan ise, Hermippos'un bu mal listesine şarabı almaması. Zira şarabın da büyük miktarda dünyanın her yerinde ticaretinin yapıldığı, sadece İlkçağ yazınıyla değil, aynı zamanda bir çok şarap amforası buluntuları ile de kanıtlanmaktadır. Genelde bu amforalar mal ve kalite belirticisi olarak üretildikleri yerin bir mühürünü taşımaktaydılar. Rodos'unkilerde gül, Thasos'unkilerde Herakles, Samos'unkilerde bir aslan başı, Chios'unkilerde bir sfenks olurdu, bazılarında da sadece bir isim görülürdü. Aynı zamanda renklerinden ve biçimlerinden de bu şarap amforaları geldikleri yeri ve tarihlemelerini vermektedirler. Özellikle Athena agorası kazısında bulunmuş olup da bugün Attalos Stoa'sında sergilenenler, çok zengin bir koleksiyon sunmaktadırlar.

Antik dönem yiyeceği hakkında genel literatur: RE, Kochkunst maddesi altında.(F. Orth). F. Bilabel, Antike Küche. München 1927. (Tusculum-Schriften).11.). S. Bommer, L. Bommer-Lotzin, Die Gabe der Demeter. Die Gelhichte der griechisch-römischen Ernährung. München 1961. Bu iyi çalışma ne yazık ki kaynakları vermemektedir. D. ve P. Brotwell, Food in Antiquity. A Survey of the Diet of Early

Peoples. London 1969. H. Blanck, Essen und Trinken bei Griechen und Römern. Antike Welt 11, 1980, 17 vd. L'alimentazione nell antichità (1985 Parma Kongresi). Parma 1985. O. Longo (yayıncı.), Homo edens. Regimi, miti a pratiche dell'alimentazione nella civiltà del Mediterraneo (1987 Verona Kongresi). Milano 1989.

Yunanlıların beslenmeleri: Erken dönem: G. Bruns, Küchenwesen und Mahlzeiten. Göttingen 1970. (Archaeologia Homerica. II, Q.). B. A. Sparkes, The Greek Kitchen. JHS 82, 1962, 121 vd. aynı., The Greek Kitchen: Addenda. JHS 85, 1965, 162 vd.

Yunanlıların ekmeği: M. Währen, Brot und Gebäck im alten Griechenland. Detmold 1974. M.-C. Amouretti, Le pain et l'huile dans la Grèce antique. Paris 1986.

Kurban etinin beslenmedeki önemi: P. Stengel, Die griechischen Kultusaltertümer. München 1920 (Handbuch der Altertumswissenschaft., 3). s. 195 vd. G. Berthiaume, Les rôles du mageiros. Etude sur la boucherie, la cuisine et le sacrifice dans la Grèce ancienne. Leiden 1982. Et le beslenme konusunda genel literatür: L. Bodson (yayıncı), L'animal dans l'alimentation humaine. Les critères de choix (1986 Liège Kongresi). Liège 1988.

Balığın beslenme ve ekonomideki yeri: D. Bohlen, Die Bedeutung der Fischerei für die antike Wirtschaft. Ein Beitrag zur Geschichte der antiken Fischerei. Diss. Hamburg 1937. O. Longo, Le forme di predazione. Cacciatori e pescatori nella Grecia antica. Napoli 1989. V rassegna di archeologia subacquea. V premio Franco Papo (1990 Giardini-Naxos Kongresi, antik dönemde balığın tutulması üzerine). Messina 1992. Komedilerde balığın yenilmesi üzerindeki bölümler, özellikle Athenaios'un Deipnosophistai'sinden VII ve VIII'ci kitaplar. Bunun için detaylı olarak: H. Dohm, Mageiros, öz. S.104 vd. Sotades'in parçası üzerine aynı yerde s. 105 vd. Deniz yaratıklarının Yunan sanatındaki motifleri için: A. Rumpf, Malerei und Zeichnung, s. 123 vd. Balık tabakları için: L. Lacroix, La faune marine dans la décoration des plats à

poissons. Etude sur la céramique d'Italie méridionale. Verviers 1937. I. McPhee, A.d. Trendall, Greek Redfigured Fish-plates. Basel 1987. Yunan şehirlerinde ekmek ve tahıl temini: H. Francotte, Le pain à bon marché et le pain gratuit dans les cités grécques. Mélanges Nicole içinde. Genève 1905, S. 135 vd. K. Köster, Die Lebensmittelversorgung der altgriechischen Polis. Berlin 1939.(Neue deutsche Forschungen. 245.). L. Foxhall, H. A. Forbes, The Role of Grain as a Staple Food in Classical Antiquity. Chiron 12, 1982, 41 vd. Antik dönemde genel olarak şarap: Ch. Seltmann, Wine in the Ancient World. London 1957. G. Hagenow, Aus dem Weingarten der Antike. Der Wein in Dichtung, Brauchtum und Alltag. Mainz 1982. Şarap amforalarının kaynakça olarak anlamını veren: V. R. Grace, Amphoras and the Ancient Wine Trade. Princeton 1961.(Excavations of the Athenian Agora. Picture Book. 6.) Genel olarak Yunan amforaları: J.-Y. Empereur, Y. Garlan (Yayın.), Recherches sur les amphores grécques (1984 Atina Kongresi). Paris 1986 (BCH, Suppl.13).

B. Romalılarda

Antikçağ yazarlarının (Blümner, S. 160 vd.) Romalıların erken dönem yemekleri hakkındaki aktarımları oldukça basittir. Esas besin maddesi olarak Yunanlıların mazasına denk gelen, fakat ondan nişastadan yapılmasıyla ayrılan plus'un adı geçer. Bunun yanı sıra insanlar kendi hortus'larının² sebzeleriyle, soğan, sarmısak ve peynir yemektedirler. Et sadece kurban ve bayram günlerinde vardı. Roma şehrinin en eski sakinlerinin yiyecekleri hakkındaki bilgimiz, sadece Antikçağ aktarımları ile sınırlı kalmaz, aynı zamanda mezarlara, özellikle Forum Romanum'dakilere konulan armağanların buluntularına dayanır. Tahıl çeşidi

olarak burada arpa, küçük kıvı buğday, buğday, nişasta buğdayı, delice otu, yulaf ve ayrıca uzun süre sıradan halkın temel besin kaynağı olarak kalmış olan iri taneli fasulyeler ve bezelye bulunmuştur. Aynı zamanda koyun, domuz ve sığırkemikleri de ortaya çıkarılmıştır. İÖ 730-630 yıllarına tarihlenen mezarlarda üzüm çekirdeğı bulunmuştur, en eski zeytin çekirdeklerine de S. Omobono'daki (İÖ 6 yy. başları) kazılarda rastlanmıştır. Her halükârda plusun yanı sıra pişirilmiş ekmek de kısa sürede yiyecek maddeleri içine girmiştir. Roma'da, en azından İÖ 170 yılından itibaren, ayrı bir iş kolu oluşturarak birçok ekmekçi dükkânı yer almaktaydı. Pompei deki bir çok ekmekçi dükkânı ekmegin yanı sıra, tam şehirli işi, ince börek çörek de yapmaktaydılar; Ostia'da İS 2/3 yy.'la tarihlenen fırınları Antikçağ ölçülerine göre büyük işletmeler olarak görmek gerekir.

Tartışmasız olan ise, İÖ 1 yy.'dan itibaren maddi durumu iyi kesim içerisinde doğal olarak Yunan etkili seçkin bir sofra lüksünün olduğudur. Hellenistik dönem Yunanistanında olduğu gibi burada da zengin Romalılar da deniz ürünlerine rağbet ederlerdi. Özellikle tercih edilenler ise, mercan ve merina balığıydı. Pek büyük miktarlarda tüketildiklerini, bunlara yüksek paralar ödendiğini bildiren kaynaklara rastlamaktayız. Villaların bulunduğu alanlarda deniz suyuyla beslenen balık üretimi havuzları bulunmuştur. Campania'nın kıyı kentlerinde, özellikle Lucrina gölünde istiridye yetiştirilmesi gelişiyordu.

Bugün de sevilen, beğenilen kümes hayvanlarının -kaz, horoz ve ördeklerin haricinde, sülün, tavus kuşu, beç tavuğı ve güvercin de sofraya getirildi- yetiştirilmesi için

folluklar ve kuşhaneler yapılrđı. Yine seçkin bir yemek olarak sevilen fındık faresi (glires) de yetiştiriliyor ve özel bir toprak kapta yeniliyordu. (Varro, De re rust. III, 15, 1-2). Av koruluklarında tutulan av hayvanları, özellikle yaban domuzu olurdu. Hayvanların besiye çekilmesi işi büyük beceri gerektirirdi; bu konuda tarım yazarları kesin bilgiler verirler. Özellikle hayvanlara uygun yem vererek -örneğin incir yedirerek- kümes hayvanlarının pek aranan lezzetli, seçkin bir yiyecek olan karaciğerinin büyütülmesine çalışılırdı. Çok geliştirilmiş bahęecilik yöntemleri, özenli yetiştirilmiş sebze ve meyve çeşitlerine olan istemi karşılıyordu. Bunlardan bazı türler, örneğin açılı kiraz (İÖ 74 yılında Lucullus tarafından Pontus bölgesinden şeftali veya kayısı (ikisi de İS 1 yy.'da), ancak oldukça geç bir dönemde İtalya'ya getirilmişlerdir. Bitkisel beslenme maddelerinin daha uzak bölgelerden sağlandığı da oluyordu; örneğin, Tiberius, Aşağı Ren deki Gelduba'dan bir çeşit pancar getirtmiştir (siser). Bunun yanısıra Akdeniz bölgesinden meyveler ve örneğin incir, zeytin ve nohut gibi türler İmparatorluğun kuzey bölgelerine, Germania ve Britania'ya ihraç edilmişlerdir.

Apicius'un kitabı diye bilinen bir yemek kitabı tek tek yemeklerin yapılışı hakkında bilgiler vermektedir. Temel bazı maddelerin ve baharatın buradaki tasviri, Roma mutfağında -en azından maddi durumu iyi olan ve Apicius'a uygun yemek imkânı olan çevrelerde- kuvvetli bir Yunan etkisi olduğunu göstermektedir. Zıt tat veren yiyeceklerin bir araya geldiği durumlarda, özellikle tatlı-acılılarda, Apicius'un bir çok yemekleri, günümüzdeki İtalyan veya Türk - Yunan mutfağından ziyade, doğu Asya mutfağı

tarzındaydılar. Garum adı verilen bir baharat çeşidi, hemen tüm yemek tariflerinde karşımıza çıkmaktadır. Apicius'tan başka daha birçok kaynağın da sözünü ettiği garum, çok miktarda tuzlanmış bir balığın ayrışımından elde edilen bir sıvıydı. En iyi kalitelisi İspanya'da yapılan garum sociorum'du, fakat örneğin Pompei'de de, ürettiğini kil testiler ve amforalar ile ihraç eden bir garum endüstrisi gelişmişti.

Romalıların başlıca içeceği İtalya'da bir çok türü geliştirilen şaraptı. En çok beğenileni ise, Horatius döneminde Gaeta'da gelişen, fakat daha sonra türü bozulan Cecuba şarabıydı, bunun yanı sıra Campania'nın Falerna şarabı da meşhurdur. İmparatorluğun -hattâ Britania'da- bağcılıkla uğraşılır ve şarap ticareti yapılır. Öyle ki, Roma'da dünyanın tüm bölgelerinden şarap türleri bulunabilirdi. İnsanlar şarabı sadece saf olarak içmiyor, aynı zamanda pişirilerek tadı değiştirilen defturm halinde veya bazı baharatlarla, örneğin kereviz (vinum murratum), ya da karabiber (vinum piperatum) karıştırılmış olanını da içiyorlardı. Seviilen, sağlıklı olarak kabul gören ise, şarap ve şıranın bal ile birlikte elde edilen türü olan mulsum'du.

Petronius, kendi Cena Trimalchionis'inde Nero döneminin çok zengin, fakat kültürsüz bir çevresinin bir çok ziyafet çeşidinin canlı birer tasvirini karikatürize ederek verir. Bu tarz ziyafetlerde, kızartılmış bir hayvanın, örneğin bir erkek domuzun bütün olarak sofraya konulması ve böylece misafirlerin beklemedikleri dolma içleri -yumurtaların içine yerleştirilmiş kuş kızartmaları; Trimalchio'nun sofrasında bir domuzun içinden canlı olarak kaçıp kurtulan ardıc kuşları- nedeniyle şaşkınlığa uğratılması, yemeklerin

etkileyici bir şekilde süslenmesi ve hizmetçilerin de ona uygun giyinmesi karakteristik bir özellikti. Böylece bu tarz bir cena aynı zamanda tiyatro temsili gibiydi. Doğal olarak böyle bol bir ziyafet, zenginlere mahsustu ve onların içinde bile, genç Plinius'un bize aktardığı (Ep. 1,5), şu münüyle yetinen ılımlılar vardı: salata, salyangoz, yumurta, buğday lapasından bir içecek, balşarabı, karsuyu, zeytin, pazı, kabak ve soğan. Orta ve alt tabaka insanların yemeklerinin mütevazı olduğu, Pompei'deki evlerde görülen küçük ve çoğunlukla fakir mutfaklar ile kanıtlanmaktadır; Ostia evlerindeki dairelerde mutfak çok ender olarak görülmektedir. Burada, olsa olsa taşınabilir ocaklarda, hattâ kömür mangallarında pişirildiği sanılan yiyeceklerin öyle pek zengin yemekler olduğu düşünülemez. Sıradan bir aile, büyük olasılıkla cadde üzerindeki popina'dan (Lat. ahçı dükkanı) hazır yemek almaktaydı. Popinaların pek çok sayıda olması bu durumu iyi açıklıyor. Juvenal (III, 249 vd.) Roma sokaklarında yemek tencerelerini oradan oraya taşıyan, bu arada hem yol alıp hem ufak bir ocakla yemekleri sıcak tutmaya çalışan bir alay kölenin arasından geçmek zorunda kaldığını pek kesin çizgilerle tasvir etmektedir. İnsanlar yemeklerini aynı zamanda direkt olarak meyhanelerde de yiyebilirlerdi. (Şekil. 15). Burada sunulan yemeğin genelde lezzetsiz, şarabın çoğunlukla hileli olduğu antik dönem yazarlarınca bir çok kez dile getirilmiştir. Bunun dışında popinalarda belli bazı yemeklerin satışını yasaklayan resmi uygulamalar da vardı. İmparatorluk dönemi şehir proletaryası içindeki yoksul kesimin büyük bir bölümünün beslenmesinin az veya çok devletin hibe ettiği yiyecek maddelerine -belli başlı olarak buğday, daha sonraları

ekmek verilirdi, bazen bunlara şarap, domuz eti ve zeytinyağı eklendiği olurdu- bağımlıydılar ve elbette bu kesimin iyi bir durumda olduğu olarak düşünülemez.

Roma'da ve geç Antik dönemde zengin evlerdeki cena recta'nın yani günün en önemli öğününün bir anlamda ziyafet yemeği menüsünün ne bollukta olduğu veya en azından nasıl olmasının istendiğini Antakya'daki bir taban mozaiği (Lev. X, res. 19) çok açık bir şekilde göstermektedir. Burada nal biçimi (sigma-formlu) bir masada bir cenada yenecek değişik zengin yemekler değerli gümüş çatal-bıçak takımları ile sıra sıra sunulmaktadır; haşlanmış yumurta, soğuk domuz paçası, enginar, bir kâse içindeki bir sos veya bir içecekten (Mulsum ?) oluşan bir ordövr ile başlanır. Bunun yanında yeşil salata yer alır. Onu büyük bir tepsi içindeki balık izlemektedir. Balığın yanında ise, tıpkı Pompei'de bulunduğu (Lev. VIII, res. 17) biçimiyle yani kolay dilimlenmesi için ortasından kenara doğru çentikler atılmış olarak eklemek görülür. Balık tepsisinden sonra yuvarlak bir kap içinde parçalanmamış bir domuz budu ve yanında içinde şarap olması gereken ayaklı bir gümüş kupa yer almaktadır. Resim tahrip olmasına rağmen bundan sonra kümes hayvanlarının ve yine ekmeğin dizildiği görülmektedir. Mozaikteki bir boşluktan sonra -burada bir et yemeği daha veya meyve tasvir edilmiş olabilir- mönü silindir biçiminde kat kat bir pasta ile son bulmaktadır. Masa küçük çiçek girlandları ile süslenmiştir. Gerçek cena, commissatio denen bir genel kadeh kaldırmayla son bulduğunda konuklara böyle demetler dağıtılırdı. Yunan ve Roma antik dönem yemek ikramlarındaki zenginliğe rağmen, günümüzdeki Akdeniz mutfağında yer alan mısır ekmeği, patlıcan, domates, biber, limon, portakal, greyfurt

gibi bir çok karakteristik yiyecek ve meyvelerle kahve, çay, rakı gibi içecekler yer almazdı. Et ikramları burada sadece Amerikan hindisi ile zenginleştirilmekteydi.

Daha önce verilen kapsamlı literatür dışında özel olarak Romalıların beslenmesi: J. Andre, *L'alimentation et la cuisine à Rome*. Paris 1981. A. Dosi, F. Schnell, *A tavola con i Romani*. Roma 1984. aynı., *I Romani in cucina*. Roma 1986. *L'alimentazione nel mondo antico. I Romani. Età imperiale* (1987 Roma sergisi kataloğu). Roma 1987. N. Blanc, A. Necessian, *La cuisine romaine antique*. Grenoble 1992. Erken dönem beslenmesi: C. Ampolo, *Le condizioni materiali della produzione. Agricoltura e paesaggio agrario. Dialoghi di Archeol.* 2, 1980, 16 vd. C. Fayer, *Aspetti di vita quotidiana nella Roma arcaica*. Roma 1982, s. 197 vd. Pompei'de ekmek üzerine yapılan detaylı çalışmalar: B. Mayeske, *Bakeries, Bakers, and Bread at Pompeii. A Study in Social and Economic History*. Diss. Univ. of Maryland 1972. Puls için: M. Währen, Chr. Schneider, *Die Puls. Römischer Getreidebrei*. August 1995 (Augster Museumshefte. 14).

Romalıların sofrası lüksü: E. Ratti, *Ricerche sul lusso alimentare romano fra il I. sec.a. C. e il I. sec d. C.* Rendiconti Istituto Lombardo. Accad. di scienze e lettere. Cl. lettere 100, 1966, 156 vd. E. Salza Prina Ricotti, *L'arte del convitto nella Roma antica*. Roma 1983. Balık üretme kaplarının (Piscinae) durumu, yapılışı ve fonksiyonu üzerine bir bakış açısını veren: G. Schmiedt, *Il livello antico del Mar Tirreno. Testimonianze dei resti archeologici*. Firenze 1972 (Arte e Archeologia. Studi e documenti. 4.) Aynı yayında balık hobisi üzerine antik yazılı kaynakçaları s. 215 vd. Resim ve Mozaiklerde de çok zengin tasvirler yer almaktadır: A. Palombi, *La fauna marina nei mosaici e nei dipinti pompeiani. Pompeiana içinde*. Napoli 1950 (Biblioteca della Parola del Passato. 4.), s. 425 vd. İstiridye üzerine: *Der Kleine Pauly*, Austern maddesi altında (W. Richter). bak. J. H. D'Arms, *Romans on the Bay of Naples. A Social and Cultural Study of the Villas and Their Owners from 150 B. C. to A. D. 400*. Cambridge Mass. 1970. Yenilen

hayvanlar ve onların yetiştirilmesi için hâlâ değerinin yitirmemiş bir yapıt: Daremberg-Saglio, *Dictionnaire des Antiquités*, Vivarium maddesi altında (G. Lafaye). Ayrıca: G. Fuchs, Varros Vogelhaus in *Casium*. RM 69, 1962, 96 vd. J. M. C. Toynbee, *Animals in Roman Life and Art*. London 1973. Der Kleine Pauly, Geflügelzucht maddesi altında (W. Richter), diğer literatur ile birlikte. Siser için: A. C. Andrews, *The Parsnip as a Food in the Classical Era*. *Class. Philol.* 53, 1958, 145 vd. Germania'ya yapılan meyve ihracatı: K.-H. Knörzer, *Über Funde römischer Importfrüchte in Novaesium (Neuß/Rh.)*. *Bonner Jahrb.* 166, 1966, 433 vd. Apicius üzerine yeni bir yorum: J. Andre, *Apicius. L'art culinaire*. Paris 1964. (Les belles lettres). Apicius'un tarifine göre yemek pişirmek isteyenler için: E. Alföldi-Rosenbaum, *Das Kochbuch der Römer. Rezepte aus der Kochkunst des Apicius*. Zürich, Stuttgart 1973. Garum için: P. Grimal, Th. Monod, *Sur la véritable nature du 'garum'*. RE 54, 1952, 27 vd. M. Ponisch, M. Tarradell, *Garum et industries antiques de salaison dans la Méditerranée occidentale*. Paris 1965. R. Etienne, *A propos du 'Garum sociorum'*. *Latomus* 29, 1970, 297 vd. M. Ponisch, *Aceite de oliva y salazones de pescado. Factores geoeconómicos de Bética y Tingitania*. Madrid 1988. R.I. Curtis, *garum and salsamenta. Production and commerce in materia medica*. Leiden 1991. Şarap üzerine seçilmiş bazı literatür: L. Manzi, *La viticoltura e l'enologia presso i Romani*. Roma 1883 (zengin antik yazılı kaynakların bir koleksiyonu ile). R. Billiard, *La vigne dans l'antiquité*. Lyon 1913. G. Bendinelli, *La vite e il vino nei monumenti antichi in Italia*. (Parte II dell'opera *Storia della vite e del vino in Italia* di A. Marescalchi e G. Dalmasso) Milano 1931. Ch. Seltman, *Wine in the Ancient World*. London 1957. A. Tschernia, *Le vin de l'Italie romaine. Essai d'histoire économique d'après les amphores*. Rome 1986.

Cena Trimalchionis üzerine: 62 çeşit yemek ve içecek misafirlere ikram edilir. Bütün dış ihtiyaçlara rağmen, artık epeyce zamandır Trimalchio'nun sofrasında sundukları olanın en incisi değildi. Bu aynı zamanda artık bir alay konusuydu. Bununla ilgili: G. Schmeling,

Trimalchio's Menu and Wine List. *Class. Philol.* 65, 1970, 248 vd.

Yoksulların kötü beslenmesi üzerine: E. Ratti, a.g.y. s. 194. Ostia'da mutfakların ender olarak görülmesi üzerine: J. E. P. Packer, *The Insulae of Imperial Ostia*, s. 72 vd. Lokantalar ve aşçı yemeği için: T. Kleberg, *Hôtels, restaurants et cabarets dans l'antiquité romaine. Etudes historiques et philologiques*. Uppsala 1957. bak. H. H. Tanzer, *The Common People of Pompei. A Study of the Graffiti*. Baltimore 1939 (The Johns Hopkins University. *Studies in archaeology*. 29), s. 41 vd.

Büyük şehirlerdeki Proletaryanın beslenmesi: H. P. Kohns, *Versorgungskrisen und Hungerrevolten im späantiken Rom*. Bonn 1961. D. van Berchem, *Les distributions de blé et d'argent à la plèbe romaine sous l'Empire*. Genève 1939. E. Tengström, *Bread for the People. Studies of the Corn-Supply during the Late Empire*. Stockholm 1974. (Skrifter utgivna af svensk Institutet i Rom. 8. XII.) G. Rickman, *The Corn Supply of Ancient Rome*. Oxford 1980. A. Giovannini (Yayın.), *Nourrir la plèbe*. (Actes du colloque tenu à Genève les 28 et 29 IX. 1989 en hommage à Denis van Berchem) Basel 1991.

Antakya Daphne'sindeki mozaikler üzerine tasvir ve zengin bir yorum için: D. Levi, *Antioch Pavements*. Princeton 1947. *Cilt. 1*, s. 132 vd.; *Cilt. 2*, Lev. 23a; 24: 152; 153a

5. Bölüm

AİLE YAŞAMININ BAZI YÖNLERİ

Antikçağ özel yaşamı ile ilgili olarak önceki bölümlerde ana çizgileri verilen somut konulardan sonra, aşağıdaki bölümlerde doğrudan doğruya yaşamın kendisinin bazı görünüşleri, aile topluluğu sahnesinde nasıl geçiyorsa o durumuyla sunulacak. Bu görünüşler aile, çocuk ve yetiştirilmesi, evlilik, düğün, kadının konumu, ölüm, ölümlerin gömülmesi ve ev kölelerini kapsayacak. Bu giriş çalışmamızda kendimizi bu konuların bütünlüğünün zorunlu kıldığı alandan daha dar tutmak durumundayız. Her ne kadar burada bölgesel ve tarihsel olarak çok büyük farklar bulunmasa da, konumuzu Yunan kesimi söz konusu olduğunda Klasik dönem Atina'sı (İÖ 5 ve 4 yy.), Romalı kesim için ise, daha çok geç Cumhuriyet ile erken İmparatorluktan orta İmparatorluğa kadar olan dönemdeki İtalya ve Roma kenti ile sınırlayacağız. Yazınsal yapıtlara dayanarak vereceğimiz bilgiler ise, durumuna göre biraz daha geniş bir zaman parçasına yayılabilecektir.

A. Yunanlılarda

a) Aile

Yunan toplum yapısı içindeki en küçük birliği aile meydana getirirdi. Tam bir aile, karı koca ve çocuklarından oluşmaktaydı; buna bir de ev köleleri dahil edilebilir. Karısı, kızları ve küçük yaştaki erkek çocukları yasa karşısında reşit olmadığından, koca ve baba, kyrios (efendi) sıfatıyla, fiilen onların ve ailenin tüm varlığının üzerindeki otoriteyi, gücü temsil ederdi. Böyle bir aile, sadece bir yasal birlik değil, aynı zamanda Zeus Herkeios kültürünün ve önemli tanrılarla ilgili aile törenleri olan öteki kültlerin uygulamalarında bir tapınım birliği idi. O birlik yani aile, akrabalık bağları ve bir yandan geçmişteki bir soya (genos) dayanan ortak atalara sahip Apollo Patroos tapıncıyla, öte yandan Zeus Phratris ortak tapıncı içinde olarak, bir kardeşliğin (phratritia) de parçası olmuş oluyordu. Aile öte yandan iktisadi bir birlikti. Klasik dönemde, şehirlilerin ekonomik yapısının bile belirgin biçimde tarımsal olduğu o tarihte Attika vatandaşı bir ailenin satın almayla ve kendi üretim ile elde ettiği malların yanında, ekonomik dayanağını toprak parçası yani kleros oluşturmaktaydı. Her ne kadar klerosun kökeni ve özü hâlâ tam olarak bilinmiyorsa da, her aile de farklı büyüklükte olduğunu, ailenin malmülkü ile sıkı sıkıya bağlı bulunduğu kesindi ve kyrios bile, eksiksiz kullanma hakkına sahip olmasına rağmen onu

serbestce devredemezdi. Ölüm durumunda bu hak en yaşlı oğula geçerdi. Eğer oğul yoksa kleros, babasının erkek evlatlığıyla veya babasının en yakın erkek hısımlıyla evlenmek zorunda olan kız çocuğun (epikleros) üzerinden aşarak ondan doğacak toruna geçerdi. Yine erkek bir varisin olmaması durumunda, Archon tarafından klerosun baba tarafının yakınlıkta ikinci gelen akrabasına verilmesini öngören zorlu bir miras yasası uygulanırdı. Miras yoluyla klerosa sahip olunması açısından bakıldığında, aile kültürü geleneğinin kesintiye uğramaması için, Atinalı bir ailede doğrudan varis olacak bir erkek çocuğun bulunmasına verilen büyük değer kolayca anlaşılır.

Aile konusundaki literatürden bir seçki: W. G. Becker, *Platons Gesetze und das griechische Familienrecht*. München 1932 (Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte. 14.). M. Broadbent, *Studies in Greek Genealogy*. Leiden 1968. A. R. W. Harrison, *The Law of Athens. I. The Family and Property*. Oxford 1968. W. K. Lacey, *The Family in Classical Greece*. London 1968. S. C. Humphreys, *Anthropology of the Greeks*. London 1978. aynı., *The Family, Women and Death*. London 1983. V. Siurla-Theodoridou, *Die Familie in der griechischen Kunst und Literatur des 8. bis 6. Jahrhunderts v. Chr.* München 1989. Epikleros için: J. E. Karnezis, *The Epikleros (Heiress)*. Athen 1972.

b) Çocuk ve yetiştirilmesi

Çocuğun doğumundan sonra baba, bu çocuğu büyütmek veya büyütmemek hakkına sahipti, yani doğumdan sonraki bir kaç gün içerisinde bu çocuğu terk edebilirdi.

Çocuğun kabul edilmemesine daha çok hastalıklı ya da zihinsel özürlü olması veya ailede yeteri derecede çocuk bulunması, ailenin yeni doğan çocuğu yetiştirebilecek ekonomik güçte olmaması durumlarında baş vurulurdu. Özellikle kız çocukları bu piyangodan nasiplerini alırlardı. Yeni doğan bebek halka açık bir yere bırakılırdı, böylece başkaları onu bulma ve büyütme imkânına sahip olabilirlerdi; komedilerde buluntu çocuk motifinin çokluğu, bu olayın pek ender olmadığını gösterir. Eğer baba tarafından çocuğun yetiştirilmesi kararlaştırılırsa, ailenin büyüdüğüne işaret olarak evin kapısına erkek çocuk için bir zeytin dalı ve kız çocuğu için ise, pamuk iplikleri asılırdı. Doğumun beşinci veya onuncu gününde çocuk bir aile içi kutlaması ile (amphidromia) evin ocak başına getirilir ve böylece resmen tanınmış olurdu. Çoğunlukla adını da bu sırada alırdı. İlk erkek çocuğa kural olarak baba tarafından dedesinin ismi verilirdi. Artık bundan sonra çocuğun terkedilmesi yasal olarak mümkün değildi. Çocuğun babası phratia tapınıncından olanların yıllık bir bayramı olan Apaturia bayramının üçüncü günü bir kurban keserdi ve böylece çocuğunun evlilik ahdi altında doğduğunu ilan etmiş olurdu. Çocuk phratia listesinde kayda geçilebilirdi; bu gerçekleşmezse kayıt, çocuğun büyü çağına (hebe) erişmesinden sonra, gençlerin bir saç kurbanı bayramı olan koureion ile bağlantılı olarak gerçekleştirilebilirdi. Yunan şahıs adlarına gelince, Romalıların isim sisteminin aksine Yunanlı sadece bir ada sahipti, örneğin Sokrates. Resmi kayıtlarda ise, aynı isimdeki diğer kişilerden ayırt edilebilmesi için, bu isme genitiv (tamlayan) durumunda olarak baba adı ve demosun sıfat biçimi eklenirdi, örneğin Sokrates Sophronikou

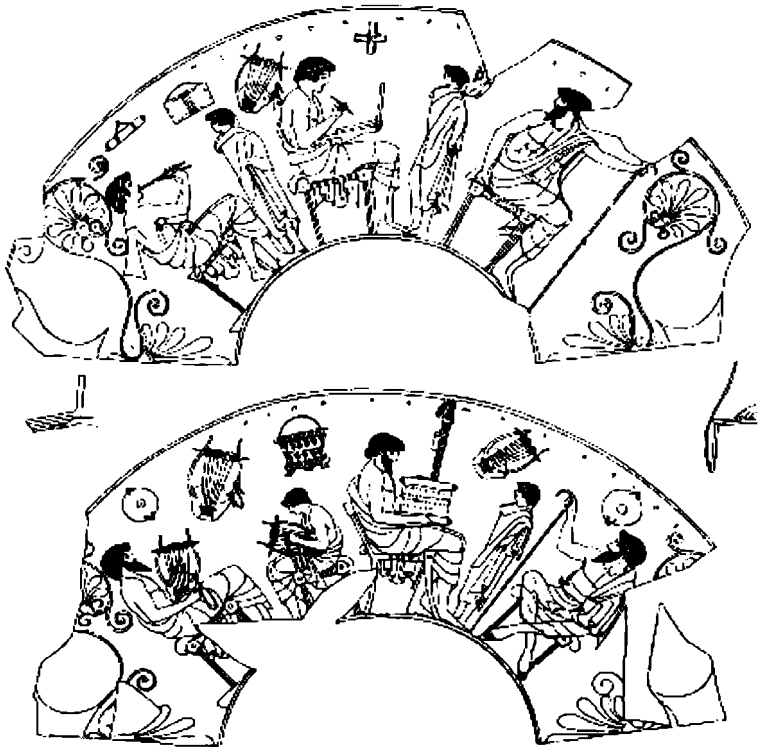
Alopekeus: Alopeke demosundan Sophroniskos'un oğlu Sokrates. Kadın adları, sözlükte dişil ve sayıları az olan örneğin Glyke (şirin) veya Euphrosyne (sevinç) gibi kadın isimlerinin yanısıra, çoğunlukla erkek adlarının dişil formundan oluşurdu. Örneğin, erkeğe Hegesistratos (ordu komutanı) kıza Hegesistrate, erkeğe Xanthippos (kula renkli at) kıza Xanthippe adları konurdu.

Çocuğun ilk altı yaşına kadar bakımı, erkek olsun kız olsun, anne ve kadın hizmetçiler tarafından yapılırken, baba bu dönemde ne bakıma ne de yetiştirmeye hemen hemen katılmazdı. Sanat yapıtlarında, özellikle vazo resimlerinde görülen bir çok sahne, bize bu ilk çocukluk yıllarından canlı örnekler verir. Bunlar arasında, çocuk üç yaşına geldiğinde tanrı Diyonizos onuruna bir eğlenti olan Antestheria kutlamalarının üçüncü günü olan Choen bayramında başına taç giydirilirken, ona hediye olarak verildiği sanılan küçük ibriklerden söz edilebilir. Genelde erkek çocuklar yedi yaşına girdiğinde, ev kölelerinden birinin yanına verilirlerdi, bir nevi pedagog olarak görülmesi gereken bu kişinin asıl görevi o sırada başlayan okuldaki derslere giderken onlara refakat etmek ve aralarında homoseksüel yaklaşımlardan doğabilecek tacizlerden korumaktı.

Aynı yaştaki kızlar ise, gynaikonitis'te annelerinin koruması altında kalmayı sürdürürlerdi. Pedagog ayrıca, üzerinde büyütme hakkına sahip olduğu çocuğun görgü ve terbiye kurallarına uygun bir şekilde yetişmesini sağlardı. Pedagogların sırf bu işte kullanılan bir de boğumlu sopaları olurdu. Yasal olarak çocuğun okula gönderilmesi zorunluluğu olmasa da, Atinalı bir baba, toplumun manevi baskısı altında kendisini bunu yapmaya zorunlu hissedirdi.

İlkokullar devlete ait kurumlar değildi, özel bir yapıya sahiptiler ve öğretmenler ücretlerini, öğrencilerin babalarından alırlardı. Dersler basit odalarda verilirdi; grammatistes denilen ilkokul öğretmeni önce okul malzemesi olarak bal mumu levhalar ve taş kalem kullanarak okuma yazma öğretilirdi, sonra aralarında Homeros da bulunan klasiklere geçirdi. Klasikleri okumak demek, onların metinlerini bol bol ezber öğrenmek demektir. Bunun kadar önemli bir başka ders de müziktir. Müzik dersi, sadece kişinin karakterinin güçlenmesini değil, aynı zamanda hep müzik ile birlikte verilen Antik tiyatro oyunlarının doğru olarak anlaşılmasını da amaçlamaktaydı. Böylece genç çocuk, şarkı söylemek, müzik aletlerini çalmasını öğrenmek üzere pratik ders de (Şekil. 18) alırdı; bunda amaç, çocuğun da, olana çıkarsa, halka açık kutlamalara katılmasıydı. Okulda bilgiye dayalı derslerin yanında, özel bir öğretmenin, paidotribe'nin denetiminde beden eğitime de büyük önem verilirdi. Bir çocuğun okul süresi hakkında yeterli derecede bilgiye sahip değiliz. Fakat genelde çocuklar okulu on beş, on yedi yaşları arasında bırakıyor olmalıydılar. Elbette, yasal düzenleme olmadığı için, bu süre babanın keyfine ve aynı zamanda ekonomik durumuna bağlıydı. İlkokulun bitiminden sonraki dönemde fen bilimlerinde yeterliği kanıtlanmış filozof, sofist ve retorikçilerin derslerine katılmak, tıpkı Platon tarafından kurulan akademi öğrenciliğinin bir ayrıcalık olması gibi, doğal olarak çok dar bir kesim için mümkündü.

İÖ 4 yy.'da Atinada ephebeia (efeblik) sağlam bir devlet kurumuna dönüştüğünde, on dokuz yaşına gelmiş delikanlıların (ephebos), iki yıllık bir süre için askere çağrılmasına

Şekil. 18: Yunan okul sahneleri. Duris'in vazo resmi. Berlin, Staatl. Mus. Preuss. Kulturbes. (Schreiber, Kulturhist. Bilderatlas, Lev. 90'dan alınmıştır).

başlandı. Eğitim amaçlı aktif askerlik görevi için genç adam kışlaya alınırdı. Efeblikle birlikte babasının demosundaki listeye kaydı yapılır, ve efeb yemini eder ve böylece reşit olmuş olurdu.

Kız çocuğunun eğitimi, pek seyrek rastlanan evin dışındaki bir okula gönderme dışında, gynaikonitis içinde annenin

sorumluluğu altında yapıldı. Her ne kadar kadınların okuyup ve yazmaları alışılmış bir şey idiyse de, söz konusu eğitim düzeyinin genel olarak pek düşük kalacağı anlaşılabılır bir durumdur. Kadınlardan beklenen pratik becerilere özellikle örgü örme ve kumaş dokumanın öğretilmesine daha çok değeri verilir.

Nasıl kız çocuklar, yaşamın önemli noktalarını annelerinden, ablalarından öğreniyorlarsa, erkek çocuklar da erkekler dünyasının görev ve yükümlülüklerine babaları tarafından alıştırılırlardı. Eski dönem ekonomik yapısında en sık rastlanan ve aile içinde büyük tercih gören zanaat-kârlık, esnafılık ve çiftçilik gibi mesleklerde, erkek evlat çoğu zaman daha küçük yaşta, kendi babasının yanında tüm gerekli olanları öğrenmiş olurdu. Fakat çocukluk döneminin sadece daha sonraki yaşta gerekli olan bilgilerin öğretilmesi ile sınırlı olmadığını, oyun ve eğlence için de vakit olduğunu yalnız orijinal olarak ele geçen oyuncaklar değil, aynı zamanda bir çok vazo resimleri de göstermektedir.

Aile için yukarıda verilen literatür dışında: A. Klein, *Child Life in Greek Art*. New York 1932. Çocukların yaşamının vazo resimlerinden hikayeler ile bir araya getirilmesi: E. Zwielerlein-Diehl, *Helena und Xenophon. Ein Archäologisches Kinderbuch*. Mainz 1974. H. Rühfel, *Das Kind in der griechischen Kunst. Von der minoisch-mykenischen Zeit bis zum Hellenismus*. Mainz 1984. aynı., *Kinderleben im klassischen Athen. Bilder auf klassischen Vasen*. Mainz 1984. M. Golden, *Children and Childhood in Classical Athens*. Baltimore, London 1990. İsimler üzeine: M. Golden, *Names and naming at Athens*. *Echos du monde classique* 30, 1986, 245 vd.

Attika bayramları için: G. van Hoorn, *De vita et cultu puerorum*.

Amstelodami 1909. L. Deubner, Attische Feste. Berlin 1932. G. van Hoorn, Choes and Anthesteria. Leiden 1951, Choe ibriklerini de vermektedir.

Çocukların terkedilmesi üzerine: R. Tolles, Untersuchungen zur Kindesaussetzung bei den Griechen. Diss. Breslau 1941. E. Eyben, Family Planning in Greco-Roman Antiquity. Ancient Society 11/12, 1980/81, 5 vd. M. Schmidt, Hephaistos lebt. Untersuchungen zur Frage der Behandlung behinderter Kinder in der Antike. Hephaistos 5/6, 1983/84, 133 vd.

Eğitim üzerine tercihen: W. Jaeger, Paideia. Die Formung des griechischen Menschen. 3 Cilt. Berlin, Leipzig 1934 vd. V. Paladini, la storia della scuola nell'antichità. Milano 1952. F. Kühnert, Allgemeinbildung und Fachbildung in der Antike. Berlin 1961. H.-J. Marrou, Histoire de l'éducation dans l'antiquité 1. baskı. Paris 1976. (Almanca. Geschichte der Erziehung im klassischen Altertum. R. Hatder tarafından yayınlandı. Freiburg, München 1977.). F. A. G. Beck, Greek Education. 450-350. B.C. London 1964. J. Vogt, Alphabet für Freie und Sklaven. Zum sozialen Aspekts des antiken Elementarunterrichts. Rhein. Museum für Philol. 116. 1973, 129 vd. H. Blanck, Das Buch in der Antike. München 1992, s. 22 vd. Görsel tasvirler: F. A. G. Beck, Album of Greek Education. The Greeks at School and at Play. Sydney 1975.

c) Evlilik, düğün, kadının konumu

İÖ 451 yılında çıkarılan epigami yasasına göre Atina'da hukuken evlilik sadece Atinalı vatandaşlar arasında geçerliydi. Bu şart varsa yani kişiler Atina vatandaşıysalar, o zaman evlilikten önce engyesis adı verilen bir antlaşma yapıldı. Bu hukuksal işlem, tanıklar önünde ve bir yanda damat öte yanda gelinin vasisi yani kyrios olmak üzere iki

taraf arasında yapılırdı. Kyriosun, normal koşullarda gelinin babası olması gerekirdi, o yoksa gelinin en yakın erkek hısımlı olurdu. Ö zamana kadar gelin üzerinde bütün haklara sahip olan Kyrios, bunları evlilikle birlikte damada aktarırdı, fakat kocanın karısına karşı gösterebileceği keyfi davranışlara karşı bazı koruyucu hakları elinde tutardı. Engyesiste drahoma gibi konular yer alırdı, yasal olarak kyrios drahomayı vermekle yükümlüydü. Fakat engyesis ve bununla birlikte evlilik ancak ekdosis ile, yani gelinin erkeğe daimi olarak teslim edilmesiyle yasal geçerliliğine kavuşurdu. Aile servetinin yabancı kişilere gitmesini engellemek için, akraba arası örneğin amca ile yeğenler arasında veya kardeş çocukları arasında evliliğe sık rastlanırdı. Şüphesiz kadın evleneceği erkeğin seçiminde hemen hemen hiçbir söz hakkına sahip değildi. Erkekler genelde ailenin geçimini rahatça sağlayabilecek ekonomik bir dayanağa kavuştukları otuz yaşında evliliğe adım atmaktaydılar. Halbuki, kızların evlenme yaşı ise, on altı ile on sekiz arasındaydı, hattâ genelde daha erken yaşta evlendikleri de sık görülürdü. Kızların erken yaşta evlendirilmelerinin nedeni ise, Yunan erkeğinin büyük önem verdiği bekaletin garantili olmasıydı. Yeni evlilerin, eşlerinin phratrisine alınmaları Apaturia bayramının Kuriotis gününde gerçekleşmekteydi.

Düğüne bağlı dinsel törenler ve aile içi kutlamaları tanrılara, özellikle evlilik tanrıları olan Zeus ve Hera'ya yapılan dualar ve kurbanlar ile başlardı, daha sonra gelin ve damat için dinsel bir yıkanma töreni yapılırdı. Bu iş için, geline uzun boyunlu ve üzerlerinde genelde düğün sahneleri işlenmiş olan amforalar (lutrophoroi) ile Kallirhoe

Şekil. 19. Yunan düğün sahnesi: damat gelini teslim alıyor. Polygnotos'un vazosundan bir kesit. Toronto, Royal Ontario müzesi kataloğu Nr. 929.22.3.

kaynağından su getirilirdi (Lev. XI, Şekil.19). Daha sonra kız babasının kendi evinde verdiği kutlama yemeğine geçilir, akşam ise, gelin çeyizi ile birlikte bir arabaya bindirilip annesi ve damat tarafından yeni evine götürülürdü. (Lev. XII, res. 21-, Lev. XII, res. 23). Kapının önünde damat geline bir ayva verirdi; evin içinde ise, ocağın yanında yeni evlilerin üzerine katachysmata (hurma, incir, ceviz ve bozuk para) dökülürdü. Daha sonra arkadaşları dışarıda her türlü şakalar yaparken onlar gerdek odasına geçirdi. Ertesi gün yeni evlilere epualia hediye edilirdi.

Atinalı kadınların evlilikteki yaşamına gelince, konuyla ilgili yazınsal yapıtların bir bölümünde, bu, bir tutuklunun gynaikonitisin sınırlılığı ve tek düzeliliği içinde, dış dünya ile teması olmayan bir tutuklunun yaşamı olarak gösterilmiştir. Böyle uç bir yorum, evlilik ve cinsellikle ilgili ve belli bir eğilim doğrultusundaki zihniyetin yazarlar, özellikle Platon'nun tek yönlü değerlendirilmesinin ve Antik çağ yazarlarının yazdıklarının bütünü içinden sadece belli bazı söylemlerin alınmasından doğmuştur. Nasıl Klasik Çağ Atina'sında, yaşamda tümüyle özgür bir kadından söz eden yorum gerçek durumu tanımıyorsa, bu uç yorum da gerçek durumu yansıtmamaktadır. Evli bir kadının evin dışında ne dereceye kadar bağımsız hareket edebileceği her şeyden önce onun ailesinin konumuna bağlıydı. Üst tabakadan ve maddi durumu iyi ailelerin kadınları, evdeki yaşama yoksul vatandaşların karılarından daha fazla bağımlıydılar. Hizmetçiler ve kadın esirlerden yardım görerek başta yünün hazırlanması ve kumaş dokunması olmak üzere, evdeki etkinliklerle uğraşırlardı. Yoksul ailedeki evli kadınlarsa genelde geçimlerini dışarıdan temin etmek zorundaydılar, örneğin yardımcı işçi olarak tarlada, satıcı olarak pazarda veya yardımcı olarak diğer evlerde çalışırlardı (bak. Demosthenes 57, 45). Fakat durumu daha iyi olan aileden bir kadın, doğu haremlerinde olduğu gibi dış dünyadan tamamen koparılmamıştı. Bu kesimin kadınları da halka açık dini kutlamalara katılma, erkekler gibi sahne oyunlarına gitme, doğum, düğün veya ölüm gibi aile bireylerinin önemli vakalarında evden çıkma fırsatına sahiptiler. Evli çiftlerin bir birlerine karşı olan insani duygularına

geline, bunun pek kuvvetli olmadığı görülmektedir, zira âdetler ve yasalarca bir erkeğin metresi veya evindeki kadın esirler ile cinsel arzularını tatmin etmesi ya da genelev gitmesi gibi olgular sınırlandırılmamıştı. Ve bu nedenle Atina'da her normal düzeydeki evliliğin bu konuda soğuk olduğunu kabul etmek gerekir. Fakat, yine de düşünülmesi gereken bir gerçek ise, erkeklerin sadece ufak bir bölümünün, hafifmeşrep bir kadını -bunlar kural olarak Atina vatandaşları değillerdi- metres tutacak veya evde esirelere sahip olabilecek ekonomik düzeyde olduğudur. Kadının yüksek insancıl ve ahlaksal değeri, her yerden çok, mezar kabartmalarında görülür.

Evliliğin asıl anlamı, en azından demokratik Atina'nın resmi anlayışına göre, daha sonra ailenin servetini miras alacak evlatların meydana getirilmesi olarak görüldüğü için, çocukların elbette meşru çocuk olmaları yani nikâhlı evlilikten doğmuş olmalarının güvence altına alınması gerekirdi. Kuşkulu durumlarda babalığın ispatını sağlayan bugünkü yöntemler olmadığı için, daha önce sözü edildiği gibi, gelinin bakire olması gerekmektedir. Öte yandan, bir kadının evlilik dışı ilişkisinin ortaya çıkması durumunda kocanın karısını boşaması yasa gereği idi. Hattâ evli erkek, suç üstü durumunda, rakibini öldürme hakkına sahipti, fakat genelde böyle durumlarda para cezası verilmekteydi. Bu arada, bir ırza tecavüz varsa, bu, baştan çıkarmadan daha hafif bir suç olarak kabul edilirdi. Suçlu kadın, boşanmadan sonra takı takma ve dini kutlamalara katılma yasağı ile toplum içinde damgalanırdı. Bununla beraber böyle bir kadına, diğer normal boşanma durumlarında olduğu gibi

drahoması geri verilirdi. Ve bundan dolayı aldatılmış kocanın, yüklüce bir maddi kayba uğramaktansa, karısının bu durumunu örtbas etme yoluna gittiği olurdu. Ayrılımlar elbette başka nedenlerden de olmaktaydı; erkeğin eşini yasal olarak boşayıp zengin bir epikleros ile evlenmesi ender olmayan bir durumdu. Esasında erkeğin sadece ayrılığı ilan etmesi yeterliydi. Kadın ise, boşanmak istediği durumlarda ya babasını ya da erkek kan hısımlarından en yaşlısını bu işle görevlendirmek veya Areios pagos'a yani şehrin mahkemesine baş vurmaya zorundaydı. Karşılıklı uzlaşma ile boşanmalar da toplum içinde olumsuz görülme-yecek kadar olağandı. Boşanma durumunda çocuklar babanın bakım ve korumasından yararlanırlardı. Her halükârda kadının drahomasının geri verileceği daha önceden yazılı bir anlaşma ile belirtilirdi, bunun için ve erkeğin aklına estiği gibi ayrılmaya kalkmasına karşı bir koruma olarak teminat akçesi yatırılırdı.

Burada kısaca değinilen ilişkiler Klasik dönem Atina'sı için geçerlidir. Kadının konumu zaman içerisinde değişime uğramıştır. Atina'da epigami yasalarının yürürlüğe girmesinden önce, Atinalıların öteki Yunan polislerinden kadınlar ile evlenmeleri yasaldı. Bunun yanı sıra Yunanistan sınırları içerisinde de farklı uygulamalar vardı; örneğin Sparta'da, eski Lükurgos yasalarına göre, Spartalıların karıları ve kızlarının, cinsel alanda bile, şaşılabilecek derecede büyük bir toplumsal özgürlüğe sahip oldukları görülmektedir. İÖ 4 yy. sonlarında Mısır'da düzenlenmiş bir çok papirüs belgede görülen evlenme ve boşanma anlaşmaları bize somut olaylar tanıtır. Bu anlaşmalardaki en önemli yeri,

drahoma ve diğer mal-mülk sorunu tutar; burada kadınlar, yurttaşlık hukuku bakımından, Klasik dönem Atina'sındaki kadınlara oranla genellikle daha büyük haklara sahiptiler.

Daha önce aile altında adlandırılan kapsamlı literatür dışında: W. Erdmann, *Die Ehe im Alten Griechenland*. München 1934. (Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte s.20) H. J. Wolff, *Marriage Law and Family Organisation in Ancient Athens*. Tradition 2, 1944, 43 vd. F. Brindisi, *La famiglia attica: Il matrimonio e l'adozione*. Firenze 1961. C. Vatin, *Recherches sur le mariage et la condition de la femme mariée à l'époque hellénistique*. Paris 1970. (Bibliothèque des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome. 216.). C. Reinsberg, *Ehe, Hetärentum und Knabenliebe im antiken Griechenland*. München 1993. Kaynakları yararlı bir tarzda toparlayan: M. R. Lefkowitz, M.B. Fant, *Women's Life in Greece and Rome*. London 1982. J. H. Oakley, R. M. Sinos, *The Wedding in Ancient Athens*. Madison 1993. Düğün gelenekleri üzerine: A. Nawrath, *De Graecorum ritibus nuptialibus e vasculis demonstrandis*. Diss. Breslau 1914. F. F. Fink, *Hochzeitsszenen auf attischen schwarzfigurigen und rotfigurigen Vasen*. Diss. Wien 1974. Düğündeki kült banyosu üzerine: R. Ginouvès, *Balaneutikè. Recherches sur le bain dans l'antiquité grecque*. Paris 1962 (Bibliothèque des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome. 200.), S, 265 vd. Katachymata için: E. Samtert, *Familienfeste der Griechen und Römer*. Berlin 1901, s. 1 vd.

Kadının konumu için: A. W. Gomme, *The Position of Women in the Fifth and Fourth Centuries*. Class. Philol. 20, 1925, 1 vd. L. Radermacher, *Die Stellung der Frau innerhalb der griechischen Kultur*. Mitteil. des Vereins der Freunde des humanist. Gymnasiums Wien 27, 1929, 6 vd. L. A. Post, *Women's Place in Menander's Athens*. Transactions American Philosoph. Association 71, 1940, 420 vd. J. Vogt, *Von der Gleichheit der Geschlechter in der bürgerlichen Gesellschaft der Griechen*. Abh. Akad. d. Wiss. und d. Literatur. Mainz. Geistesund

sozialwiss. Klasse 1960, Nr. 2 E. Fantham, Sex, Status, and Survival in Hellenistic Athens. A Study of Woman in New Comedy. Phoenix (Toronto) 29, 1975, 44 vd. I. Savalli, La donna nella società della Grecia antica. Bologna 1983. S. B. Pomeroy, Goddesses, Whores, Wives, and Slaves. Women in Classical Antiquity. New York 1984. (Almancası: Frauenleben im klassischen Altertum. Stuttgart 1985). W. Schuller, Frauen in der griechischen Geschichte. Konstanz 1985. Tiyatro oyunlarına gidiş üzerine: F. Kolb, Polis und Theater. G. A. Seeck (yayıncı.), Das griechische Drama, Darmstadt 1979 içinde, s. 504 vd.

d) Ölü Kültü

Bir yandan ölen kişiye olan saygıdan ve diğer yandan ölen kişiyle birlikte evin ve arkada kalanların başına aynı kötülüğün (miasma) gelmesinden kaçınma zoruyla, defin işinin dışında, geniş bir törenler dizgesi gelişmişti; bu törenlerin dinsel ve yasal kurallara göre yürütülmesinden aile sorumlu olurdu.

Ölümünden sonra ceset, en az on altı yaşında olması gereken en yakın akraba kadınları ya da başka kadınlar tarafından yıkanır, merhemlenir, giydirilir, çiçeklerle ve bir çelenk ile süslenerek evde bir kline üzerine konulmuş tabuta yerleştirilirdi. Tabuta koyma işlemi (prothesis) esnasında ağıtlar yakılırdı. Vazolar üzerindeki (Şekil. 20.) bir çok prothesis tasvirinin hemen hepsinde aynı şema kendisini göstermektedir; burada erkekler yakını bir durumda sağ ellerini dik olarak öne, sol ellerini ise başlarının üzerinde koymuş, çözükle saçlı kadınlar saçını başını yolar veya her iki elini başının üzerine koymuş durumda verilmektedirler. Ölümün üçüncü gününde güneşin doğuşu ile o gün yapılan

Şekil 20: Ölü ağıtı ile bir prothesis. Siyah figürlü kil levha. Paris. Louvre.
(Schreiber, Kulturhist. Bilderatlas, Lev. 95'e göre)

törenler ta trita olarak adlandırılmaktadır- ölü ekphora denilen bir kafiyeyle gömüleceği yere götürülürdü. Klasik dönem Atinasında yasalar cenaze alayında ağıt yakılmasını yasaklamıştı ve alayın şehir içinde yan sokaklardan geçirilmesini öngörürdü. Ölünün gömülmesinden sonra kült geleneği olarak dualar okunur, meyve-sebze ve kurban içeceği dağıtılır, bunu da törene katılanlara sunulan bir temizlenme töreni (aponimma) izlerdi. Ölen kişinin veya yakın bir akrabasının evinde ölünün onuruna bir şölen, perideipnon verilirdi. Ölümü izleyen dokuzuncu (ta enata) günde yine kurbanlardan sonra bir ölü yemeği daha verilirdi ve otuzuncu gün yas dönemi sona ererdi. Fakat daha sonra da, kült çerçevesi içinde, örneğin yıllık bir tören olan ve yine kurbanlar ile başlayan genesis ile anthesteriyanın üçüncü gününde Hermes Chthonios'a meyve sunulmasıyla ve ölünün esirgenmesini rica eden dualarla ölüye saygı gösterilmesi sürerdi.

Attika'da en erken dönemden beri ölülerin gömülmesi ve yakılması âdetlerinin ikisi de uygulanırdı, zaman zaman bunlardan biri öne çıkardı, Klasik çağ Atinasında ise toprağa verilme daha yaygın olmuştur. Mezarlıklar oturan bölgenin dışında, yani Themistokles'in Klasik dönemde yaptırdığı surların ötesinde yer almaktaydılar. Gömütlerin en iyi ve detaylı incelendiği yer, Kerameikos bölgesinde şehrin kuzey batısında Dipylon kapısı önündeki mezarlıktır. Mezar dikdörtgen, iç çeperleri taş levhalarla kaplanmış bir çukurdu. Genelde ölünün üzeri eğri olarak birbirinin üzerine bindirilmiş yassı kiremitlerden oluşan bir 'çatı' ile kapatılırdı. Ölünün yakılması durumunda bu işlem ya doğrudan doğruya mezarın içinde ya da dışarıda, bir odun

yığını üzerinde yapılırdı. Mezarın içinde yakılan ceset orada bir tabaka oluşturunurdu. Odun yığını üzerinde yakıldığındaysa ölünün külü bir kaba konularak gömülürdü. Ölü hediyeleri hem mezarın içine ve hem de dışına yani, örtülen toprağın altına veya mezarın yanında özel olarak ayrılmış bir adak yerine bırakılırdı. Hediyelerin başında kişisel bazı eşya gelirdi; bunlar erkeklerde törpü, rende (strigiles), kadınlarda ayna, parfüm kapları veya takılar, çocuklarda ise, oyuncaklar ve minyatür kaplar olabilirdi. Mezarın dışındaki buluntular, özellikle gömme töreni sırasında yapılan kurban dağıtımından kalmış hayvan kemikleri ve kap parçalarıyla sınırlıdır. Bu kaplardan İ.Ö 5 yy.'da bulunanlar arasında iki tür özellikle Atina'ya özgüydü: düğün törenlerinden söz ederken adı geçen lutrophoros -bunlar ölü törenlerinin dinsel arınmalarında da su kabı olarak sık kullanılırdı- ve beyaz zeminli bir boyama tekniğiyle, ölü kültü konusunda yapılmış tasvirlerle Lekythos'lar (Lev. XIII, res. 24). Tasvirler, bu kapların zeytin yağı ile dolu olarak mezara adak olarak bırakıldığını gösterir. Mezarın dış kısmında bir yazıtın yer alması gelenektir. Sıradan durumlarda bu yazıt, sade, üzerinde yalnızca ölünün isminin belirtildiği küçük bir sütundan oluşurdu. Fakat bu hemen her zaman şu ya da bu şekilde sanatkârca işlenirdi. Yunan sanatı mezar yazıtlarının süslenmesi ile önemli bir etkinlik alanı bulmuş ve bu alanda en yüksek düzeyde eserler ortaya çıkarmıştır. Arkaik dönemde bir yazıt ile, yüksek, ok gibi ince genelde sfenks biçimi bir başlığı olan mezar taşları tercih edilirken, Klasik dönem Atinasında çeşitli tipler arasında en çok yassı ve ensiz mezar taşları dikilmiştir. Bunlar arasında üzerine bitki süslemeleriyle bir çelenk oturtulmuş

ya da üzerine resimler veya rölyef yapılmış olanlar, mermerden yontulmuş özellikle lutrophoros ve lekythos biçiminde mezar vazoları ve serbest heykeltraşi parçalarından oluşmaktadır. Phaleron'dan Demetrios'un İÖ 317 yılında mezar lüksünü yasaklayan ve sadece gösterişsiz sınırlar içerisinde kalan bazı anıt taşlarına izin veren emirnamesine (bak. Cicero, de leg. II, 64 vd.) kadar İÖ 4 yy. süresince mezar anıtlarında sürekli artan, bir lüks izlenir. Pek gelişmiş olmayan el işçiliği kalitesi ile Attika mezar rölyefleri bile hemen bütün görsel tasvirlerinde -karşı karşıya duran hanım hizmetçi, karı ve kocanın birlikteliği, çocukları ile birlikte gösterilen bir anne- güçlü ve derin insancıl ifade gücü ile etkileyicidir. Bütün Yunan dünyası içerisinde, dönemsel ve bölgesel olarak ele alındığında, elbette farklı gömme adetleri ve mezar anıtları vardı. Klazomenai'de ve Anadolu'nun batı kıyısı üzerindeki diğer komşu İyonya şehirlerinde bulunan vazo tekniğinde boyanmış arkaik kil lahitlerden burada söz etmek gerekir. Taş lahitler İÖ 4 yy.'da çeşitli coğrafi bölgelerde tercih edilmiştir. Örneğin Magna Graecia'daki Lipari'de ünlü Büyük İskender lahidinin geldiği bugünkü Libya topraklarında bulunan Sidon nekropolünde bunlara rastlanır. Tahta lahitler de o dönemde yaygındı.

Yunan ölü kültü ve mezar türü üzerindeki zengin literatürden: D. C. Kurtz, J. Boardman, Greek Burial Customs. London 1971 (Almanca-sı: Thanatos. Tod und Jenseits bei den Griechen. Mainz 1985). R. Garland, The Greek Way of Death. London 1985. I. Morris, Death-Ritual and Social Structure in Classical Antiquity. Cambridge 1992. M. Herfort-Koch, Tod, Totenfürsorge und Jenseitsvorstellungen in der griechischen Antike. Eine Bibliographie. München 1992.

Ölü ağıtları için: E. Reiner, Die rituelle Totenklage der Griechen. Stuttgart, Berlin 1938. (Beiträge zur Altertumswissenschaft. 30.). Dini yıkanmalar üzerine: R. Ginouvès, Balaneutikè, s. 239 vd. Ölüler üzerine yakılan ağıt tasvirleri Yunan sanatında uzun bir geleneğe sahiptirler: G. Ahlberg, Prothesis and Ekphora in Greek Geometric Art. Göteborg 1971. (Studies in Mediterranean Archaeology. 32.). Arkaik ve Klasik dönem için: W. Zschietzmann, Die Darstellungen der Prothesis in der griechischen Kunst. AM 53, 1928, 17 vd. J. Boardman, Painted Funerary Plaques and Some Remark on Prothesis. BSA 50, 1955, 51 vd. O. Touchefeu-Meynier, Un nouveau 'phormiskos' à figures noires. RA 1972, 93 vd. J. P. Brooklyn, Attic Black-Figure Funerary Plaques (Diss. Univ.Iowa 1981) Ann Arbor 1982.

Kerameikos mezarları üzerine: A. Brueckner, Der Friedhof am Eridanos bei der Hagia Triada zu Athen. Berlin 1909. Kerameikos. Ergebnisse der Ausgrabungen. Berlin 1939 vd. U. Knigge, Der Kerameikos von Athen. Führer durch Ausgrabungen und Geschichte. Athen 1988. Yine düzenli olarak bildiriler 'Athenische Mitteilungen' dergisinde.

Mezar yazıları için: A. Conze, Die attischen Grabreliefs. Berlin 1893-1906; şimdi yeni baskıda: C. W. Clairmont, Classic Attic Tombstones. kilchberg 1993. H. Diepolder, Die attischen Grabreliefs des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr. Berlin 1931. K. F. Johansen, The Attic Grave-Reliefs of the Classical Period. An Essay in Interpretation. Copenhagen 1951. G. M. A. Richter, The Archaic gravestones of Attica. London 1961.

J.Thimme, Die Stele der Hegeso als Zeugnis des attischen Grabkultes. Antike Kunst 7, 1964, 16 vd. aynı., Bilder, Inschriften und Opfer an attischen Gräbern. AA 1967, 199 vd. B. Schmaltz, Untersuchungen zu den attischen Marmor-Lekythen. Berlin 1970. aynı., Griechische Grabreliefs. Darmstadt 1983. G. Kokula, Marmorlutrophoren. Berlin 1984. yine başka bir eser: P. G. Themelis, Frühgriechische Grabbauten. Mainz 1976; Attikalı olmayan mezar anıtları: R. M. Cook, Clazomenian Sarcophagi. Mainz 1981. E. Pfuhl, H. Möbius, Die

ostgriechischen Grabreliefs. Mainz 1977-79. S. Schmidt, Hellenistische Grabreliefs. Köln 1991. 1. Hitzl, Die griechischen Sarkophage der archaischen und klassischen Zeit. Jönköping 1991. Ağaçtan (Tahta? Ahşap?) lahitler: M. Vaulina, A. Wasowics, Bois grecs et romains de l'Ermitage. Wrocław 1974. Büyük İskender lahiti: V. von Graeve, Der Alexandersarkophag und seine Werkstatt. Berlin 1970.

e) Ev Köleleri

Aristoteles (Polit. I, 1,3-6) tam bir hane halkına (aikos) erkek, kadın ve çocuklar dışında köleleri de zorunlu olarak dahil eder ama, diğer kaynaklardan öğrenilenler de göz önüne getirilerek kabul etmek gerekir ki, halkın en fazla dörtte biri, bir veya daha çok köleye sahip olabilecek ekonomik güçtedir. İÖ 5 yy.'da Atina'da tahminen sayıları 60000 ile 80000 arasında olan kölelerden sadece çok az bir kısmı evde hizmet görmekteydi. Çoğunluğuysa, kömür ocaklarında çalışır ya da küçük esnaflık veya toprak işçiliği ederdi. Ev köleleri farklı işlerde görevlendirilirlerdi. Hattâ onlara evin çocuklarının süt anneliğini, dadılığını yaptıranlar, çocukların büyütülmesi ve eğitimi için pedagoğ olarak sorumluluk yükleyenler vardı. Çocukların ve gençlerin karakter yapısını oluşturan bu tarz görevlerin kökeni olarak çoğu barbar¹ olan kölelere bırakılması oldukça şaşırtıcı bir durumdu, zira Yunanlılar barbarlara ait her şeyi değersiz bulmakta ve küçümsemekteydiler.

1 Yunanlılar kendilerinden olmayan toplumlara yabancı anlamında barbar derlerdi. (Çev.)

Diğer yandan kaynaklardaki aktarımlar, bu koruma ve yetiştirme işi ile, özgür olanla kölesi arasında derin, güvene dayalı bir ilişkinin geliştiği çok sayıdaki olayı bildirmektedirler. Klasik çağ Atinasında genel olarak kölelere karşı yapılan muamele -özellikle daha sonraki dönemlerde olan durumlar ile karşılaştırıldığında- çok insancıldı. Bunlar üçüncü kişilerin kötü muamelesine karşı koruma altındaydılar ve dini özgürlüğe sahiptiler. Hasta kölenin bakımı evin hanımına ait bir görevdi (bak. Xenophon, oecon. VII, 37). Xenophon'a göre (Athen. polit. 10 vd.) köleler ve özgür vatandaşların giyimleri bir birinden ayrı değildi, ayrıca dikkat çekici olan bir şey ise, Klasik dönem sanatında kölelerin kötü durumda tasvir edilmelerine çok ender olarak rastlanmasıdır.

Yunan köleliği konusundaki zengin literatürden bir seçki: E. Herrmann, *Bibliographie zur antiken Sklaverei*. Bochum 1983. T. Wiedemann, *Greek and Roman Slavery*. London 1981. Y. Garlan, *Les esclaves en Grèce ancienne*. Paris 1982. N. Brockmeyer, *Antike Sklaverei*. Darmstadt 1987. Ev kölelerinin kölelerin toplamı içerisindeki payı: A. H. M. Jones, *Die wirtschaftliche Grundlage der athenischen Demokratie*. *Die Welt als Geschichte* 14, 1954, 10 vd. İÖ 5. yy. Atina'daki köle sayısı üzerine: G. De Ste. Croix, *Class.Rev.* 71, 1957, 54 vd. Yunan eğitiminde kölelerin rolü: J. Vogt, *Sklaverei und Humanität*. *Studien zur antiken Sklaverei und ihrer Erforschung*. Wiesbaden 1972(*Historia. Einzelschriften*.8.). Kölelerin dini üzerine: F. Bömer, *Untersuchungen über die Religion der Sklaven in Griechenland und Rom*. 4 Cilt. Wiesbaden 1957-63, Cilt.1 und 3 genişletilmiş yeni baskısı Wiesbaden 1981 ve 1982

Klasik dönem sanatında köle tasvirleri: N. Himmelmann, *Archäologisches zum Problem der griechischen Sklaverei*. *Akad. d. Wiss. und d. Literatur. Mainz: Abh. d. geistes-u. sozialwiss. Kl.* 1971 Nr. 13.

B) Romalılarda

a) Aile

Latince familia deyiimi günümüzdeki ‘aile’ kelimesinden içerik olarak daha kapsamlı bir anlama sahipti; çünkü Roma familiası günümüzdeki anlamı ile sadece dar bir çevredeki bireylerden oluşan aileyi göstermekle kalmaz, aynı zamanda onun mülkünü ve kölelerini de içine alırdı. Bizim bugün ‘aile’ olarak işaret ettiğimiz varlığı, Romalılar domus olarak adlandıırırlardı. Diğer yandan latin yazısında familia sözcüğünün, genelde, bir eve ait köleleri işaret eden dar bir anlamı vardı.

Roma ailesinin karakteristik özelliği aile reisinin (pater familias) otoriter gücü (patria potestas) elinde bulundurmasıydı. Bütün malvarlığı ve kölelerinden başka, pater familiasın kendi yasal çocukları ve onların ardılları, eşi ve aynı zamanda çocuklarının eşleri (eğer burada manus evliliği söz konusuysa bunun için bkz. ileride c) altında) ve evlatlık olarak aileye alınanlar ona bağımlıydılar. Patria potestas ne yurttaşlar hukukunca ne de ceza hukukunca sınırlandırılmıştı; çocuk yetiştirme hakkı, yeni doğan çocukları kabul etmeme hakkı, her yaştaki çocukları satma veya rehine koyma ve hattâ öldürme hakkı (ius vitae necisque) onun elindeydi. Fakat patria potestasın aşırı kötü bir biçimde kullanımı Censor’lar kurumu varken, gelenek-görenekler çerçevesinde ve dini kurallar bağlamında o kurulun denetimi altındaydı. Pater familiasın yeni doğan bir çocuğun

kabul edilmemesi gibi zor kararlarda, akrabalarından ve komşulardan oluşan bir ‘ev mahkemesinin’ (consilium) görüşünü alması genelde başvurulana olağan bir yöntemdi. Patria potestas ayrıca şu hakkı da elinde tutardı: Paterfamiliasa bağımlı olanlar ne zaman bir servet, mülk vb. edinse-ler bu edinilen şey, paterfamiliasa giderdi, öyle ki ona bağımlı olanlar kendi malları diye bir şeye sahip olamazlardı. Yine de bu bireylere (ki aralarında, duruma göre, köle-ler de olabilirdi) istediklerince kullanabilmeleri için az çok bir özel mal varlığı bırakılması âdettendi, ancak bu servet, yasal olarak, pater familiasın üzerindeydi. Ne var ki genel olarak kabul edilmiş geleneklerden dolayı bu mal varlığı verildiği kişiden tekrar geri istenmezdi. Patria potestasın konumunu Yunanlıların kyriosununkinden ayıran bir nite-liği, oğulların reşit olmaları ile son bulmamasıdır. Patria potestas ancak pater familiasın ölümü ile sona ererdi. Bu durumla birlikte erkek ve kız çocukları (sui iuris) bağımsız olurlardı, torunlar ise, eğer babaları yaşıyorsa onun Patria potestasının altına girerlerdi, yaşamıyorsa onlar da özgür olurlardı. Ölen bir pater familias, eğer arkasında reşit ol-mayan çocuklar bırakmışsa, bunlar bir tutorun vesayeti al-tına girerlerdi. Bu vasi yani tutor genelde babanın erkek kardeşi olurdu. Bunun dışındaki durumlarda, bağlı bireyler emancipatio² ile patria potestastan serbest kalırlardı veya pater familias tarafından bir belge karşılığı üçüncü bir kişi-ye satılırlardı ve bu kişi bunların pater familiası olurdu. Bu kişi ise, eğer isterse satınaldığı bu bireyleri serbest bırak-ma hakkına sahipti. Laren³’lerle penaten’lerin ev kültü

2 Bağımlı bir durumdan serbest bırakılma, eşitlik. (Çev)

3 Eski Roma’da koruyucu periler. (Çev)

uygulamaları çerçevesinde ele alındığında, din hukuku açısından da pater familias ailenin başıydı.

Pater familiasları pek yüksek mevkilerde olan bazı Romalı aileler, genişçe bir soy birliğine aitti. Gens denilen bu soy birliği tek bir ataya kadar uzanırdı. Tüm bireylerinin tek bir soyadını (nomen gentile) taşıması, bunların birbirlerine bağlı olduğunu gösterirdi. Cumhuriyet döneminde gentes bir makama alınmada önemli politik bir faktörken, daha sonraki dönemlerde bu durum dinsel alanla sınırlanmıştır; bazen de bir mezarlıkta yalnız tek bir adın görülmesiyle bu birliklilik ortaya çıkar olmuştur. Miras hukukuyla ilgili ilginç bir şey olarak Adgnatus'ların⁴ akraba çevresi gösterilebilir; bu topluluk, bir pater familiasın ölümü ile baskı altından çıkmış kişilerden oluşmaktaydı.

O dönemin yaşam beklentisi günümüzdekinden çok düştü yani insanlar bugünkünden çok daha az yaşarlardı ve bir pater familiasın, çocuklarının evlenmesinden ve kendilerine ait bir ev kurmalarından sonra uzun yıllar yaşaması, şüphesiz çok ender görülen bir şeydi. Bundan dolayı, bir Roma ailesi genelde küçük bir aileydi ve herhalde anne ve baba ile çocuklardan meydana geliyordu. Özellikle kadınlarda, doğum esnasında ve doğumdan sonraki ölüm oranının yüksek olmasından ve çoğu zaman erkeğin yeniden evlenmesinden ötürü, çocuklar aile içinde genelde üvey kardeş durumundaydılar. Akraba veya tanıdıkların yetim çocuklarının eve kabul edilmesi ve bunların evin efendisinin mesleğinde çırak olarak yetiştirilmesi pek ender olmayan bir durumdu.

4 Lat.gnatus=...nın oğlu. Adgnatus= hangi soydan olduğu belirsiz, soyu belli olmayan

Daha geniş anlamda Roma ailesine, köleler dışında, azat edilmişler de dahildi ve bunlar, hem gelenekler gereği hem de hukuken patronuslarına yani eski sahiplerine hizmet etmeyi sürdürmek zorundaydılar. Öte yandan eski sahipleri de, aynı nedenlerden ötürü, bu kişilere yardım etmekle yükümlüydü. Bu durum *cliens*'ler için de geçerliydi. *Cliens*-ler, sözü geçen bir kişiye bağımlı birer özgür vatandaştı, seçimlerde politik olarak o kişiyi, onun maiyeti sıfatıyla, oyları ile ve toplum içinde halka açık toplantılara katılmakla desteklerler ve buna karşılık -yine patronus diye adlandırılan- koruyucuları da onlara parayla ve yiyecek maddeleriyle ile ekonomik olarak yardımcı olur, yasal sorunlarında ise mahkemede onları temsil ederek korurdu. İmparatorluk döneminde *cliens*'liğin politik boyutu ortadan kalkınca, bu kurum artık yalnızca varlıklı bir kişinin toplum içinde saygınlığına ve tanınmasına hizmet eder olmuştur. *Cliens*ler koruyucularının kesin kurallı bir tören olan *sabam* kabulünde bulunmakla görevliyidiler ve bunun için *sportula* adı altında gündelik bir ücret -Traianus döneminde çıkarılmış herkes için geçerli bir hüküm gereği bu paragünde 6.1/4 *sesterzti*- alırlardı. Yani *sportula* 'sosyal yardım' açısından önemli bir faktördü ve devletce düşük fiyata sattırılan veya ücretsiz olarak verilen yiyecek maddeleri ile birlikte şehirdeki işsiz yurttaş *proletaryasının* var olabilme dayanağını oluşturmaktaydı.

Roma ailesi üzerine: S. Dixon, *The Roman Family*. Baltimore, London 1992. Aile ve aile yaşamının geniş bir anlamda zengin arkeolojik kaynakçalardan ele alan: M. Borda, *Lares, La vita familiare romana nei documenti archheologici e letterari*. Città del Vaticano 1947. (Collezione 'Amici delle Catacombe'.11)

Roma ailesini bütün yurttaşlar hukuku görünümüleri altında temel olarak veren: M. Kaser, *Das römische Privatrecht*. 1. Abschnitt. Das altrömische, das vorklassische und klassische Recht. 2. Baskı. München 1971-75. (Handbuch der Altertumswissenschaft. 10,3,3,1-2.) bunun yanı sıra: F. Schulz, *Classical Roman Law*. Oxford 1951. A. Guarino, *Diritto privato romano. Lezioni istituzionali di diritto romano*. 3. Baskı. Napoli 1966. Antik metinlerin Fransızca çevirileri: J. Gaudemet, *Le droit privé romain. Texte choisis*. Paris 1974. W. K. Lacey, *Patria potestas*. B. Rawson (yayıncı.), *The Family in Ancient Rome*. New York 1986 içinde, s. 121 vd. Gens için: C. Castello, *Studi sul diritto familiare e gentilizio romano*. Milano 1944. G. Franciosi (yayıncı), *Ricerche sull'organizzazione gentilizia*. Napoli 1984-88. Adgnatuslar için: A. Guarino, *Pauli de gradibus et adfinibus et nominibus eorum liber singularis* e la compilazione di D 38, 10. *Studia et documenta historiae et iuris* 10, 1944, 290 vd.

Serbest bırakılan köleler ve bunların eski sahipleriyle ilişkileri: A. M. Duff, *Freedmen in the Early Roman Empire. Activity and Influence of Freedmen in Life Legal, Political, Social and Economic Department*. Oxford 1928. J. Lambert, *Les operae liberti. Contribution à l'histoire des droits de patronat*. Paris 1934. P. Pescani, *Le 'operae libertorum'*. Saggio storico-romanistico. Quaderni del Boll. della Scuola di perfezionamento e di specializzazione in diritto del lavoro e della sicurezza sociale. 23. Trieste 1967. S. Treggiari, *Roman Freedmen during the Late Republic*. Oxford 1969. G. Fabre, *Libertus. Recherches sur les rapports patron-affranchi à la fin de la République romaine*. Rome 1981.

Sportula üzerine: RE, Sportula maddesi altında (A.Hug). İmparatorluk döneminde clienslik şekli üzerine: L. Friedländner, *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms*. 10. Baskı. Leipzig 1922, Bd. I. S. 225 vd. F. Bellandi, *Giovenale e la degradazione della clientela (interpretazione della sat. VII)*. *Dialoghi di Archeologia* 8, 1974/75, 384 vd.

b) Çocuk ve yetiştirilmesi

Doğumdan hemen sonra çocuğun yaşamı için önemli bir olay yer alırdı: pater familias tarafından tanınması; bu, çocuğun yere bırakılması, daha sonra pater familias tarafından yerden kaldırılması gibi simgesel bir sahneyle başlardı. Ailenin büyüdüğü, ev kapısının dışına gösterişli bir çelenk asarak duyurulurdu. Doğumu izleyen bir kaç gün içerisinde, çeşitli geleneksel uygulamalar gerçekleştirilirdi. Kız bebeklerin boynuna amuletum⁵'lerden oluşan bir zincir, erkeklere de genelde bir bulla takılmaktaydı. Bu uygulamalar o dönemde bebeklerin yüksek ölüm oranıyla açıklanır; ve yaşamın ilk haftasında bebeğin ölmesi olasılığı en yüksek olduğundan, çocuğa ad verme günü için dies lustricus (temizleyici, arındırıcı gün) beklenilirdi. Bu, erkek çocuklarda dokuzuncu, kızlarda sekizinci gündü. Ad konulurken bir aile eğlencesi çerçevesinde çocuğun dinsel açıdan arındırılması işlemi de yapılırdı. Nomen gentile (soyadı) ve çoğu zaman cognomen (lakap) zaten gensin ya da ailenin bir kalıtı olarak çocuğa geçtiğinden, ad verme, elbette, yalnızca praenomen (ad) vermekle sınırlanırdı. Fakat, kız çocuklar için bu da daha İÖ3-2 yy.'larda bırakılmış, kız adı lakap (cognomen) gibi soyadına (nomen gentile) eklenmeye başlamıştı. Evlilik içi bir çocuğun doğumunun Roma yurttaşlar yasası uyarınca resmen bildirilmesi Augustus döneminden başlayarak zorunlu kılınmıştır. Bu, Roma

5 Nazarlık, muska. (Çev.)

şehirinde Praefectus Aerarii Saturni'nin makamına bildirerek yapılırdı. Marcus Aurelius'un hükümdarlığı döneminde bu kayıt işlemi meşru olmayan çocukları da içine alacak şekilde genişletilmiştir.

Çocuğun ilk yıllarında -en azından maddi olarak iyi durumdaki ailelerde- çocuğun beslenme ve bakım işlerini süttanne veya annenin gözetimi altında bir kadın köle tarafından üstlenilirdi. Sütanneler sağlık durumu da incelenerek sıkı bir seçimden geçirilirlerdi. Yaklaşık yedi yaşında ilkokula başlama zamanı gelirdi ve o zaman, Yunanlılardan örnek alınarak ev kölelerinden seçilmiş bir pedagog veya custos (gözetmen) çocuğun yönetilme, çekip çevrilmesiyle görevlendirilirdi. İlkokullar (ludi litterarii) bir ludi magister'in yönetiminde özel bir kuruluştı ve bu öğretmen yaptığı işe karşılık öğrencinin ailesinden ücret alırdı, ücret de çoğu zaman pek düşük olurdu. Okul binasının olmadığı durumlarda dersler ucuza kiralanmış yerlerde veya açık havada verilirdi; okul süresi evde yenilen öğle yemeği arasıyla birlikte günde altı saatti ve derslerde genelde kız erkek karışıktı (bak. Martialis IX, 68). Dayak, bağırıp çağırma gibi genelde oldukça ağır metodlar ile öğretmen öğrencilere okuma, yazma ve hesap yapmasını öğrettirdi. Fakat, hesap dersine calculator denen ayrı bir öğretmen de gelirdi. İlkokulda stenografi dersleri de bazen bir notarius (stenograf) yönetimi altında öğretilmekteydi. Romalılar okuma, yazma ve hesap bilgisini, Trimalchio (Petron, Sat. 58, 7; 75, 4) gibi, pratik yaşamda yeterli bulmuşlar ve çocuklarının eğitimini genelde ilkokul ile sınırlamışlardır. Çocuğu okula gönderme yasal bir zorunluk olmamakla birlikte, en azından ilkokulun bitirilmesi olağan bir durumdu, bu

nedenle de okuma yazma bilmeyenler oldukça azınlıktaydılar. Bu konuda en iyi bilgiyi -elbette Mısır söz konusu olarak- papirüsler verir. Yaklaşık olarak birbirine benzeyen Roma ve Yunanlılardaki eğitim, Klasik dönem Atinasından sadece bir noktada ayrılır ve bu da Romalılarda okul eğitimi içerisinde bedenin güçlendirilmesine değer verilmemesidir. Spor ve oyun -her yaş diliminde çocuk oyunlarının varlığı, hem yazınsal kaynaklarla hem arkeolojik bulgularla saptanmıştır- kişinin kendi inisiyatifine ve boş zaman olanaklarına bırakılmıştı (Lev. XVI, res. 30).

İlkokulun bitiminden sonra bir grammaticus'un okulu-na gidilebilirdi. Köken olarak gramaticuslar Yunanlıydı ve öğretim Yunancanın öğrenilmesi, Yunan edebiyatının tanınmasıyla sınırlıydı. Augustus dönemine kadar buna Latin edebiyatı, özellikle Ennius, Terentius ve Vergilius'un yapıtları da eklenirdi. O dönemde nasıl eğitilmiş çevrelerde Yunancaya da anadil Latince gibi hem yazma hem konuşmada hakim olunuyorsa, dersler de, o iki dilde yapılırdı.

Okul sistemindeki en yüksek derece retorik okuluydu ve bu okula politika ve hukuk mesleği için o dönemde zorunlu olan iyi ve inandırıcı konuşma becerisinin elde edilmesi amacı ile gidilirdi. Ünlü Latin hatiplerinin yanı sıra Yunan hatipleri de örnek alındığından, Roma retorik okullarında da eğitim iki dilde verilirdi. Ders yazılı ve sözlü alıştırmalardan oluşmakta ve her ikisinde de özellikle iki retorik biçimi üzerinde önemle durulurdu: belli bir karar için gerekçelerinin açıklanması gereken suasoria'lar ve iki öğrencinin tarihten alınmış bir olay veya hukuksal bir durum üzerine karşılıklı tartışmasını içeren controversia'lar. Bunların ikisinde de imitatio (taklit, öykünme) özellikle

önemliydi. Ünlü konuşmacılar arasından biri seçilerek örnek alınır elden geldiğince onun- kine yakın bir konuşma biçimi geliştirilirdi. Örnek alınmış ünlü konuşmacının tarzına yakın bir yeteneğin kazanılması olan retorığe gösterilen genel saygı göz önüne alınırsa, bu konuda bir çok ders kitabının yazılmış olmasına şaşmamak gerekir. Bu kitaplar arasında Quintilianus'un (İS~30-90) *Institutio oratoria* adlı geniş kapsamlı yapıtı özel bir yere sahiptir. Burada konuşmacının uygun elbiselerine, etkileyici hareketlerine ne kadar büyük önem verildiği görülür. Geç Cumhuriyet döneminden başlayarak zengin ve eğitimli Romalı gençlerin bilgi ve becerilerini pekiştirip tamamlamak için doğuya, Yunan damgası taşıyan yerlere, Atina, Rodos ya da Berytos gibi ünlü retorik merkezlerine kapsamlı bir gezi yapmaları âdet olmuştu.

Görüldüğü gibi okul ve öğrenim dönemi çocukluktan erişkinliğe kadar gidebilmekteydi.

Çocukluk döneminin bittiği, erişkenlik dönemine ulaşıldığı, delikanlının genelde on beş veya on altıncı, en geç on yedinci yaşının bitiminde -zorunlu askerlik hizmeti daha önce başlamış olurdu-, o zamana kadar bir çocuk olarak giydiği eflatun şeritli togayı yani toga praetextayı çıkarması, bullasını evin lararium'una⁶ asması ile ilan edilir ve bu, kurbanlar kesilen ve bir şölen verilen bir aile eğlencesi çerçevesinde kutlanırdı. Artık bu kişi ilk defa süslenmiş beyaz erkek togası giyerek akrabaları ve arkadaşları ile birlikte Forum'a götürülürdü (tirocinium fori). Kızlar için erişkenliğe ulaştığını gösteren bu tarz her hangi bir olay söz konusu değildi. Onlarda çocuk giyiminin bırakılması düğün çerçevesi içinde gerçekleşirdi.

6 Lat: Yuvayı koruyan tanrıların atları.

Roma ailesi üzerine yer alan genel literatür eserleri dışında başvurulacaklar: J. P. Neraudau, *Etre enfant à Rome*. Paris 1984. T. Wiedemann, *Adults and Children in the Roman Empire*. London 1989. T. Koeves-Zulauf, *Römische Geburtsriten*. München 1990. Çocuklar için yapılan aile kutlaması için: D. P. Harmon, *The Family Festivals of Rome*. *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* 2, 16.2 Berlin 1978 içinde, s. 159 vd. Sütanne için: W. Braams, *Zur Geschichte des Ammenwesens im klassischen Altertum*. Jena 1913. (Jenaer medizinisch-historische Beiträge.5.) *Reallexikon für Antike und Christentum*, Ammen maddesi altında (Th. Hopfner). İsim takılması için: P.Doer, *Untersuchungen zur römischen Namengebung*. Berlin 1937. Doğumun bildirilmesi üzerine: F. Schulz, *Roman Registers of Births und Birth Certificates*. JRS 32, 1942, 78 vd; devamı: JRS 33, 1943, 55 vd.

Daha önce verilen ve bütün antik dönem eğitimi üzerine olan çalışmalar dışında: A. Gwyn, *Roman Education from Cicero to Quintilian*. Oxford 1926. D. J. Clark, *Rhetoric in Greco-Roman Education*. 2. Baskı., New York 1957. H. Schulz-Falkenthal, *Zur Lehrlingsausbildung in der römischen Antike*. *Discipuli und discentes*. *Klio* 54, 1972, 193 vd. S. F. Bonner, *Education in Ancient Rome*. London 1977. Spor ve oyun üzerine: A. D. Booth, *Roman Attitudes to Physical Education*. *Echos du Monde classique* 19, 1975, 27 vd. J. Väterlein, *Roma ludens*. *Kinder und Erwachsene beim Spiel im antiken Rom*. Amsterdam 1976.

Toga virilis'in bırakılması üzerine: E. Samter, *Familienfeste der Griechen und Römer*. Berlin 1901, s. 74 vd. RE, *Tirocinium fori* maddesi altında (J. Regner). Zum Anlegen der Toga virilis und Ablegen der Bulla: H. R. Goette, *Die Bulla*. *Bonner Jahrbücher* 186, 1986, 113 vd.

c) Evlilik, düğün ve kadının konumu

Yasal bir evliliğin zorunlu koşullarından biri, evleneceklerin bedensel olarak yeterli olgunluğa (pubertas) varmış

olmasıydı. Bunun için, erkek çocuklarda on dört, kız çocuklarında ise on iki yaş yeterli görülmekteydi. İkinci koşul, evliler arasında baba tarafından bir akrabalığın olmamasıydı, ayrıca eğer bunlar *pater familias*'ın sorumluluğu altında bulunuyorlarsa onun izninin olması gerekirdi. Fakat ortalama evlilik yaşı kızlarda 16 ile 20 ve erkeklerde 27 ile 30 yaşı arasındaydı. Tam geçerliği olan bir evlilik (*matrimonium iustum*) ancak her iki tarafın Roma vatandaşlığına sahip olması durumunda veya taraflardan birinin Roma'nın değil de Roma ile arasında *conubium* (söz konusu kişiyle, filanca kişiyle evlenme hakkı), anlaşması olan başka bir topluluğun vatandaşlığına sahip olması durumunda gerçekleşebilirdi. O zamana kadar Roma'da yerleşmiş anlayışın tersine, Augustus döneminin evli olmayanları politik ve vergi açısından ayrımcılığa tabi tutan evlilik yasası ile Roma vatandaşlarının kötü şöhretli kadınlar (hayat kadınları, tiyatro oyuncular vb.) ile ve senatörlük makamıyla yakından bağlantılı olanların azat edilmiş esirlerle bir araya gelmelerinde *conubium*dan yararlanmaları da kaldırılmıştır. Bu çeşit engellere karşın yine de girişilmiş birlikte yaşama olabilirdi ama bu, bir *matrimonium* olarak değil, *concubinatus* olarak kabul edilirdi. Fakat, gerek Augustus dönemi yasalarının doğrudan hedef aldığı yüksek konumdaki insanlar arasında gerek halkın daha aşağı tabakasındakiler arasında, kölelerle azat edilmişler ya da - sık görüldüğü üzere, köle efendisi nezdinde etkili bir konumdaysa kölelerle tam yurttaşlık hakkına sahipler arasında *concubinatus* hiç de az rastlanır bir şey değildi.

*Matrimonium*un yani evliliğin iki şekli vardı; *manus* evliliği denilen birincisinde gelin, kendi *pater familias*ının

potestasından yani gücünden çıkıp kocasının veya onun pater familiasının manusu altına girerdi. Bu şekil evlilikte kadın, sorumluluğuna geçtiği ailenin tam üyesi olarak kendi mülküyle birlikte evin diğer kız çocukları gibi miras hakkına da sahip olurdu. Manusun nedenleri üç farklı tarzda gerçekleşebilirdi; 1. *Confarreatio* ile. Bu, en yüksek rhipin, *pontifex maximus*'un ve *flamen dialis*'in işbirliği altında uygulanan dini bir gelenektir. Bu evlilik türü sadece patrisyenlere yani soylu yurttaşlara aitti. Adı evlenme sırasındaki bir kutsamadan gelir. Yeni evliler çeşitli kurban ve bağışlar arasında bir de buğday yani *farreus* ekmeği (*panis farreus*) dağıtırlardı. 2. *Coemptio* ile. Bu sözcük, gelinin satın alındığını gösterir belge anlamına gelir. 3. '*Usus*' ile. Bu çeşit evlenmede kadınla bir yıl kesintisiz birlikte yaşanması durumu *manus* kazandırır. Manusun kazanılması eğer gerçekleşmemişse, kadın yılın üç gecesini evin dışında geçirmek zorunda kalırdı. Manusun *usus* yolu ile kazanılması daha sonraları (İÖ 2 yy.'da; *Gaius* 1, 111) kullanımı dışı kalmıştır.

Evliliğin başka bir çeşidinde, kadın ailesi tarafındaki pater familiasının potestası altında, yani *sui iuris* kalırdı. Böyle bir *manus* dışı evlilik tanıklar önünde yapılan bir evlilik antlaşması ile gerçekleşirdi. Bu evlilik kadını kocasının ailesinin üyesi yapmazdı. Böylece kadın doğum ile birlikte kendisine verilen *nomen gentile*yi ve kendi şahsi servetini elinde tutmaya devam ederdi. Manus dışı bağımsız evlilik en yaygın tarzı ve geç Cumhuriyet dönemi sonuna doğru hemen hemen tek evlilik şekli buydu. Böyle bir evlilikte manustaki formaliteler söz konusu olmadığından ayrılma da daha basitti. Ayrılma, eşlerin karşılıklı

olarak anlaşılarak (divortium) ve tek taraflı isteğe bağlı (repudium) olarak ikiye ayrılırdı; kural olarak, boşanmak isteyen taraf, bir (nuntium remittere, res tuas tibi habeto) aracılığıyla ile bu kararını eşine bildirirdi. Kadının zina etmesi ve bunun ispatlanması durumunda ayrılma zorunluydu; onun dışında, boşanan kadına çeyizinin geri verilmesi gerekliydi ve bu, erkeğin girişebileceği keyfi boşamalarda bir çeşit güvenceydi.

Yunanlılarda olduğu gibi Romalılarda da düğün belli bazı dini ve ailevi seremonilerle belirlenmişti. Evlilik tarihinin ileri atılabileceği nişanlanlılıkta, delikanlı kıza bir yüzük hediye eder, kız bu yüzüğü sol elinin dördüncü parmağına takardı. İki elin birbirini sıktığı motifli bir yüzük, nişan yüzüğü olarak görülmekteydi. Düğün gününden bir gece önce gelin o zamana kadar kullandığı kızlık giysilerini bırakır -erken dönemlerde kızlar da erkek çocuklar gibi toga praetexta giyerlerdi- ve oyuncakları ile birlikte bunları larenlere ve Vesta'ya⁷ adardı. Daha önce geline herakles düğümü ile pamuktan bir kemerle bağlanan uzun bir beyaz tünik (tunica recta) ve bunun üzerinde de sarı- kırmızı bir palla giydirilirdi. Gelinin saçları bir mızrak ucu (hasta coelibaris) altı uzun örgüye ayrılır, pamuk ipliği (vitta) ile sarılır ve tutulus (tepesi sivri başlık) biçiminde tepede tutturulurdu. Gelin bunun üzerine de kırmızı bir duvak (flammeum) takardı. Tüm bunlar, aynı zamanda düğün günü giymiydi. Düğün günü, sabahın erken saatlerinde gelin ailesinin evinde tanrıların bu konudaki görüşünün öğrenilmesi amacı ile bir kurban hayvanının iç organlarına bakılmasıyla (extispicium) başlardı. Bunu yazılı evlilik antlaşmasının düzenlenmesi izlerdi ve evlilik adayları, gelinin refakatçısı

7 Eski Roma'da ocak ateşi Tanrıçası. (Çev.)

olan ve ilk evliliğinde bulunması gereken yaşlıca bir kadının (pronuba) huzurunda birbirlerine sağ ellerini (dextrarum iunctio) değdirirlerdi. Evli çiftin iyi geçinmesinin işareti olarak bu dextrarum iunctio görsel sanatlarda, özellikle lahitler üzerinde sık tasvir edilen bir konu olmuştur (Lev. XIII; res. 25). Düğün yemeğinden sonra gelin, henüz anne ve babası yaşayan üç erkek çocuk tarafından meşaleler ışığında ve ‘thalassio’⁸ bağrıışları arasında şiirler okunarak damadın evine götürülürdü. Buraya gelindiğinde gelin kapının direklerine yağ sürer, yünden kalın örgülerle sarınırdı, daha sonra kapı eşiği üzerinde havaya kaldırılırdı. Atriumda koca sembolik olarak kadına su ve ateş vererek onu evin üyeliğine almış olurdu. Bunu başka bir tören izlerdi, kadın yanında getirdiği üç tane As sikkesinden elinde tuttuğunu eşine verir, ayağının altındaki ikinci sikkeyi lar familiaris için ocağa bırakırdı ve bir kesede taşıdığı üçüncüsünü ise, eve en yakın ilk dörtyol ağzında, maden sesi duyulacak biçimde, yere fırlatırdı. Evliliğin ilk gecesini izleyen günde kurban kesilir, akraba ve tanıdıklar için yemek verilirdi. Ancak evliliğin geçerli olması için bir anlam taşımayan bütün bu kapsamlı törenlerin her zaman her yerde yapıldığı pek kabul edilebilir bir şey değildir. Eğer gelin dul veya boşanmış bir kadın ise, zaten bu sıralananlar yapılmazdı.

Roma aile ve toplumunda kadınların konumunun nasıl görüldüğüne gelince, yasal olarak eşinin ve onun babasının hakimiyetinde olan manus evliliğindeki kadınlar ile, eşitlik temelinde manus dışı evlilik süren kadınlar arasında şüphesiz önemli farklar vardı. Hukuki açıdan kocasına

8 ‘Thalassius için!’ anlamındaki bu bağrıış, kaçırılmış bir Sabina ile evliliği çok mutlu geçtiğinden ‘ilk birleşme (zifaf) tanrısı’ katına yükseltilmiş Romalı delikanlının adından gelmedir.

ya da onun pater familiasına bağılı olmakla birlikte, manus evliliğindeki bir kadın, aile ve toplum içinde matrona olarak fiilen kocasıyla eşit görülürdü. Romalıların karılarıyla ilişkileri, onlara daha başlangıçta, örneğin klasik dönem Atinasında alışılmış olandan daha büyük ölçüde bağımsızlık tanımlarıyla belirlenirdi. Kadın evde de dışarıda da kocası ile birlikte beraber şöenlere katılırdı. Kadınlar sadece tiyatroya değil, arena ve sirkteki oyunlara da giderlerdi; halka açık hamamlar günün bazı saatlerinde ya da erkeklerle aynı zamanda onlara da açıktı. Cumhuriyet döneminin son yüzyılında, yüksek tabakadan ailelerde, aileden bir kadının ölümünde de defin esnasında bir mezar başı konuşması yapılmasına başlanmıştır. Klasik dönem Yunan kadınlarına oranla Romalı kadınlar daha iyi derecede bir eğitim alırlardı. Kadınların Yunan klasiklerini okumaları alışagelmiş bir durumdu (Ovid, *Ars amat.* III, 329 vd.) ve bazı docta puella'nın (bilgili kız) yazar bile olduğu bilinmektedir. Cumhuriyet dönemi sonlarında kadının bağımsız yeri, özellikle Roma kenti yüksek sosyetesinde, en çok da lüks, zenginlik ve politik entrikaların etkisi altında soysuzlaşmaya başlamıştı. Çoğu zaman, sefahat âlemleri, geleneklerin çözülmesi ve boşanmanın yaygınlaşmasıyla kendini gösteren bu bozulmanın İmparatorluğun orta dönemine rastlayan görünümünü Martialis ve Iuvenalis şiirlerinde çok kesin çizgilerle dile getirirler. Augustus dönemi evlilik yasalarıyla ve daha sonra çıkarılan aynı doğrultudaki düzenlemelerle devlet bu kötülüğe çareler bulmaya çalışmıştır. Kuşkusuz bunda az başarılı olmuştur. Ancak yine de, orta ve aşağı halk katmanlarına ait olup da tümüyle evlilikte sadakati yücelten mezar yazıtları o kadar çoktur ki,

bu, yazınsal kaynakların evlilik ahlakı konusunda çizdikleri olumsuz tabloyu düzeltir.

Yukarıda aile altında verilen geniş eserler dışında: F. F. Adcock, *Women in Roman Life and Letters. Greece and Rome* 14, 1945, 1 vd. J. P. V. D. Baldson, *Roman Women. Their history and Habits*. London 1963. P. Grimal, *La Femme à Rome et dans la civilisation romaine. Histoire mondiale de la femme içinde Cilt.I*. Paris 1965.

Evlilik üzerine genel: B. Rawson (yayıncı.), *Marriage, Divorce, and Children in Ancient Rome*. Canberra, Oxford 1991. S. Treggiari, *Roman Marriage. Iusti coniuges from the Time of Cicero to the Time of Ulpian*. Oxford 1991. Özel konular üzerine: Nişanlanma: H. Kupiszweski, *Das Verlöbniß im altrömischen Recht*. ZRG 77, 1960. aynı., *Studien zum Verlöbniß im klassischen römischen Recht*. I.RG 84, 1967, 70 vd. M. Mühl, *Anulus pronubus. Der Ursprung des römischen Verlobungsringes*. Diss. iur. Erlangen-Nürnberg 1961. Evlilik dışı birliktelik için: P. M. Meyer, *Der römische Konkubinat*. Leipzig 1895. J. Plassard, *Le concubinat romain sous le Haut Empire*. Toulouse 1921. B. Rawson, *The family Life among the Lower Classes at Rome in the first Two Centuries of the Empire*. *Class. Philol.* 61, 1966, 71 vd. aynı., *Roman Concubinage and Other De Facto Marriages*. *Transactions American Philos. Ass.* 104, 1974, 279 vd. S. Treggiari, *Concubine*. *Annual of the British School at Rome* 49, 1981, 59 vd. Augustus'un evlilik yasaları için: P. Csillag, *Das Eherecht des augusteischen Zeitalters*. *Klio* 50, 1968, 111 vd. M. Humbert, *Le remariage à Rome. Etude d'histoire juridique et sociale*. Milano 1972 (Università di Roma. Pubblicazioni dell'Istituto di diritto romano e dei diritti dell'Oriente mediterraneo. 44.), s. 138 vd. A. Mette-Dittmann, *Die Ehegesetzte des Augustus*. Stuttgart 1991 (*Historia, Einzelschriften* 67). Evlilik yaşı üzerine: B. D.Shaw, *The Age of Roman Girls at Marriage*. *JRH* 77, 1987, 30 vd. R. P. Saller, *Men's Age at Marriage and Its Consequences in the Roman Family*. *Class. Philol.* 82, 1987, 21 vd. Evlilik ile ilgili gelenek-görenekler: E. Samter, *Familienfeste der Griechen und*

Römer. Berlin 1901, s. 14 vd. Mezar yazıtlarında kadının övülmesi üzerine: B. von Hesberg-Tonn, *Coniunx carissima. Untersuchungen zum Normcharakter im Erscheinungsbild der römischen Frau*. Diss. Stuttgart. 1983.

d) Ölü kültü

Romalılarda ölü törenleri bazı yönleri ile özellikle büyük bir dış ihtişam ile Yunanlıların (Atinalıların) Klasik dönem ölü geleneğinden ayrılır.

Törenler, ölümden hemen sonra gerçekleşen bir *conclamatio* (yakınma, ağıt yakma) ile başladı; bu, ölünün akrabalarının bir çok kez ona ismi ile seslenmesiydi. Günümüzde bir papa öldüğünde, doğumunda kendisine verilmiş olan adın *camerlingo*⁹ tarafından üç kez yüksek sesle söylenmesi bu *conclamatio* geleneğinin bir kalıntısıdır. Ölünün tabuta ve katafalka konulmasında çeşitli hazırlıklar yapıldı, önce ölü yıkanır, merhemlenir ve bazı durumlarda bozulmasını önlemek için mumyalanırdı -katafalkta tutulma yüksek kademedeki önemli kişilerde yedi güne kadar sürebilirdi-, giydirilir ve süslenirdi. Giysi ve süslenme ölen kişinin konumuna göre olurdu. Bu işler ailenin kadın üyeleri tarafından görülürdü, daha sonraki dönemlerde bu konu bir cenaze firmasından (*libitinarius*)¹⁰ uzman kişiler (*pollinctores*) tarafından yapılması yoluna gidilmiştir. Ölünün tabutunun bir tören yatağı (*lectus funebris*) üzerinde bekletildiği süre içerisinde, evde belli bazı geleneksel işlemler yerine getirilirdi. Mumlar ve günlük yakılır flüt

9 Papalık tahtı boşken Vatikan'ın işlerini yürüten kardinal.

10 Cenaze tanrıçası *Libitina*'nın adından.

eşliğinde ağıtlar söylenir ve gece ölü bekleme için bir araya gelinirdi. (Lev. XVI, res. 29).

Polybios ünlü bir betimlemesinde (VI, 53) bize kendi döneminde (İÖ 2 yy.) üst tabakadan seçkin aile üyelerinin ölüsü tabuta konulduktan sonra nasıl bir işlem gerçekleştiğini aktarır. Buna göre, ölü, bir cenaze alayı ile Forum'daki rostra'ya yani konuşmacı kürsüsüne götürülür, orada iyi görünecek şekilde çoğunlukla dik ve bazen de yatırılmış durumda konulurdu. Daha sonra oğlu veya başka bir erkek akrabası ölü üzerine bir söylev verirdi. *Laudatio funebris* denilen bu konuşmada, ölen kişinin iyiliklerinden ve faziletlerinden bahsedilir, bu arada ailenin ataları da övülürdü. Cenaze alayına -bu, en ilginç olanıdır - bir araba içinde, ölünün geçmiş aile büyüklerinin maskelerini takmış, elbiselerini giymiş ve kişinin makamına ait rütbe işaretleri ile tiyatro oyuncularına eşlik ederlerdi. *Rostrada laudatio funebris* esnasında bunlar bir sıra *curulis* denen sandalyeye oturur, böylece sanki geçmişteki aile büyükleri de bu törende yer alıyormuş gibi bir izlenim verilir. Polybios'un kişinin yapısını doğru bir biçimde verdiğini belirttiği bu portre maskeleri, gelenek olarak aile bireyinin ölümünden sonra evin atriumunda bir sandık içinde korunmaya alınır ve bayram günlerinde çelenk ile süslenirdi. Diğer kaynaklardan (Plinius, nat. hist. 35, 6) öğrendiğimize göre bu *imagines maiorum*'lar balmumu maskelerdi. Modern arkeoloji literatüründe bunlar, genelde yanlış olarak ölünün yüzünden kalıp çıkararak yapılmış maskeler olarak gösterilir ve ünlü Roma geç Cumhuriyet dönemi gerçekçi biçimdeki portreleri bunlardan türemiş olarak gösterilir. Fakat ispat edildiği gibi, bu tür düşüncelerin somut bir dayanağı yoktur. *Laudatio funebris*'den sonra ölü, şehrin dışındaki gömüt

yerine götürülmekte ve orada ya gömülmekte ya da yakılmaktaydı. Ölüünün toprağa verilmesi ve yakılması âdetleri bütün dönemlerde aynı zamanda uygulanmış, fakat bu yöntemlerden birinin diğerine belli bazı dönemlerde ağır bastığı olmuştur. Örneğin, Cumhuriyet döneminde yakma yönteminin ağır bastığı bir zaman dilimi içinde, ünlü genslerden Cornelius'lar, ölüyü lahit içinde gömme yolunu seçmişlerdir. Bu sadece yazılı kaynaklar (Cicero, leg. 2,56 vd.; Plinius, nat. hist. 7, 54, 187) ile değil, aynı zamanda Scipio Cornelius'lar ve daha başka Cornelius'lar için arkeolojik olarak da saptanmıştır. Diğer yandan İS 2 yy. başlarından itibaren ölüünün gömülmesi daha çok yaygınlaşmış ve bu, lahit üretiminin artmasına neden olmuştur. Ölü, bir odun yığını üzerinde yakılırdı; odun yığınının da -ölünün kendisi gibi- süslediği olurdu. Yakma sırasında yine ağıtlar okunurdu. Daha sonra kemiklerden arta kalan, süt ve şarapla sulanır ve bir küp içinde gömülürdü. Ölüünün mezarla gömülmesi ile ilgili gelenekler için antik kaynaklar fazla bilgi aktarmazsa da, arkeolojik kazılar bir çok durumda parçalar halinde de olsa ölü ile beraber gömülen buluntular ortaya çıkarmıştır. Polybios tarafından sözü edilen o cenaze işlemleri, elbette, Roma toplumunun yüksek derecedeki kesimi içinde gerçekleşmekteydi, zira burada çok maddi bir harcama gerekmekteydi. Bu gömme şeklinin tam tersine yoksul halk tabakasının mezarlarında ölü sadece basit bir şekilde açılmış bir çukura bırakılırdı; Cumhuriyet döneminde ise Roma'nın Esquilina tepesine gömülüyordu. Onurlu bir şekilde gömülmek için, zamanla bir çok gömüt derneği (collegia funeraticia) kurulmuştur. Bunlar kendilerine ödenen aylık belli bir ücret karşılığı, ölen üyeleri için iyi bir gömme töreni yapıp mezarlıklarda

tek kişilik bir yeri ayıracaklarını garanti ediyorlardı.

Mezarlar biçimleri bakımından büyük fark gösterir; bu, sadece ayrı dönemler ve bölgeler içinde değil, aynı zamanda belli bir dönem içinde tek bir bölgedeki mezarlar için de geçerlidir. On iki levha kanunları ölünün şehir sınırları içerisinde gömülmesini yasaklamaktaydı. Bundan dolayı, şehir kapısı dışında, kent dışına giden yollar boyunca bir çok mezar vardır. Bu mezarlı yolların en tanınmış, Roma önündeki via Appia'dan kalan parçadır; bunun tersine, Pompei'de Herculaneum kapısı önündeki mezar yolu, anıtları bakımından, bugüne kadar daha iyi durumda gelmiştir. Farklı mezar mimarilerinin çeşitliliği içinde, bu yol, geç Cumhuriyet ve erken İmparatorluk döneminde çok görülen anıtsal mezar tiplerinin çoğunu somut olarak gözler önüne serer. Genel olarak bu dönemde mimari açıdan büyük yapıli mezarlar ya tek bir kişi ya da az sayıdaki aile bireyleri için yapılırken, mimari olarak o kadar gösterişli olmayan ve genelde toprak altında bulunan yerlerin ise, bir çok ölü küli kabının konulması için hazırlandıkları söylenebilir. Ailelerin özene bezene kendi sosyal yapılarını gösterdikleri anıtsal mezar yapıları grubu içerisindeki kule biçiminde mezarlar (örnek: Capua'daki Conocchia), büyük bir kaide üzerine oturan altar biçimindeki mezarlar (örnek: Pompei'deki M. Porcius'un mezarı), büyük bir yarım çembersel oturma bankı biçimindeki anıtsal mezarlar (örnek: Pompei'deki Mamia mezarı) ve silindirik mezarlar (örnek: Via Appia'daki Caecilia Metella mezarı) bir çok yönü ile Etrüsk tumulus'larının etkisi altındadırlar. Bunun yanı sıra bireysel bazı formlar da vardı. Fırıncı Eurysaces'in Roma'daki mezarı veya Cestius piramidi burada örnek olarak verilebilir. Bu mezarlarda dışarıdan görülen yapının

içinde, içine urna yani kül kabı konulacak olan asıl mezar odası ya ikincil bir önem taşır ya da hiç yoktur, o durumda mezar, gömülü kül kabının üzerine doğrudan doğruya yapılmıştır. Bu çeşide benzemeyen ve yer altında bulunan grup mezarlarının özelliği ise, odanın sık sık yeni getirilen ölü külleri içinde kullanımından dolayı, duvarlarda yan yana birbirlerine çok yakın sıralanmış kovukların bulunmasıdır. Bu görünümleri ile bir güvercinliğe benzediklerinden columbarium¹¹ olarak adlandırılan bu mezarlar 700 tane ayrı ölü külünü alacak kapasitedeydiler.(Lev. XIV, res. 26). Buraya gömülenler genelde yoksul halk kesiminden insanlar, köleler veya azat edilmiş eski kölelerdi ve bunlar ya bir columbariuma sahip olan bir aileye mensup olmalarından ya da bir mezar derneğinin üyesi bulunmalarından ötürü buraya gömülme hakkına sahiptiler. İS 2. yy.'da o zamana kadar görülen gömüt türlerine, Ostia yakınlarında Isola Sacra'da¹², Roma'daki San Pietro'nun altındaki nekropolde ve Roma'da Via Latina'da iyi korunmuş durumda görüldüğü gibi, ev biçimindeki mezarlar da katılmıştır. Burada ölü külü kabı yanısıra cesedin bir lahit içerisine bırakılmasına da gittikçe daha sık rastlanıyordu. İçerisinde sanatsal açıdan oldukça iyi verilmiş örnekleri ile çok küçük formattaki ölü külü gömütünün yanında büyük lahitler genelde mermerden yapılmakta, etrafındaki kabartmalar ile orta ve geç İmparatorluk dönemi Roma sanatının çok anlamlı birer heykeltraşlık örneklerini vermektedirler. Bunlarda süs motifleri dışında, mitolojiden, vita humana'nın farklı alanlarından (örneğin, av, savaş, düğün, zanaat ve mesleki konular, çocukların yaşamı) sahneler canlandırılırdı. Çok

¹¹ Lat. columbus= güvercin.

¹² Lat. kutsal ada.

sayıdaki ölünün bir arada gömülmesini sağlayan katakomblar, önce yakılan ölümlerin küllerinin bırakıldığı columbariumların yerini almış, zamanla da hristiyan mezarlıkları olarak yerleşmiştir. Mimari açıdan az veya çok bir süslenme ile görülen bu mezarlar ile birlikte, her dönemde ceset veya ölü külü kabının indirildiği toprak altı mezarı da kullanılmıştır. Bu kategori içerisinde de yine, ölü külü kabını veya cesedi örten basit kiremit semerlerden, kül kabı diye kullanılan amforlardan ya da tabutlardan lahit biçimi taş sandıklara veya ahşap tabutlara kadar farklı biçimler vardı. Bu mezarların en yoksulları, ya yere diklemesine konulmuş bir amfora ile ya da üzerinde ölünün ismi bulunan bir mezartaşıyla dışarıya belli edilirdi. Mezartaşının üzerinde başka yazılar ve süsler de olabilirdi. Bu mezar türlerinde büyük bir form zenginliği vardır, aynı zamanda bir çok bölgeye özgü çeşitleri de görülür. Büyük anıtsal mezarların belirlenmiş bir toprak parseli üzerinde yer alması gibi, yer mezarları da çoğu zaman, özellikle bir aileye ait birden çok mezar bulunması durumunda, diğer mezarlardan belli bir sınırla ayrılmış, çevresi belirlenmiş bir parsel üzerinde olurdu, bu parselde de mimari bir süsleme bulunabilirdi. Mezar parselinin yüzölçümünü belirten, mezarın tahrip edilmesine veya satılmasına ya da devrine karşı uyarıcı bir çok yazıtlar ele geçmiştir.

Ölen kişinin toprağa verilmesinden sonra ölü kültü çerçevesinde, mezarın başında silicernium denilen bir cenaze yemeği verilirdi ve burada Ceres'e bir domuz, evde ise Laren'lere bir koyun kurban edilirdi. Başka bir kabir yemeği de ölümün dokuzuncu gününde mezarda ölüye bırakılan hediyeler ile yaşlı aile bireylerini bir araya getirirdi. Parentalia

adı verilen ve her yıl şubat ayında yapılan dokuz günlük ölü törenlerinde, ölümlere ufak armağanlar olarak mezarlarına meyve, şarap ile yumuşatılmış ekmek ve çiçek bırakılırdı. Ölünün doğum gününde de anılması ve kurban kesilmesi bir gelenektir.

Roma ölü kültü ve mezar türlerini bir arada geniş bir şekilde ele alan çalışma: J. M. C. Toynbee, *Death and Burial in the Roman World*. London 1971. R. Reece, *Burial in the Roman World*. London 1977. Hukuksal yönleri için: F. de Vischer, *Le droit des tombeaux romains*. Milano 1963. M. Kaser, *Zum römischen Grabrecht*. Zeitschr. der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte 95, 1978, 15 vd. Collegia funeraticia: T. Schiess, *Die römischen Collegia funeraticia nach den Inschriften*. München 1888. J.-P. Waltzing, *Etude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains*. Louvain 1895-1900. Cilt, s. 256 vd. F. M. De Robertis, *Storia delle corporazioni e del regime associativo nel mondo romano*. Bari o. J. (1972). Cilt. I, s. 275 vd.

Roma Cumhuriyet dönemi portrelerinin gûya ölü maskesi denilen *Imagines maiorum*'a olan bağlılığı konusunda: Brommer, *Zu den römischen Ahnenbildern*. RM 60/61, 1953/54, 163 vd. Cornelius'ların gömülmeleri üzerine: V. Saladino, *Der Sarkophag des Lucius Cornelius Scipio Barbatus*. Würzburg 1970. (Beiträge zur Archäologie. 1.) F. Coarelli, *Il sepolcro degli Scipioni*. Roma 1988. H. Blanck, *Zwei Cornelier Sarkophage*. RM 73/74, 1966/67, 72 vd. İS 2. yy.'da Ölüyü gömme geleneği için: R. Turcan, *Origines et sens de l'inhumation à l'époque imperiale*. REA 60, 1958, 323 vd. I. Morris, *Death-Ritual and Social Structure in Classical Antiquity*. Cambridge 1992, s. 31 vd. Roma mezar yapısı üzerine genel: H. von Hesberg, *Römische Grabbauten*. Darmstadt 1992. Önemli tek makaleler toplama çalışmasında H. von Hesberg, P. Zanker (yayıncı), *Römische Gräberstraßen. Selbstdarstellung, Status, Standard* (Kolloquium München 28. bis 30 Oktober 1985). München 1987. *Zu den Grabbauten in Rom*: M. Eisner, *Zur*

Typologie der Grabbauten im Suburbium Roms. Mainz 1986. Via Appia'daki mezarlar için henüz aşılmamış olan: L. Canina, La prima parte della Via Appia. Descritta e dimostrata con i monumenti superstiti. 2. Cilt. Roma 1853. bak. aynı zamanda G.M. de Rossi, I monumenti dell'Appia da Porta S. Sebastiano alle Frattocchie. Capitolium 43, 1968, 370 vd. L. Quilici, La valle della Caffarella e il Triopio di Erode Attico. Capitolium. 43, 1968, 329 vd. Pompei mezarları için: A. Mau, Pompeji in Leben und Kunst. 2.Baskı. 1908, s. 425 vd. A. de Francis, R. Pane, Mausolei romani in Campania. Napoli 1957 (Istituto di storia dell'architettura. Università degli Studi di Napoli.1.). V. Kockel, Grabbauten vor dem Herculener Tor in Pompeji. Mainz 1983. Eurysaces mezarı için: P. Ciancio Rossetto, Il sepolcro del fornaio Marco Virgilio Eurisace a Porta Maggiore. Roma. 1973.(I Monumenti romani.5.). Cestius piramidi için: F. Sanguinetti, La piramide di Caio Cesti e il suo restauro. Palladio 11, 1961, 165 vd. Columbarium için: Enciclopedia dell'arte antica, Colombario maddesi altında (F.Grana, G. Matthiae), diğer literatür ile birlikte. H. Kammerer-Grothaus, Camere sepolcrali dei liberti e liberte di Livia. Mélanges de l'Ecole française de Rome 91, 1979, 315 vd. Katakomb için: P. Testini, Le catacombe e gli antichi cimiteri sotterranei di Roma. Bologna 1966. H. Brandenburg, Überlegungen zu Ursprung und Entstehung der Katakomben Roms. Vivarium. Festschrift Theodor Klauser, Münster 1984 içinde, s. 11 vd. Isola Sacra'daki mezarlar için: G. Calza, Il sepolcretto del porto di Roma. Roma 1932, yine burada yer mezarları için örnekler yer almakta. St. Peter altındaki mezarlar için: H. Mielsch, H. von Hesberg, Die heidnische Nekropole unter St. Peter in Rom. Die Mausoleen A-D. Roma 1986 (Memorie Pontif. Accad. XVI,1). Via Latina: M. L. Riccardi, Il sepolcro 'Barberini' sulla Via Latina. Palladio 16, 1966, 151 vd. Kül kapları için: F. Sinn, Stadtrömische Marmorurnen. Mainz 1987 (diğer kül kabı biçimleri ve gelenekleri üzerinde de bilgi verir.) Roma Lahitleri üzerine: G. Koch, H. Sichtermann, Römische Sarkophage. München 1982 (Handbuch der Archäologie); Lahitler kabartma resimlerinin konularına göre sınıflandırılmakta ve Alman Arkeoloji

Enstitüsü tarafından Corpus olarak basılmıştır: 'Die antiken Sarkophagreliefs' Berlin 1952 vd. Roma günlük yaşamı için özellikle önemli Band 1,4: R. Amedick, Vita privata (Die Sarkophage mit Darstellungen aus dem Menschenleben 4). Berlin 1991. Ölü kültü için: K. Latte, Römische Religionsgeschichte. München 1960 (Handbuch der Altertumswissenschaft. 5, 4.), s. 89 vd.

e) Ev Köleleri

Romalıların Cumhuriyet döneminin son iki yüzyılında yaptıkları savaşlar, özellikle Hellenistik-Yunan dünyasından çok sayıda savaş esirinin getirilmesine yol açmıştır, öyle ki, bunlar İtalyadaki köle piyasasında büyük çapta para sahip bir mal çeşidi oluşturmuşlardır. Bu büyük mal arzı, bir yandan kölelere karşı, hele kölelerin büyük kısmının kullanıldığı çiftlik işlerinde, sert, çoğu zaman insanlık dışı uygulamaları beraberinde getirmiş, öte yandan, kölelerin, özellikle kentlerde ev işlerinde çalışanların, çeşitli etkinliklerde gitgide uzmanlaşmasını sağlamıştır. Aynı sahibin kentteki evinde çalışan kölelerin tümüne familia urbana, toprak işlerinde çalışanların tümüneyse, bundan farklı olarak familia rustica adı verilmiştir. Toplumsal açıdan, bir kişinin on köleye sahip olması ufak bir şey sayılırdı. Bu rakam iki yüze varabilirdi. (bak. Horatius, Sat. 1,3). Elbette, böylesine kalabalık bir topluluğun aynı zamanda tek bir evin içinde oturmadığını göz önüne almak gerekir, bunlar köle sahibinin çeşitli malikânelerine dağıtılırlardı. Cicero gibi en zenginlerden sayılmayacak biri bile, Roma'daki evi dışında, şahsına ait en az yedi tane villa daha sayar. Bu

kölelerin çalışma alanlarına gelince, aşçılar (coquus'lar, bunların içinde başta olan kişiye yunanca archimagirus denirdi), mutfak için alış veriş edenler (obsonator'lar), oda uşakları (cubicularius'lar), masörler (unctor'lar), berberler (tonsor'lar), uşaklar (structor'lar), tahtirevan taşıyıcılar (lectiarius'lar), giysi dolabı görevlileri (vestiarius'lar) vb. gibi görevliler vardı. Bu ev kölelerinin başında onları yöneten bir atriensis yer alırdı, bunun vicarius denilen bir temsilcisi olabilirdi. Ayrıca, insanlar, olanak ve gereksinimlerine göre, bazı köleleri daha üst düzeyde yazıcılık, sekreterlik, okuyuculuk, öğretmenlik veya kütüphanecilik gibi işlerde de kullanırlardı. İşte bu işlerde çalışan köleler, yükselip efendilerinin güvendiği kişilerden oluşan dar çevreye girebilmişlerdir. Çok sayıda köleye sahip olmak, elbette, kişinin saygınlığını yükseltirdi, bu nedenle, insanlar kölelerinin iyi görünüşüne, elbisesine ve bakımına bazen aşırı derecede önem vermekteydiler. Fakat kölelere özgü bir giyim yoktu.

Kölelere gösterilen davranış, durumdan duruma değişse de, genellikle sahibin karakter ve yaradılışıyla kölenin kendi davranışına bağlıydı. İmparatorluk dönemi sürecinde bu ilişkiler, köle pazarının eskisi gibi savaş esirleri ile doldurulmaması nedenine bağlı olarak, genellikle daha insancıl olma eğilimi göstermiştir. Bu dönemde aile içerisindeki kölelerden doğan çocukların, vernaların, yani yetiştirilmesine, bunların küçük yaştan uygun biçimde yönlendirilmesine ve özel görevler yüklenmek üzere okula gönderilmelerine daha büyük önem vermeye başlanmıştır. Bundan dolayı erkek ve kadın kölenin birlikte yaşamaları tercih edilirdi. Contubernium olarak adlandırılan bu durumlar

hukuken geçersizdi, fakat fiilen bir evlilik olarak görülürdü. Tek bir tarafın köle olduğu birlikte yaşamalar da *contubernium* olarak adlandırılırdı ve her halükârda böyle bir birliktelikten doğan çocuk, sadece annenin yasal durumunu izlerdi. Eğer her iki eş azat yoluyla özgür kalmışsa, *contubernium*, yasal bir *matrimonium*a dönüşürdü.

Büyük aileler içinde köleler bir *collegium* halinde bir araya gelebilirlerdi. Bu *collegium*ların örgütlenmesi, devlet kuruluşları örnek alınarak *quaestor*'lar, *tribunus*'lar, *triumvir*'ler gibi memurlarla, bir basamaklanma düzeni içinde, gerçekleştirilirdi. (bak. CIL VI. 9290).

Antik dönem köleliliği ile ilgili daha önce verilen eserler dışında özel olarak Roma ilişkileri için: J. Dumont, *Sevus. Rome et l'esclavage sous la Republique*. Rome 1987. W. Eck., *Heinrichs, Sklaven und Freigelassene in der Gesellschaft der römischen Kaiserzeit*. Texauswahl und Übersetzung. Darmstadt 1993. Ev kölelerinin işleri ve durumu ile ilgili toparlanmış bir tasviri veren: E. M. Staerman, *Die Blütezeit der Sklavenwirtschaft in der römischen Republik*. Wiesbaden 1969, s. 128 vd. Güvenilir konumda ve zihinsel işlerde çalışan Köleler için: J. Vogt, *Sklaverei und Humanität. Studien zur antiken Sklaverei und ihrer Erforschung*. 2. genişletilmiş baskı 1972 (*Historia. Einzelschriften*.8.), s. 69 vd. J. Christes, *Sklaven und Freigelassene als Grammatiker und Philologen im antiken Rom*. Wiesbaden 1979. Kölelerin okul eğitimi için: J. Vogt, *Alphabet für Freie und Sklaven. Zum sozialen Aspekt des antiken Elementarunterrichts*. Rhein. Museum für Philol. 116, 1973, 129 vd. Vernalar için: E. Herrmann-Otto, *Ex ancilla natus*. Stuttgart 1994. Beslenme için: F. De Martino, *Sull'alimentazione degli schiavi*. *Parola del Passato* 48, 1993, 40 vd.

Kölelerin yaşam düzeyi ve onlara karşı yapılan muamele için: W.L. Westermann, *The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity*. Philadelphia 1955. (*Memoirs of the American Philosoph. Soc.*40), s. 102 vd.

EK

YUNAN VE ROMALILARIN ÖZEL VE TOPLUMSAL YAŞAMININ MONOGRAFİLERDEN BİR SEÇKİ

A. Genel

- E. Guhl, W. Koner, Das Leben der Griechen und Römer nach antiken Bildwerken dargestellt. Berlin 1862.
- Th. Schreiber, Kulturhistorischer Bilderatlas. I. Altertum. Leipzig 1885. Textbuch von K.B. Leipzig 1888.
- M. Zöller, Griechische und römische Privatalterthümer. Breslau 1887.
- R. Opitz, Das hausliche Leben der Griechen und Römer. Leipzig 1894.
- British Museum. A Guide to the Exhibition Illustrating Greek and Roman Life. London 1908.
- E. Pernice, Griechisches und römisches Privatleben. Einleitung in die Altertumswissenschaft içinde. Yay. von A. Gercke, E. Norden. Cilt. 2.3. Baskı. Leipzig, Berlin 1922. s. 1-82.
- The Metropolitan Museum of Art. The Daily Life of the Greeks and Romans as Illustrated in the Classical Collections. By H.McClees. New York 1924.

- W.A. Becker, Charikles. Bilder griechischer Sitte zur genauen Kenntniß des griechischen Privatlebens. Neu bearbeitet von H. Göll. 3. Cilt. Berlin 1877/1878.
- K.F. Hermann, Lehrbuch der griechischen Antiquitäten. Bd. IV. Privataltertümer. 3. und verbesserte Aufl. hrsg. von H. Blümner. Freiburg i. Br., Tübingen 1882.
- I. Müller, Die griechischen Altertümer. Die Privatalteren 1892. (Handbuch der Klassischen Altertumswissenschaft. Hrsg. von I. Müller. IV, 1.3).
- W.S. Davis, A Day in Old Athens. A Picture of Athenian Life. Boston 1914.
- E. Ziebarth, Kulturbilder aus griechischen Städten. 3. Baskı. Leipzig 1919 (Aus Natur und Geisteswelt. 131).
- H. Licht, Sittengeschichte Griechenlands. 2 Cilt. + Ek cilt. Dresden, Zürich 1925.
- Ch. Picard, La vie privée dans la Grèce classique. Paris 1930.
- C.E. Robinson, Everyday Life in Ancient Greece. Oxford 1936.
- R. Flacelière, La vie quotidienne en Grèce au siècle de Périclès. Paris 1959 (Almanca çev.: Griechenland. Leben und Kultur in klassischer Zeit. Stuttgart 1977).
- A. Roveri, La vita familiare nella Grecia antica. In: Enciclopedia classica. Sez. I, vol. III. Torino 1959, s. 379-477.
- F. Chamoux, La civilisation grecque à l'époque archaïque et classique. Paris 1963. (Almanca çev.: Griechische Kulturgeschichte. München, Zürich 1966).

- M.A. Levi, *La Grecia antica*. Torino 1963. (Società e costume. 1.).
- Archaeologia Homerica*. Die Denkmäler und das frühgriechische Epos. Im Auftr. des Deutschen Archäologischen Instituts hrsg. von F.Matz und H.-G.Buchholz. Göttingen 1967ff.
- C. Schneider, *Kulturgeschichte des Hellenismus*. 2. Cilt. München 1967-69.
- T.B.L. Webster, *Everyday Life in Classical Athens*. London, New York 1969.

C. Roma

- J.R.D'Amay, *De la vie privée des Romains*. Paris 1760.
- J.H.L. Meierotto, *Über Sitten und Lebensart der Römer in verschiedenen Zeiten der Depublik*. 3. Bask., besorgt von Ph. Buttmann. Berlin 1814.
- C.T. Schuch, *Privatalterthümer, oder wissenschaftliches, religiöses und häusliches Leben der Römer*. Karlsruhe 1842.
- W.A. Becker, *Gallus oder römische Scenen aus der Zeit Augusts. Zur genaueren Kenntniss des römischen Privatlebens*. Neu bearbeitet von H.Göll. 3. Cilt. Berlin 1880-82.
- J.Marquardt, Th. Mommsen, *Handbuch der römischen Alterthümer*. Cilt. VII. *Das Privatleben der Römer*. 2. Bask. Haz.: von A. Mau. Leipzig 1886.
- H.Blümner, *Die römischen Privataltertümer*. München 1911. (Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft. Yay. von I. Müller. IV, 2, 2.).

- G. Grupp, Kulturgeschichte der römischen Kaiserzeit. I. Teil. Die untergehende heidnische Kultur. 3. Baski. Regensburg 1921.
- L. Friedlander, Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms in der Zeit von Augustus bis zum Ausgang der Antonine. 10. Baski. Haz.: von G. Wissowa. 4 Cilt. Leipzig 1921-22.
- J. Carcopino, La vie quotidienne à Rome à l'apogée de l'Empire. Paris 1939.
- U.E. Paoli, Vita Romana. Notizie di antichità private. 2. Baski. Firenze 1941.
- Ders., Urbs. Aspetti di vita romana antica. Firenze 1942.
- M. Borda, Lares. La vita familiare romana nei documenti archeologici e letterari. Città del Vaticano 1947 (Collezione "Amici delle Catacombe". 11).
- P. Grimal, La civilisation romaine. Paris 1960 (Deutsch: Römische Kulturgeschichte. München, Zürich 1961).
- M.A. Levi, Roma antica. Torino 1963 (Società e costume. 2).
- R. Etienne, La vie quotidienne à Pompéi. Paris 1966 (Almanca çev.: Pompeji. Das Leben in einer antiken Stadt. Stuttgart 1974).
- J.P.V.D. Balsdon, Life and Leisure in Ancient Rome. London 1969.
- I. Linfert-Reich, Römisches Alltagsleben in Köln. Köln 1975.
- J. Liversidge, Everyday Life in the Roman Empire. London 1976.
- I. Guillén, Urbs Roma. Vida y costumbres de los Romanos. 1. Vida privada. Salamanca 1981.

- C. Fayer, *Aspetti della vita quotidiana nella Roma arcaica. Dalle origini all'età monarchica*. Roma 1982.
- N. Lewis, *Life in Egypt under Roman Rule*. Oxford 1983.
- P. Brown, E. Patlagean, M. Rouche u.a., *Histoire de la vie privée*. 1. De l'Empire romain à l'an mil. Paris 1985.
- C. Pavolini, *La vita quotidiana a Ostia*. Roma 1986.
- G. Pisani Sartorio, A. Liberati Silverio / Yay.), *Vita e costumi dei Romani antichi (Museo della Civiltà Romana)*. Roma 1986ff.
- F. Dupont, *Daily Life in Ancient Rome*. Oxford 1992.
- S. Settis (Yay.), *Civiltà dei Romani. Il rito e la vita privata*. Milano 1992.
- S. Moscati (Yay.), *Vita quotidiana nell'Italia antica*. 1. Vita in famiglia. 2. Vita in società. Casalecchio di Reno 1993.
- K.-W. Weeber, *Alltag im Alten Rom. Ein Lexikon*. Zürich 1995.

YER VE KONU DİZİNİ

- Acquarossa, 76, 77
Adgnatus, 186
Agaleos Dağı (Dema evi), 55
Agraf, 93, 97, 99
Aile, 12 vd.
Alae, 64
Amis, 54
Ammen, 193
Amphidromia, 164
Amulet, 111, 130, 189
Andron, 44, 48, 52, 57
Andronitis, 49
Antakya'daki Daphne, 81, 85, 159
Anthestheria, 165
Anuli, 130
Apaturia, 164
Apicius'un yemek kitabı, 142, 153
Aponimma, 178
Apoptygma, 93
Arca, 65, 75
Arkeoloji, 9 vd.
Armilla, 130
Artemis Brauronia, 90, 92
Arı kovanı, 60
Asamantothos, 53
Ataların resimleri, 65
Atina, 17 vd.
Atriensis, 209
Atrium Attika'daki Vari, 63 vd.
Ayakkabılar, 56 vd.
Aşçılar, 22, 144, 147, 209
Bahçe, 49 vd.
Balkon, 69
Balteus, 118
Balıklar, 147, 148
Banyo odası, 47, 53
Başlıklar, 104, 124, 126
Berberler, 115, 209
Berytos, 192
Birrus, 121, 123
Boyun takıları, 93, 109
Boşanma, 173, 196, 198
Bracciae, 121
Brachialia, 130
Bulla, 130, 189
Calceus, 127, 129
Calculator, 190
Caldarium, 79

- Caliga, 128
 Cam kaplar, 82
 Cămpagus, 128
 Capua, 133
 Carbatina, 128
 Cartibulum, 65
 Çatı, 39 vd.
 Cena, 142
 Cenaculum, 66 vd.
 Cervetere, 77
 Choen kutlaması, 165
 Cliensler, 187
 Coae vestes, 100
 Collegia funeraticia, 202
 Columbarium, 204
 Coma in gradus formata, 134
 Compluvium, 63
 Conclamatio, 200
 Concubinatus, 194
 Confarreatio, 195
 Controversia, 191
 Conubium, 194 vd.
 Cosa, 67
 Crustae, 81
 Cubicula, 65 vd.
 Cucullus, 121, 125, 126
 Cuicul, 74
 Çeşmeler, 53, 60, 75, 79
 Çizmeler, 105
 Çocuğun terkedilmesi, 163
 Çocuk, 31 vd.
 Çocukların yetiştirilmesi, 161 vd.
 Dalmatica, 120
 Delos, 49 vd.
 Demografi, 32
 Depolar, 39, 69, 71
 Deri, 35, 57, 91, 106, 127
 Dextrarum iunctio, 197
 Diaiteteria, 44
 Diekletianus'un emirnemesi, 31
 Dies lustricus, 189
 Diphros, 56
 Diptychon, 28
 Divortium, 196
 Doğum kaydı, 189
 Domus, 68
 Duvar resimleri, 24, 45, 70, 80, 84, 88, 143
 Ekdosis, 170
 Ekmek, 143, 146
 Ekphora, 178
 Elbise iğneleri, 91, 98, 108, 111
 Embas, 108
 Enata, 178
 Endromis, 107
 Engyesis, 170 vd.
 Epaulia, 172
 Ephebos, 166
 Epikleros, 162

- Epinetron, 60
 Eschara, 54
 Euripus, 67
 Evlilik, 161 vd.
 Exedra, 66
 Exomis, 95
 Eşya fiyatları, 29, 31

 Fauces, 63
 Flammeum, 196
 Frigidarium, 79
 Fındık faresi, 143
 Fırınlr, 143

 Garum, 154 vd.
 Geçim masrafları, 28, 29, 31, 170
 Genos, 162
 Girit, 20, 30, 39, 149
 Glires, 153
 Gortyn şehir yasası, 30
 Grammaticus, 191
 Gümüş yemek takımları, 34, 82
 Güney Rusya, 55, 87
 Gynaikonitis, 49, 165, 167, 172

 Halılar, 57
 Hamamlar, 79, 198
 Hayvan yetiştirilmesi, 153
 Herculaneum, 36, 63, 68, 82, 131139, 215
 Hermokopiden-yazıtı, 38, 57, 142

 Himation, 96 vd.
 Hortus, 66 vd.
 Hypokaust, 54, 79

 Impluvium, 65
 Inkrustatio, 81
 Isınma sistemi, 54

 İnstita, 119
 İnsula, 41 vd.
 İpek, 87, 100, 123

 Kadın odaları bkz. Gynaikonitis,
 Kadının konumu, 161
 Katachysmata, 171
 Katakomb, 205 vd.
 Kausia, 103 vd.
 Kaynak olarak Graffiti,
 Kaynak olarak komedyenler,
 Kaynak olarak mektuplar,
 Kaynak olarak Papiruslar,
 Kaynak olarak tarih yazımı,
 Kaynak olarak yapı masrafları,
 Kaynak olarak yazıtlar,
 Kerameikos, 100, 178
 Khiton, 94 vd.
 Khlamys, 96 vd.
 Kibotos, 57
 Kiralık daireler- evler, 49, 68
 Kleros, 162
 Kline, 34 vd.

Knephallon, 57
Köleler, 30 vd.
Köln, 74
Kothornos, 106
Köylü evleri, 37, 44
Krobylos, 112
Kulak takıları, 109
Kült banyosu, 176
Kulübe, 20
Kümes hayvanları, 148
Kuriotis, 170
Kütüphane, 209
Küvet, 53
Kykeon, 145
Kylkeion, 57
Kyrios, 162 vd.

Lacerna, 120 vd.
Lahitler, 89, 180
Lares, 187
Larnax, 57
Laudatio funebris, 201
Lectus fubensis, 200
Lex Oppia, 89, 129
Libitinarius, 200
Ludi litterarii, 190
Lutrophoren, 170

Maeniana, 69
Magdalen dağı, 80
Mageiros, 141, 144

Manus evliliği, 184, 194
Marzabotto, 76
Masalar, 56
Matrimonium iustum, 194 vd.
Maza, 145 vd.
Megaron, 38
Meyhaneler, 155
Meyve, 49, 143
Mezar yazıtları, 29, 179
Miasma, 176
Misafir odaları, 67
Mitra, 104
Mobilya, 22 vd.
Mozaikler, 33 vd.
Mulsum, 156
Mutfak, 44 vd.
Mystax, 113
Mısır, 26 vd.

Nişanlanma, 130
Notarius, 190

Ocaklı evler, 39 vd.
Oecus, 66
Oikia, 49
Oikos asarotos, 143
Okul, 28, 166
Olynth, 37 vd.
On iki levha yasaları, 129, 203
Opus sectile, 81
Ostia, 69

Ölü kültü, 176
Ölünün tabuta konulması, 200

Paenula, 120
Pedagog, 182, 190
Palla, pallium, 121
Pantolon, 95, 121
Para sandığı, 65
Parentalia, 205
Pastas, 41 vd.
Pater familias, 184 vd.
Patria potestas, 184 vd.
Patronus, 187
Pazyryk, 57
Pencere, 52 vd.
Peplos, 93 vd.
Perirrhanteria, 53
Periskelidia, 109
Peristilyum, 46 vd
Pero, 127
Peronai, 93
Peruk, 112 vd.
Petasos, 103
Phratia, 162, 164
Pilleus, 126
Pilos, 103
Pinakothek, 49
Pithoi, 60
Pollinctores, 200
Polos, 103
Pompei, 28 vd.

Popina, 155 vd.
Praeneste, 134
Priene, 37, 43
Pronuba, 197
Proskephaleion, 57
Prostas, 41 vd.
Prothesis, 176
Psiathos, 57
Pubertas, 193
Puls, 157

Repudium, 196
Rodos, 113
Roma, 15 vd.

Sakal, 113, 133
Samos, 90
Sandal, 105
Sandalye, 79
Sarnıçlar, 53
Sebzeler, 145
Sicilya, 115, 123, 148
Silicernium, 205
Simpelveld, 83
Siser, 153
Siyah kehribar, 131
Skeuotheke, 57
Smyrna, 50
Soleae, 126
Sphenopogon, 113
Spondyloi, 60

Sportula, 187
Stola, 117
Su tedariki, 83
Suasoria, 191
Süt, 145
Synoikia, 49

Şarap, 60, 71, 143, 145
Şarap amforaları, 60, 144, 149

Tabernae, 69 vd.
Tablinum, 66
Tabulae ceratae, 28 vd.
Tanagra, 90
Tapınak envanterleri, 31
Tarent, 101
Tepidarium, 79
Terra sigillata, 34, 82
Thalamos, 43
Tholia, 104
Thronos, 57
Tiocinium, 192
Toga, 88 vd.
Tonsor, 138, 209
Triclinium, 66
Tunika, 87 vd
Tutulus, 196
Tuvaletler bkz. latrinen,

Umbo, 119
Vazolar, vazo resimleri, 11 vd

Velleia, 31
Vestes bombycinae, 100
Vestibulum, 46, 63
Villa, 28, 70, 71, 81, 123, 152
Viridianum, 67
Volubilis, 74 vd.

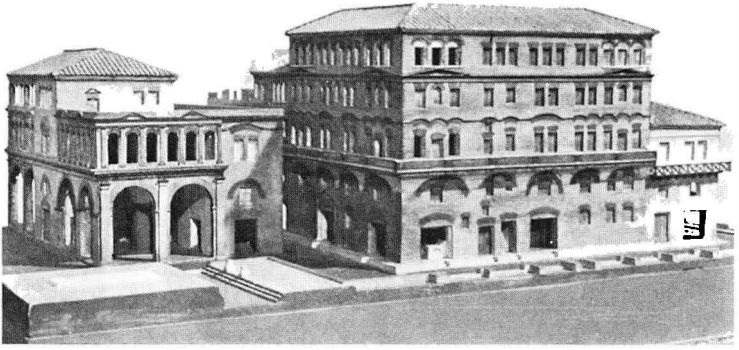
Xeira, 97

Yastıklar, 55, 57, 149
Yatak bkz. Kline,
Yatak odası, 43
Yemek kitapları, 141
Yemek tencereleri, 60
Yer mozaïği, 46
Yiyecek maddesi bağışı, 22, 141, 195
Yüzükler, 108, 110, 129

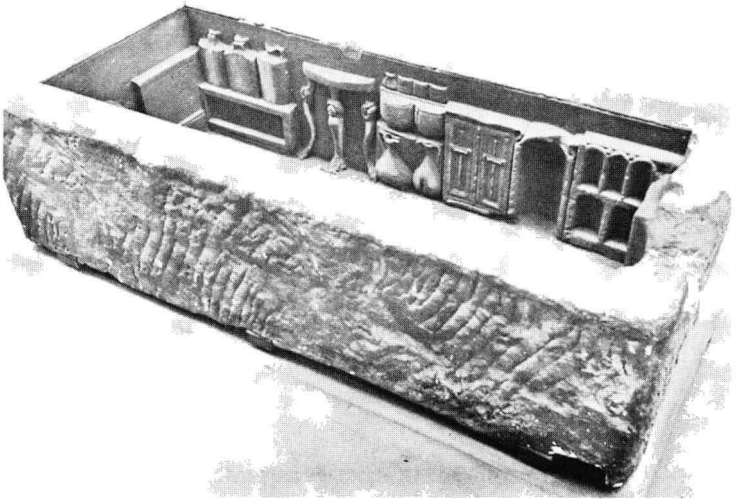
RESİMLER

1. Perirrhanterion başında yıkanan kadınlar. Vazo resmi.
Antik koleksiyon, Münih.

2. Ostia'da 'Zeus ile Ganümedes'in evi' diye anılan konut. Maket.
Foto Alinari.

3-4 Simpelveld'de bulunmuş lahit. Leiden(Hollanda),
Rijkmuseum van Oudheden. Foto Alinari.

5. Kısa khiton giymiş Polyneikes ile açık peplos giymiş Eriphyle. Vazo resmi, Lecce Müzesi.

7. Üzerinde 'exomis' başında pilos olan balıkçı. Terrakotta Paris, Louvre Müzesi. Foto Chuzeville.

6. Geniş khiton giymiş Menad'lar. Vazo resminden parça. Paris, Cabinet des Médailles.

8. Arkaik dönem 'çapraz' kısa mantosuyla bir Nymphe betimi. Himera sikkesi. (Jenkins-Küthmann, Münzen d. Griechen, 376'dan alınmıştır)

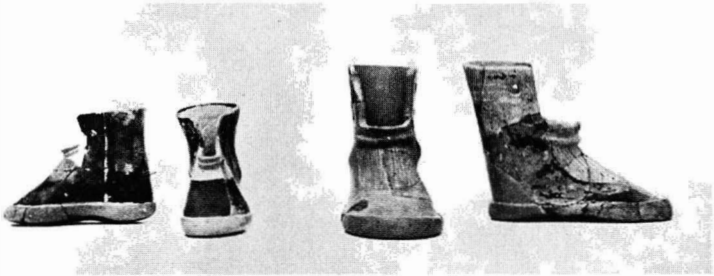
9. Himation ve güneş sapkası giymiş bir kadın. Terrakotta. Berlin, Devlet Müzesi.

10. Khlamys ve kausia giymiş bir erkek çocuk. Terrakotta. New York, Metr. Müzesi. (D. Burr Thompson, Troy, suppl. Mon. III, lev. LX tan alınmıştır).

11. Khlamys, petasos ve krepis giymiş gezgin kılığında Oidipos.
Vazo resmi. Vatikan Müzeleri

12. Atina Agorasında geometrik döneme ait bir mezarda bulunmuş kil-
den ayakkabı modelleri. Atina, Agora.

13. Toga giyinmiş ve bulla takmış
bir erkek çocuk. Parma Ulusal
müzesi. Inst-Neg. 67, 1587

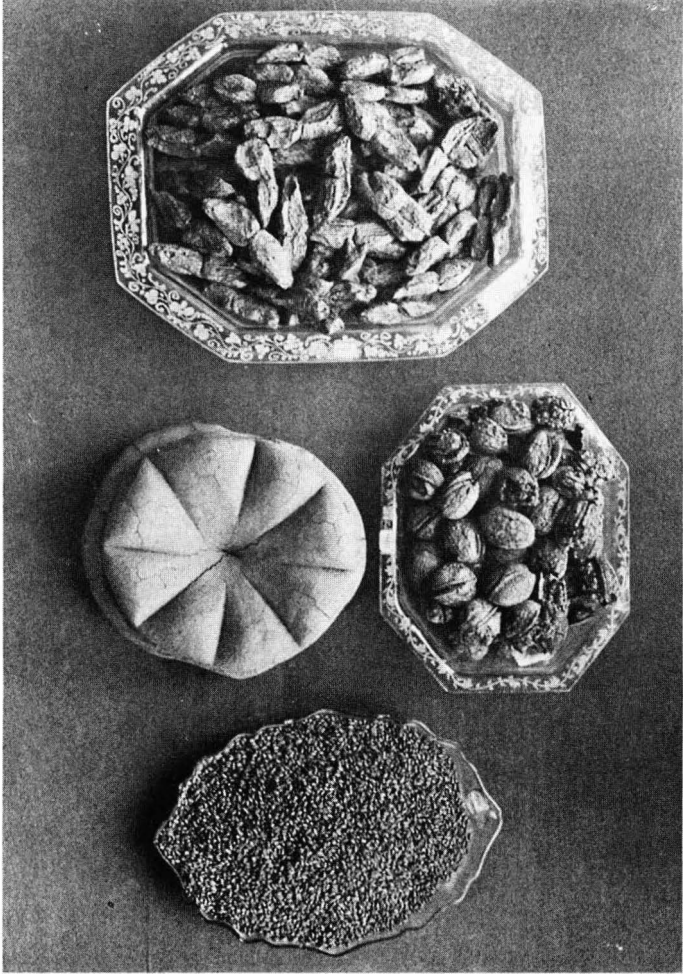

14. Paenula, lacerna ve toga
giymiş insan figürleri.
Trajanus anaglifinden
bölüm. Roma, Forum
Romanum. Inst.-Neg. 68,
5311

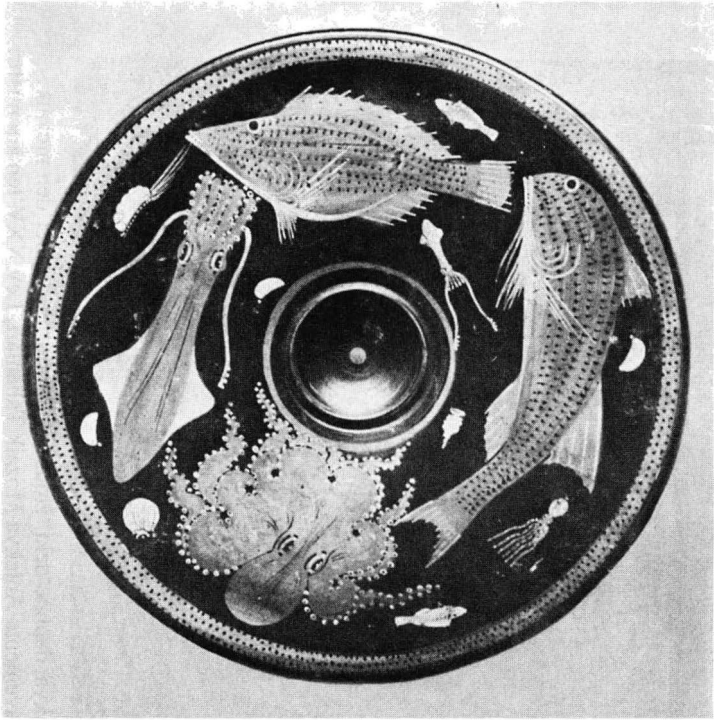
15. Kadın başı.
Palestrina Arkeoloji
müzesi Prenestino

16. Peruklu kadın başı. Roma lahdi. Frankfurt a.M. Liebighaus.
Inst.-Neg. 63,2116

17. Pompei'de bulunmuş yiyecek maddeleri. Napoli Ulusal Müzesi. Foto Alinari.

18. Balık tabağı. Berlin, Devlet Müzesi.

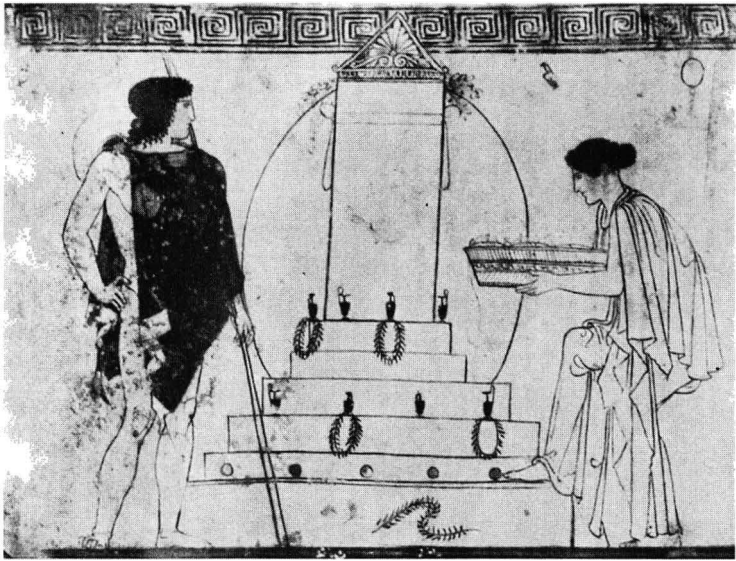
19. Yemek mönüsü. Antakya, daphne'deki 'House of the Buffet-Supper'den mozaik.
(Levi'nin Antioch Mosaic Pavements-Antakya Mozaik Tabanları, Lev.XXV'ten alınmıştır.

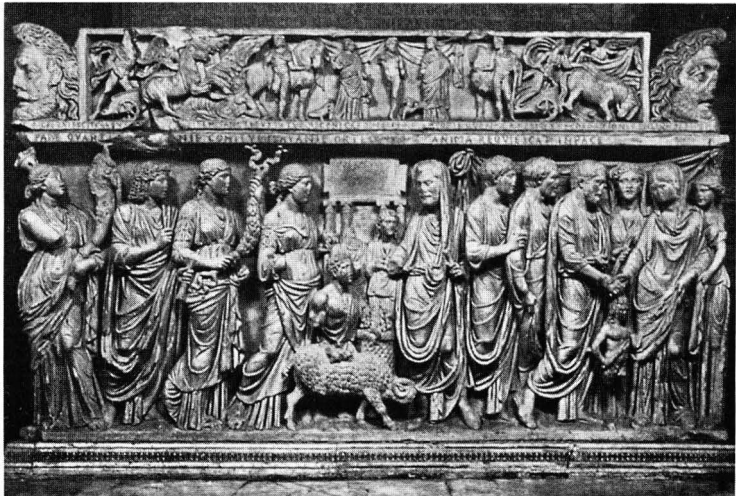
20. Düğün sahnesi gösteren Lutrophoros. Toronto.
Royal Ontario Müzesi (929.22.3.)

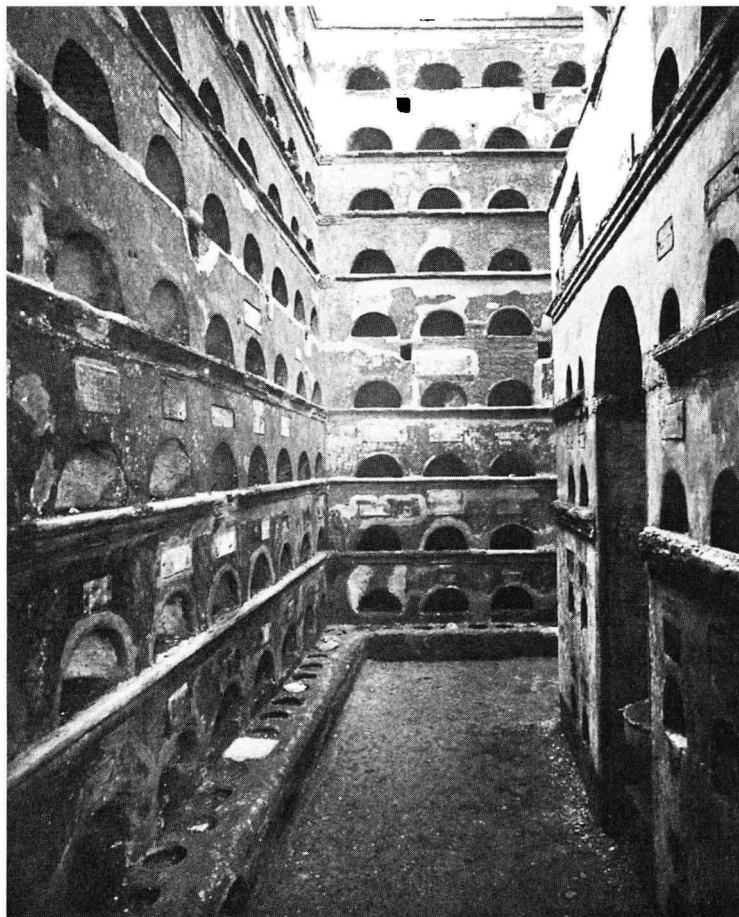
21-23. Düğünalay. Amasis Ressamının Attika lekythos'u. New York, Metrop. müzesi 56.11.1
Walter C. Baker bağışı. Müzefotoğrafı

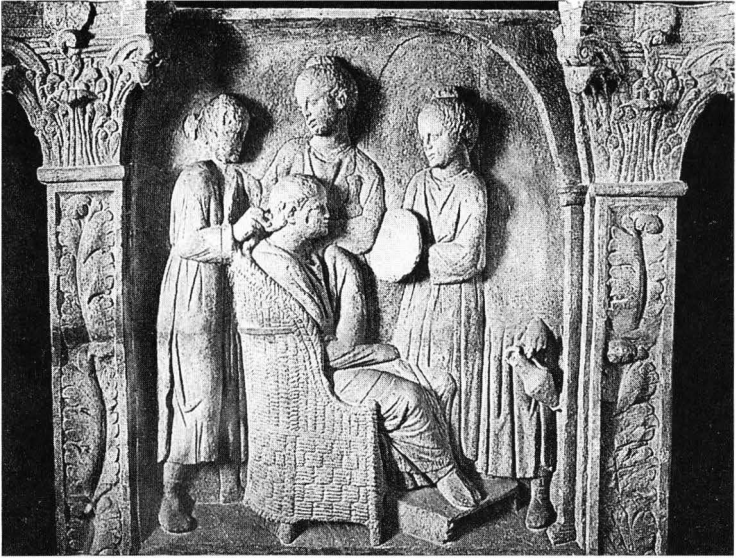
24. Mezar'da adak. Beyaz zeminli bir lekythos. Atina.
Ulusal müze.

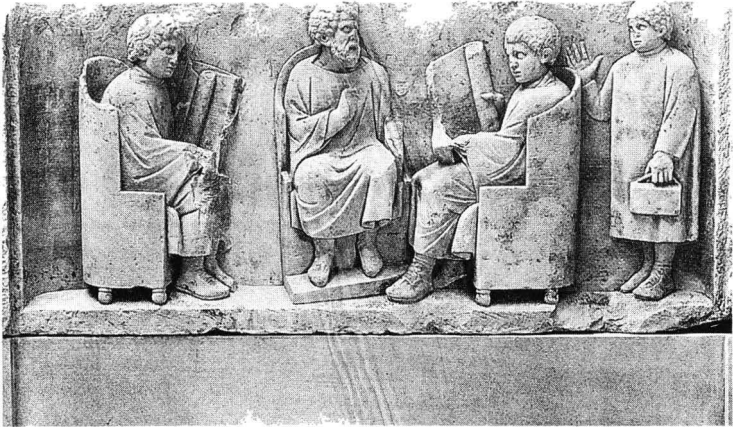
25. Roma. Evli bir çift kabartması taşıyan lahit.(dextrarum iunctio).
Roma S. Lorenzo f. l. m. Inst.-eg. 57, 320

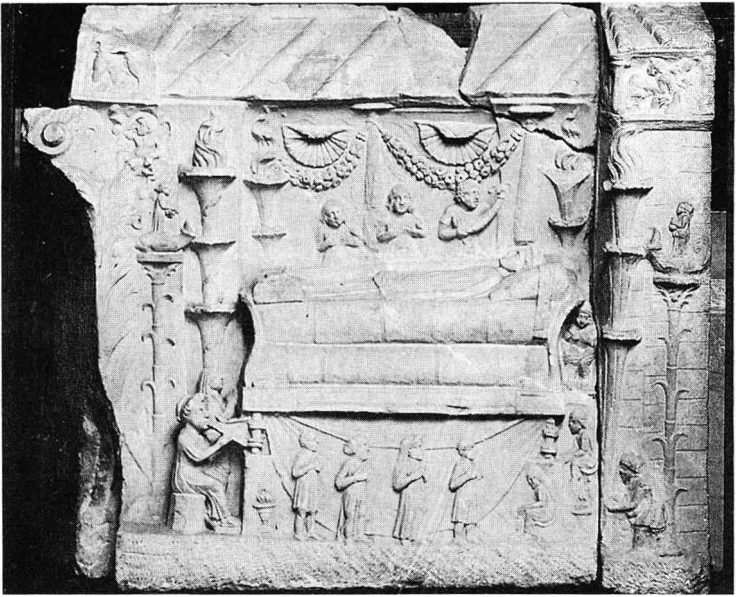
26. Roma. Vigna Codini'deki columbarium. Foto Anderson

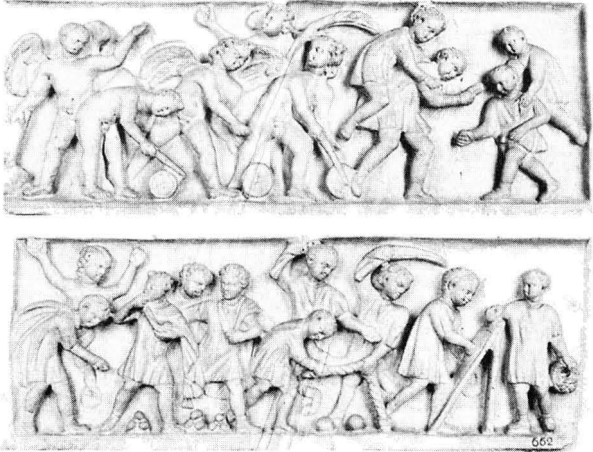
27. Mezar kabartmasında bir saç kesimi sahnesi. Trier, Rhein. Eyalet müzesi.

28. Neumagen'de bulunmuş kabartma Okul sahnesi Trier, Rhein. Eyalet müzesi.

29. Haterier'nın mezarı. Ayrıntı: Ağıt yakan kadınlar ve müzikçilerle bir katafalktaki ölü. Vatikan Müzeleri. Inst.-Neg. 81, 2858

30. Oynayan çocuklar ve Eroslar. Lahit üzerinde kabartma. Roma. Vatikan Müzeleri. Inst. Neg. 87, Vat. 625-26

Gerek yurtdışında gerekse yurtiçinde bugüne kadar sadece anıtsal yapılarla ilgilenen araştırmacılar, son on yıldır antik çağ insanının sosyal yaşamına ilgi duymaya başladılar. Şaşkınlıkla izlenen şaheserlerin, eskiçağ insanları tarafından hangi koşullarda ve hangi ruh haliyle yaratıldıkları araştırılmaya başlandı. Arkeologların bu yönde yoğunlaşan çalışmaları arasında en önemli çalışmalardan biri de yakın zamanlarda yeniden gözden geçirilerek yeni baskısı yapılan Prof. Dr. Horst BLANCK' ın Eski Yunan ve Roma'da Yaşam adlı değerli eseridir.

Eser, yurtdışında konu ile ilgili sayılı birkaç çalışmadan biri olma özelliği gösterirken, Türkçemizde şimdiye kadar ilk ve tek bilimsel yayın olma özelliği taşıyor.

ISBN 975-571-073-6

9 789755 710730

